

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

જૈન સાહિત્યના વિવિધ લેખોનો સંચય

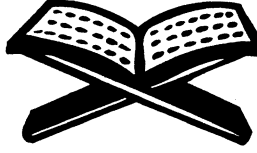
પ્રકાશક :

ડૉ. કપિન શાહ

શ્રી રાંદેરોડ જૈન સંઘ, સુરત

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

જૈન સાહિત્યના વિવિધ લેખોનો સંચય

: પ્રેરણા :

પૂ. આ. શ્રી યશોવર્મસૂરિજી મ. સા.

પૂ. આ. શ્રી સોમચંદ્રસૂરિજી મ. સા.

: પ્રકાશક :

ડૉ. કવિન શાહ

૧૦૩-સી, જીવનજ્યોત એપાર્ટ.,
વખારીયા બંદર રોડ,
પો. બીલીમોરા-૩૮૬૩૨૧

શ્રી રાંદેરોડ જૈન સંઘ

સુરત

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા
Gyan Tirthni Yatra

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંવત ૨૦૬૮
આસો સુદ-૧૦
તા. ૨૪-૧૦-૨૦૧૨

નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : ૨૦૦/-

પ્રાપ્તિસ્થાન :

ડૉ. કવિન શાહ

૧૦૩-સી, જીવનજ્યોત એપાર્ટમેન્ટ,

વખારીયા બંદર રોડ,

પો. બીલીમોરા-૩૮૬૩૨૧

ફોન : (૦૨૬૩૪) ૨૮૮૭૮૨

શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જૈન જ્ઞાન મંદિર

ગોપીપુરા, સુરત

અર્પણ

વીતરાગ પરમાત્મા
મારા દેવાધિદેવ છે.
પંચમહાવ્રતધારી જ્ઞાનદાતા સુસાધુઓ
મારા ગુરુ છે.
કેવળી ભાષિત જિનધર્મ
એજ મારો તારક ધર્મ છે.
ભવોદધિ તારક આ ત્રણની
ભક્તિ-ઉપાસના નિમિત્તે
કરકમળમાં
હાર્દિક અર્પણ...

જાણસ્વીકાર

જૈન સાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન અને લેખન કાર્યમાં સહયોગ આપનાર પ.પૂ.સાધુ મહાત્માઓ, સંસ્થા અને શ્રુતજ્ઞાન રસિક સજ્જનોનો હાર્દિક આભાર અને અનુમોદના.

- ❖ પ.પૂ. તપસ્વી વિદ્વાન્ આ.વિજય પદ્મયશસૂરિજી
- ❖ પ.પૂ.આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી
- ❖ પ.પૂ.આ. શીલયન્દ્રસૂરિજી
- ❖ પ.પૂ. શ્રુતોપાસકમુનિ સર્વોદયસાગરજી
- ❖ પ.પૂ.આ. મુનિયન્દ્રસૂરિજી
- ❖ પ.પૂ.પંન્યાસશ્રી પુણ્યકીર્તિવિજયજી
- ❖ પ.પૂ. મુનિશ્રી સુયશચંદ્રવિજયજી
- ❖ સાધ્વીજી શ્રી વિરાગરશાશ્રીજી મ., ધૈર્યરશાશ્રીજી મ.
- ❖ પ.પૂ. સાધ્વીજી શ્રી શાશ્વતયશાશ્રીજી મ.
- ❖ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન મંદિર, પાટણ
- ❖ શ્રી કેલાસ સાગરસૂરિ જ્ઞાન મંદિર, કોબા
- ❖ એલ. ડી. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી, અમદાવાદ
- ❖ જૈન વિશ્વભારતી લાડનૂ, રાજસ્થાન

લેખકનો પરિચય

શાહ કવિનયંદ્ર માણેકલાલ (જન્મ સ્થળ : વેજલપુર, જ.તા. ૩૦-૭-૩૬)

અભ્યાસ : બી.એ. (ઓનર્સ), એમ.એ., બી.એડ., ટી.ડી., એલએલ.એમ., પીએચ.ડી.

ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૬ સુધી ગજેરા, ડેરોલ સ્ટેશન અને દેલોલ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક.

ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૬ સુધી ભાદરણ ખંભાત, કપડવણજ અને બીલીમોરા કોલેજમાં પ્રધ્યાપક તરીકે સેવા કરીને હાલ નિવૃત્ત.

હળવા નિબંધો, કાવ્ય, વાર્તા અને ધર્મ-સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો લખવાનો શોખ. જૈન સાહિત્યમાં સર્જન અને સંશોધનપ્રવૃત્તિ.

જૈન સાહિત્યમાં પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કર્યા બદલ ‘યશોભૂમિ સ્મારક ચંદ્રક’ વિજેતા. (કવિપંડિત વીરવિજયજી એક અધ્યયન.) વીશાનીમાં જૈન ‘દીપક’ એવોર્ડ મુંબઈ.

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ શિક્ષણ કાયદો અને સમાજસેવાનાં ક્ષેત્રોમાં અભિરુચિ અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાન.

ઈ.સ. ૧૯૭૦ના સપ્ટે. થી ૧૯૭૨ સુધીનો રાા (અઢી) વર્ષનો અમેરિકાનો શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાસ, એમ.એડ. (૧૯૭૨-જૂન), નોર્થ-ઈસ્ટર્ન યુનિ. બોસ્ટોન, હેલિસ્ટન, વેલેન્ડ, પ્રોવિડન્સ, સિંગ્રાફીલ્ડ, ફોલરીવર, વેસ્ટ ન્યૂટન, વોલ્થેમ, ફેમિંગહામ, બરલિંગ્ટન, વોશિંગ્ટન ડી.સી., ડેટ્રોઈટ, ફિલાડેલ્ફિયા, કેમ્બ્રિજ, ચેકપોર્ટ વગેરે સ્થળોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મવિષયક વાર્તાલાપ.

શ્રી વીશા નીમા જૈન સમસ્ત જ્ઞાતિમંડળ, વેજલપુર જૈન સંઘ, બીલીમોરા જૈન સંઘ, જૈન સોશ્યલગ્રુપ-બીલીમોરા, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ. પ્રધ્યાપક મંડળ-સુરત, વી.એસ. પટેલ કોલેજ-બીલીમોરા વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા સન્માનપત્ર-એવોર્ડ પ્રાપ્તિ.

શાળા-કોલેજ અને સેવાકીય ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓમાં પ્રસંગોચિત પ્રવચન અને વાર્તાલાપ.

સ્વ. કુસુમબેન સ્વ. કિરણ, અસ્તિ, કિંચિત્ (પુત્રો) પૂ. રમણયશાશ્રીની શિષ્યા (સ્વાતિ)શાશ્વતયશાશ્રીજી મ.સા. (પુત્રી)

ડો. કવિન શાહ લેખિત-સંપાદિત પુસ્તકોની યાદી

૧. બિંબ-પ્રતિબિંબ (કાવ્ય સંગ્રહ)
૨. લલ્લુની લીલા (હળવા નિબંધો)
૩. કવિરાજ દીપવિજય
૪. કવિ પંડિત વીરવિજયજી : એક અધ્યયન (મહાનિબંધનો સંક્ષેપ)
૫. શ્રાવક કવિ મનસુખલાલ (સંશોધન ગ્રંથ)
૬. જૈન સાહિત્યની ગઝલો
૭. ગઝલની સફર
૮. હરિયાળી સ્વરૂપ અને વિભાવના
૯. ફાગણ કે દિન ચાર (જૈન આધ્યાત્મિક હોળી ગીતો)
૧૦. નેમિવિવાહલો (હસ્તપ્રત સંશોધન)
૧૧. જૈન પત્ર સાહિત્ય ભાગ-૧ (મધ્યકાલીન)
૧૨. જૈન પત્ર સાહિત્ય ભાગ-૨ (અર્વાચીન)
૧૩. પૂછતા નર પંડિતા (પ્રશ્નોત્તર સંચય)
૧૪. બીજમાં વૃક્ષ તું (સંશોધન લેખ સંચય)
૧૫. લાવણી કાવ્ય સ્વરૂપ અને સમીક્ષા
૧૬. જૈન ગીતા કાવ્યોનો પરિચય
૧૭. કાવ્ય શાસ્ત્ર નિર્દેશ (આધ્યાત્મિક લેખ ગ્રંથ)
૧૮. સમેતશિખર વંદુ જિન વીશ
૧૯. જૈન સાહિત્યના કાવ્ય પ્રકારો
૨૦. સાસરા સુખ વાસરા
૨૧. જૈન સાહિત્યનાં સ્વાધ્યાય
૨૨. અપ્રગટ પ્રાચીન ગૂર્જર સાહિત્ય સંચય
૨૩. રાત્રિ ભોજન મીમાંસા
૨૪. જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા
૨૫. 'વેલી' કાવ્યસંગ્રહ (આગામી પ્રકાશન)

પ્રસ્તાવના

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે જૈન સાહિત્યના જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગની દ્રવ્ય અને ભાવયાત્રાનો સુવર્ણ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. તેના ફળસ્વરૂપે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ તીર્થનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનતીર્થ, સાધુતીર્થ અને માતાપિતા તીર્થ સમાન છે તેનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તીર્થયાત્રા મોક્ષદાયક છે તેના પાયામાં જ્ઞાનયાત્રાનું મૂલ્ય અધિક આંકી શકાય. ઉપા. યશોવિજયજી અમૃતવેલની સજ્જાયના આરંભમાં જ સૌ પ્રથમ જણાવે છે કે -

“ચેતન જ્ઞાન અજુવાળીએ”

જ્ઞાનનો મહિમા અપરંપાર છે. જ્ઞાનસાગર અને શ્રુતસાગર સાત સમુદ્રને પાર કરી શકાય પણ જે જ્ઞાનસાગરની યાત્રા કરે તે ભવોદધિથી પાર પામી શકે છે. જૈન દર્શનમાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. તીર્થંકર ભગવંત પણ તપ-જપ અને ધ્યાનના ત્રિવેણી સંગમથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ‘સર્વજ્ઞ’ના બિરૂદને પામે છે. પછી જગતના જીવોને ભવ્યાત્માઓને સંસાર સમુદ્રથી પાર પામવા માટે સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. જ્ઞાનની આરાધનાથી જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વધે છે અને આત્માના જ્ઞાન

ગુણનો વિકાસ થતાં ભવાંતર આત્મા મોક્ષ સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા ઘેર બેઠાં ગંગા સમાન નિર્દોષ અને નિર્મળ જ્ઞાન દ્વારા અતુલિત આનંદનો આસ્વાદ કરાવીને આત્મા જ્ઞાન ગુણમાં સમાન બને છે. તેમાં ગણધર ભગવંતો, પૂર્વાચાર્યો અને જ્ઞાની મહાત્માઓએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ગુજરાતી તથા અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ‘કેવળી ભાષિત’ વચનોને ગદ્ય-પદ્યમાં સ્થાન આપ્યું છે.

સુજ વાચક વર્ગને માટે વર્તમાનમાં તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ અનુવાદ-વિવેચન-વ્યાખ્યાન-સંચય અને લેખોનાં પુસ્તકો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. સમય અને સંજોગોનું બહાનું દૂર કરીને આત્માર્થીજનો પોતાના ક્ષયોપશમને આધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્માને નિર્મળ બનાવે છે. કર્મ ખપાવે છે અને આત્માના જ્ઞાનગુણના વિકાસમાં પુરૂષાર્થ કરે છે. પાંચ પ્રકારના આચારમાં પ્રથમ જ્ઞાનાચાર છે ત્યારબાદ દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર છે. આત્માના અન્ય ગુણોનો વિકાસ અને તેના પાલનમાં જ્ઞાનાચાર પ્રથમ છે. અન્ય દર્શનોમાં પણ જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. અહીં જ્ઞાનનો અર્થ શ્રુતજ્ઞાન-અધ્યાત્મ જ્ઞાન કે જે આત્માના શુદ્ધ-બુદ્ધ, નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપને પામવા માટે ઉપયોગી છે. એમ અર્થ સમજવાનો છે. વ્યવહાર અને અન્ય જ્ઞાન માત્ર ભૌતિક જીવન પુરતું જ મર્યાદિત છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારો ભવોભવ આત્માને સહયોગ આપીને જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં શુભ નિમિત્ત બને છે.

જ્ઞાન તીર્થ, ધર્મ તીર્થ, સાધુ તીર્થ અને માતા-પિતા તીર્થ સમાન છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ્ઞાનતીર્થનો મહિમા ગાવા માટે વિવિધ

લેખોનો સંચય કરીને પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. જખડી, ચૂનડી, ગરબી, કડવો, નવરસો, જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીનાં રૂપક દ્વારા નિરૂપણ, ધૂવડ, ચંદ્રાયણિ, ચોક, વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ટબો, બાલાવરસ જેવાં અલ્પપરિચિત કાવ્યોની માહિતી દ્વારા જ્ઞાન માર્ગની વિસ્તાર પામેલી ક્ષિતિજનું દર્શન થાય છે. આ સિવાય સ્થૂલિભદ્ર, નેમનાથના જીવનના પ્રસંગોનું રસિક વાણીમાં નિરૂપણ થયેલી ‘નવરસો’ અને ‘બારમાસા’ પ્રકારની કૃતિઓની સમીક્ષાત્મક નોંધ પ્રગટ કરીને જ્ઞાન, સાહિત્ય અને ધર્મ એમ ત્રણનો સુભગ સમન્વય સધાયો છે.

સાધુ કવિઓની જ્ઞાનોપાસનાની સાથે એમની કવિ પ્રતિભાની વિશિષ્ટતાનું પણ દર્શન થાય છે. જ્ઞાન તીર્થની યાત્રા એ જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગની દ્રવ્ય અને ભાવથી યાત્રા કરવા માટે આત્માર્થીજનો શુભ નિમિત્ત રૂપે સ્વીકારવા જેવું છે.

ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. આ દરેકમાં પુરુષાર્થ સમર્પણશીલ ભક્તિ અને સતત પરિશ્રમ અને ધીરજની આવશ્યકતા છે. આ રીતે પુરુષાર્થ થાય તો અવશ્ય સત્ જ્ઞાનની દિવ્ય અનુભૂતિ થતાં આત્મા ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને વિરતિ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે સમર્થ બને છે.

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ધર્મતીર્થ, સાધુતીર્થ, જ્ઞાનતીર્થ અને માતા-પિતા તીર્થ સ્વરૂપ છે તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તકના વિવિધ લેખો અંગે ભૂમિકારૂપે સંક્ષિપ્ત નોંધ આપી છે.

પ્રસ્તાવના એ પુસ્તકના પ્રવેશદ્વાર સમાન છે.

ધર્મતીર્થ સ્થાપનારા ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતોને હું ભાવથી વંદન કરું છું.

તીર્થ શબ્દનો મહિમા અપરંપાર છે. તેની વિશેષ માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

તીર્થ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ જોઈએ તો -

તીર્થતેઽનેન ઇતિ તીર્થમ્ । જેના વડે તરાય તે તીર્થ છે. તીર્થના પ્રકાર જોઈએ તો નામ તીર્થ, સ્થાપના તીર્થ, દ્રવ્ય તીર્થ, ભાવ તીર્થ વગેરે.

ધર્મપ્રધાન એજ ધર્મતીર્થ કહેવાય છે.

તીર્થયાત્રા એ ભવ્યાત્માઓને ભવસાગરથી પાર પામવાનું મહાન નિમિત્ત સાધન છે.

તીર્થપદની પૂજામાં તીર્થ વિશે વધુ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

તીરથ પૂજા :

તીરથયાત્રા પ્રભાવ છે, શાસન ઉન્નતિકાજ ।

પરમાનંદ વિલાસતાં જય જય તીર્થ જહાજ ॥ ૧ ॥

શ્રી તીરથપદ પૂજો ગુણિજન જેહથી તરિયે તે તીરથ રે ।

અરિહંત ગણધર નિયમા તીરથ ચઉવિહ સંઘ મહાતીરથ રે ॥ ૧ ॥

લૌકિક અડસઠ તીર્થ રે તજીયે લોકોત્તરને ભજીયે રે ।

લોકોત્તર દ્રવ્યભાવ દુભેદે થાવર જંગમ ભજીયે રે શ્રી ॥ ૨ ॥

પુંડરીકાદિક પાંચે તીરથ ચૈત્યના પાંચ પ્રકાર રે ।

થાવર તીરથ એહ ભણીજે તીર્થયાત્રા મનોહાર રે શ્રી ॥ ૩ ॥

વિહરમાન વીશ જંગમ તીરથ બે કોડી કેવળી સાથ રે ।

વિચંરતા દુઃખ દોહગ ટાળે જંગમતીરથ નાથ રે શ્રી ॥ ૪ ॥

સંઘચતુર્વિધ જંગમ તીરથ શાસને શોભાવે રે ।

અડતાલીસ ગુણે ગુણવંતા તીર્થપતિ નમે ભાવે રે શ્રી ॥ ૫ ॥

‘સંઘ ચતુર્વિધ જંગમ તીરથ’ તેમાં સાધુ ભગવંતોનો સમાવેશ થયો છે. સાધુ ભગવંતો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરીને વિચરે છે તેની સાથે શાસનની પ્રભાવનાનાં સુકૃત્યો પણ થાય છે. સાધુ ભગવંતો જૈન સમાજને જિનવાણીનો ઉપદેશ આપીને ધર્માભિમુખ કરે છે. સાધુ ભગવંતો તીર્થસ્વરૂપ છે.

સાધૂનાં દર્શનમ્ પુણ્યં સ્પર્શનાત્ પાપનાશનમ્ ।

કાલે ફલતિ તીર્થમ્ સાધુ સદ્ય સમાગમ ॥

સાધુનાં દર્શન પુણ્યકાર્ય સમાન છે. એમના વંદન દ્વારા સ્પર્શનાથી પાપનો નાશ થાય છે. તીર્થયાત્રાનું ફળ તો જ્યારે યાત્રાએ જઈએ ત્યારે મળે છે. જ્યારે સાધુ ભગવંતના સત્સંગ-વંદન-આદિથી તુરત જ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. સાધુઓ પંચમહાવ્રતધારી હોવા ઉપરાંત જીવે ત્યાં સુધી અહિંસા, સંયમ અને તપ દ્વારા આત્માનું કલ્યાણ કરે છે અને ભવ્ય જીવોને પોતાના આચાર-વિચારથી સંસાર સમુદ્રથી પાર પાડવાનો સન્માર્ગ દર્શાવવાનો મહાન ઉપકાર કરે છે એટલે સાધુતીર્થ સમાન ગણાય છે.

સાધુતીર્થ :

સંસાર સાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા લીલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના, એ નાવ પણ તારે નહીં,
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મ જ્ઞાની સુકાની બહુ દોહિલે
મુજ પુણ્ય રાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ બુદ્ધિનાવિક તું મળ્યો.

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં, તીર્થં ભૂતા હિ સાધવં ।

તીર્થં ફલતિ કાલેન, સદ્યઃ સાધુઃ સમાગમઃ ॥

જ્ઞાનતીર્થ :

એ આત્માની અજ્ઞાનતા દૂર કરીને સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા આત્મસિદ્ધિમાં અનન્ય પ્રેરક બને છે. વ્યવહાર જ્ઞાનમાત્ર આ ભવ

પૂરતું જ જીવનનાં વ્યવહાર ચલાવવામાં મદદરૂપ છે જ્યારે સમ્યક્જ્ઞાન તો આત્મવ-પરત્મવ અને ભવોભવ તેના સંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને આત્માને સન્માર્ગે દોરી જાય છે. આત્માના ગુણોનાં જ્ઞાનનો સમાવેશ થયો છે. જ્ઞાનથી સમકિત પામીને આત્મા ભવ ભ્રમણમાંથી મુક્તિ પામવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે.

સમ્યક્જ્ઞાન કેવળી ભાષિત હોવાથી સર્વ સાધારણ જનતાને ઉપકારક છે. તેની આરાધનાથી અંતે આત્મા શાશ્વત મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે, કર્મની નિર્જરા થાય, આત્માની સિદ્ધિ થાય અને અંતે અજરામર પદ સુધી પહોંચી શકાય છે. શાસ્ત્રમાં આવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃ પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. ચારજ્ઞાન મૂંગા છે. ઉપયોગ મૂકે તો જાણી શકે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન સ્વ અને પરના કલ્યાણ માટે ઉપકારી છે. એટલે શ્રુતજ્ઞાનનો મહિમા અપરંપાર છે. જ્ઞાનપંચમીની આરાધના એ જ્ઞાનતીર્થની સર્વોત્તમ આરાધના છે. વિધિપૂર્વકની આરાધનાથી ઉત્તરોત્તર સમ્યક્જ્ઞાનની અપૂર્વ સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે છે અને આત્માના જ્ઞાનગુણનો વૈભવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્ઞાનીની સેવાભક્તિ, સન્માન, જ્ઞાનનું રક્ષણ, જ્ઞાનના ગ્રંથો લખાવવા. પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનું સંશોધન-પ્રકાશન અને અધ્યયન એ જ્ઞાનતીર્થની મહાન મંગલકારી યાત્રા છે. માટે જ્ઞાનોપાસના માનવભવની મહામૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. હીરા, માણેક, મોતી, સુવર્ણ કે કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિની તુલનામાં જ્ઞાન સંપત્તિનું મૂલ્ય અનેકઘણું ઊંચું છે. આ સનાતન સત્ય સમજાય તો જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા થાય અને આત્માના જ્ઞાનગુણનો વિકાસ થતાં મોક્ષની અભિલાષા પૂર્ણ થાય.

વીશ સ્થાનક પદની પૂજામાં જ્ઞાનતીર્થની પૂજા છે. તેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રાથી નવકારમંત્ર, નવપદ, નવતત્ત્વ, સ્યાદ્વાદ, અષ્ટકર્મ અને આવશ્યક સૂત્રોનું અર્થ સહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે આત્માના જ્ઞાન ગુણનો વિકાસ થતાં આત્મા ઊર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા એટલે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયાણ કરવાનો રાજમાર્ગ. જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં સમુચિત સમન્વય જ્ઞાનતીર્થની યાત્રાની સાચી સફળતા છે. કર્મની નિર્જરા, જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગ જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય એટલે આત્માની સદ્ગતિનું શુભ લક્ષણ સમજવું. દશદૃષ્ટાંતે દુર્લભ મનુષ્યભવ મળ્યા પછી જો કોઈ પુરૂષાર્થ કરવાનો હોય તો જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા તીર્થયાત્રા (પ્રભુ ભક્તિ), તીર્થસમાન સાધુ ભગવંતોની ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ, સુપાત્રદાનની યાત્રા અને અનંત ઉપકારી માતાપિતાની તીર્થસ્વરૂપ ભક્તિ અને સેવા એજ જીવનની સફળતા છે. આત્માના વિકાસનું સોપાન છે.

બ્રાહ્મણાનાં ધનંવિદ્યા, ક્ષત્રિયાણાં ધર્મ ધનં ।

ઋષિણાંચ ધનં સત્ય, યોષિતા યૌવનં ધનં ॥

બ્રાહ્મણોનું ધન વિદ્યા-જ્ઞાન છે. ક્ષત્રિયોનું ધન ધર્મ છે. ઋષિઓનું ધન સત્યવચન છે અને સ્ત્રીનું ધન યૌવન છે.

અન્નદાનં મહાદાનં, વિદ્યાદાન મહત્તરમ્ ।

અન્નેનક્ષણિકા તૃપ્તિ, યાવજ્જીવં તુ વિદ્યાયા ॥

અન્નદાન મોટું દાન છે, વિદ્યા દાન અન્ન કરતાં પણ મહાન છે. અન્નથી ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે જ્યારે વિદ્યાથી જીવે ત્યાં સુધી લાભ છે.

વિદ્યા નામ નરસ્ય રુપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં ।
 વિદ્યા ભોગકરી યશં, સુખકરી વિદ્યા ગુરુણાંગુરુઃ ॥
 વિદ્યા બંધુજનો વિદેશ ગમને વિદ્યા પરાસેવતા ।
 વિદ્યા રાયસુ પૂજિતાન પુધનં વિદ્યા વિહાનઃ ॥

વંદના...

માતૃદેવો ભવ
 પિતૃદેવો ભવ
 આચાર્યદેવો ભવ
 ગુરુદેવો ભવ

ભવોભવ ઉપરોક્ત ગુરુઓનું શરણ મળે. ચરણોની સેવા કરવા મળે અને એમની સમીપ કૃપાથી જીવન નંદનવન સમાન બની આત્માનું કલ્યાણ કરે.

માતા :

(૧) હસ્તસ્પર્શો હિ માતૃણામ્ જલસ્ય જલાઞ્જલીઃ

— પ્રતિમાનાટક ૩.૧૩.

માતાઓના હાથનો સ્પર્શ જલના અર્થાં (જલવિનાના) વ્યક્તિઓ માટે જલની અંજલી સમાન છે.

(૨) ગુરુપત્ની રાજપત્ની જ્યેષ્ઠપત્ની તથૈવ ચ
 પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પઞ્ચૈતા મા

ગુરુની પત્ની, રાજાની પત્ની, મોટાભાઈની પત્ની, પત્નીની મા, (સાસુ) તથા પોતાની મા આ પાંચ માતા મનાય છે.

(૩) સહસ્ત્રં હિ પિતુર્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે

— બાલરામાયણ - ૪.૩૦.

(ગૌરવ) મહત્વની દૃષ્ટિથી માતા પિતાથી હજારગણી મોટી છે.

- (૪) નાસ્તિ માતૃસમા છાંયા, નાસ્તિ માતૃસમાગતિઃ
નાસ્તિ માતૃસમં ત્રાણં નાસ્તિ માતૃસમા પ્રેપા

— સ્કન્દપુરાણ ૧૦૩-૧૦૮.

માતાની સમાન કોઈ છાંયા નથી.
માતાની સમાન કોઈ ગતિ નથી.
માતાની સમાન કોઈ સુરક્ષા નથી.
માતાની સમાન કોઈ (ધ્યાઉ) પરબ નથી.

- (૫) માતા ગુરુતરા ભૂમેઃ સ્યાત્ પિતોચ્ચત્તરસ્તથા
મનઃ શીઘ્રતરં વાતાચ્ચિન્તાં બહુતરી ત્રયાત્

— મહાભારત વનપર્વ ૩૧૩-૬૦.

માતા ભૂમિથી પણ ભારે છે. (મહત્ત્વપૂર્ણ છે) પિતા આકાશથી
પણ ઊંચા છે. મન વાયુથી પણ અધિક તેજ છે પણ ચિંતા આ
ત્રણથી પણ ચઢીયાતી છે.

- (૬) માતરં પિતરં ચૈવ યસ્તુ કુર્યાત્ પ્રદક્ષિણમ્ ।
પ્રદક્ષિણીં કૃતા તેન સપ્તદ્વીપા વસુન્ધરા ॥

જે માતા અને પિતાની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેને સાતે દ્વીપ સહિત
પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી એમ માનો.

- (૭) હન્ત । માતારે ભવન્તિ સુત્તાનાં મન્તવઃ કિલ સુતેષુ

— ચૈતન્ય ચન્દ્રોદય ૧.૬૧-ન માતુઃ.

માતાના પ્રત્યે પુત્રોનો અપરાધ થઈ શકે છે પણ પુત્રો પ્રત્યે
માતાનો નહી. (નથી થતો)

- (૮) માતા ભૂમિઃ પુત્રો અહં પૃથિવ્યાઃ — અથર્વવેદ ૧૨-૧-૧.
ભૂમિ મારી માતા છે હું ભૂમિનો પુત્ર છું.

- (૧) જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી
જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચઢિયાતી છે.

પિતા :

- (૧) યાવન્તઃ પૃથિવ્યાં ભોગા યાવન્તો જ્ઞાતવેદસિ ।
યાવન્તો પ્રાણિનાં ભૂયાત્ પુત્રે પિતુસ્તતઃ ॥

— એતરેય બ્રાહ્મણ : ૭-૩-૨૧.

જેટલી પણ પૃથ્વી પર અગ્નિમાં અને પાણીમાં પ્રાણીઓનો (જીવોનો) ભોગ છે તેનાથી અધિક પિતાનો પુત્રમાં છે.

- (૨) જનકશ્ચોપનેતા ય યશ્ચ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા ભયત્રાતા પઞ્ચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્નદાતા, ઉપનયન સંસ્કારકર્તા, વિદ્યાપ્રદાન કરનાર, અન્નદાતા અને ભયથી રક્ષા કરવાવાળા આ પાંચ પિતા કહેવાય છે.

- (૩) નહ્યતો ધર્માચરણં કિઞ્ચિદસ્તિ મહત્તરમ્ ।

યથા પિતરિ શુશ્રુષા તસ્ય વા વચનક્રિયા ॥

— વાલ્મીકી રામાયણ (૨-૬-૧૨)

એનાથી ચઢિયાતું બીજું કોઈ ધર્મચારણ નથી કે પિતાની સેવા અથવા એમનું કહેલું માને.

- (૪) પિતૃદેવો ભવ

— તૈત્તરિય ઉપનિષદ્ ૧,૧૧.

પિતાને દેવ સમજો.

- (૫) યજ્ઞાન્ વેદાંસ્તથા કામાંસ્તપાંસિ વિવિધાનિ ચ

પ્રાપ્નોત્યાયુઃ પ્રજાશ્ચૈવ પિતૃભક્તો ન સંશયઃ

— બ્રહ્મણ પુરાણ ૩-૧૧-૬૮.

એમાં કોઈ શંકા નથી કે પિતૃભક્ત યજ્ઞો-વેદો-કામનાઓ અનેક પ્રકારના તપો આયુષ્ય તથા સન્તાનોને પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા પુસ્તક અંગે...

“જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા” પુસ્તકના પ્રથમ લેખ તરીકે જૈન સાહિત્યનો પ્રાથમિક પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન સાહિત્ય તરીકે આગમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય જૂની ગુજરાતી અને ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય અને અર્વાચીન જૈન સાહિત્ય વિશેના વિચારો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ લેખને આધારે જૈન સાહિત્યનો પરિચય-ભૂમિકારૂપે છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિસ્તાર-પરંપરા એ અસ્ખલિતપણે વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યનો વિકાસ થયો છે અને તેના દ્વારા શ્રુતજ્ઞાનના વારસાનું સર્વ સાધારણ જનતાને આચમન કરવા માટે પ્રેરક બને છે. આ વિષય અંગે ઘણી માહિતી આ પુસ્તકમાં છે તેમજ લેખોમાં કેટલીક વિગતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે પુસ્તકોની સૂચી આપવામાં આવી છે. જ્ઞાનસાગર કહીએ તો આ શ્રુતસાગરની સફર આત્મશુદ્ધિ અને વૃદ્ધિનું ઘોતક છે.

પુસ્તકના વિવિધ લેખોનો ટૂંકો પરિચય :

જૈન સાહિત્યમાં વિવિધ કાવ્ય પ્રકારોની કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ‘જકડી’ (જખડી) કાવ્યપ્રકાર અરબી-ફારસી ભાષાના પ્રભાવથી રચાયો છે. શ્રી રતલામ જૈન જ્ઞાન ભંડાર તરફથી ‘જખડી’ના ૪ કાવ્યો મળ્યાં છે તે હસ્તપ્રતને આધારે પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. કાવ્યની સાથે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર પણ આપવામાં આવ્યો છે. શ્રુતજ્ઞાન સંશોધક-સંરક્ષક અંચલગચ્છીય પ.પૂ. સર્વોદયસાગરજી મ.સા.ની કૃપાથી ઉપરોક્ત કાવ્ય પ્રકારની માહિતી મળી છે તેને આધારે ‘જખડી’ કાવ્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. મૂળ અરબી-ફારસીમાં અલ્લાહની ભક્તિ નિમિત્તે ‘સૂફી’ મતવાદી સંતોએ તેનો પ્રયોગ કર્યો હતો. જૈન સાહિત્યનાં જખડી કાવ્યોમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિના રાજમાર્ગના

તાત્વિક વિચારોનો સમાવેશ થયો છે. એક નવો જ કાવ્યપ્રકાર જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે.

જૈન ગૂર્જર રચનાએ પુસ્તકમાં પ્રાચીન કાવ્યોનો સંચય થયો છે. તેમાં ‘ધૂવઉ’ કાવ્યની એક કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે ગુરુ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. ગુરુ અમર છે. શાશ્વત છે એ અર્થમાં આ કાવ્ય રચાયું છે. ગુરુ મહિમા શાશ્વત છે. જિનચંદ્રસૂરિ કાવ્યમાં ‘આચાર્ય’નો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

‘અષ્ટમંગલ’ કાવ્યમાં અષ્ટ પ્રતીકોનો અર્થ આપેલ છે. અને ભગવાનના દીક્ષાકલ્યાણકમાં અષ્ટમંગલ પ્રભુની આગળ સ્થાન ધરાવે છે. શાંતિ સ્નાત્રમાં અષ્ટમંગલની પૂજા થાય છે અને જિન મંદિરમાં પણ પ્રભુની આગળ અષ્ટમંગલની પાટલી હોય છે. ‘મંગલ’ એટલે કલ્યાણકારી અષ્ટમંગલની વિવિધ પ્રકારની માહિતી આ લેખમાં આપવામાં આવી છે.

‘ચંદ્રાયણિ’ કાવ્યપ્રકાર અલ્પ પરિચિત હોવાની સાથે પ્રાચીન છે. ચંદ્રની કળાની સુદમાં વૃદ્ધિ અને વદમાં કળા ઘટે છે. તેવી રીતે સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાની ૧૨ વર્ષના ભોગવિલાસનું વર્ણન એ ચંદ્રકળાની વૃદ્ધિ સમાન શ્રૃંગાર રસથી ભરપૂર છે. જ્યારે ચંદ્રની કળા ઘટતી જાય છે ત્યારે કોશાના વિરહની અવસ્થાનું નિરૂપણ થયું છે એટલે આ કાવ્ય શ્રૃંગાર અને વિરહ રસની રસિકતાથી આસ્વાદ્ય બને છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ કવિ પ્રતિભા કલ્પનાશક્તિની અને મંજુલ પદાવલીઓ ભાવવાહી છે.

‘ચોક’ કાવ્ય એકપ્રકારની ગાવાની પદ્ધતિ છે. શૈલી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. નેમ રાજુલની જુગલ જોડાના ગુણગાન ગાવાની રચના ‘નેમજીનો ચોક’ કહેવાય છે. આ પ્રકારની કાવ્યકૃતિ માત્ર નેમજીના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શેરીની ખુલ્લી જગામાં સમૂહમાં ગાવાની

પદ્ધતિ આ કાવ્યમાં નિહાળી શકાય છે. ભક્તિ અને આનંદ ઉત્સાહના પ્રતીક સમાન કાવ્ય છે.

સ્થૂલિભદ્ર ‘નવરસો’ કાવ્યમાં રસ અને ભાવપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ દ્વારા સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાના ચિત્તના વિચારોને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ કાવ્યપ્રકારમાં રસ કેન્દ્રસ્થાને હોવાથી હૃદયસ્પર્શી રચના તરીકે કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગણાય છે. કવિની કલ્પનાશક્તિ અને પ્રસંગોચિત રસનિરૂપણ આકર્ષક છે. આ પ્રકારની ત્રણ કૃતિઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

નેમનાથ ‘નવરસો’ નેમ રાજુલના વિખ્યાત જીવનના પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને રચના થઈ છે. તેમાં રાજુલના વિરહની અભિવ્યક્તિ રસિક વાણીમાં થઈ છે. આ કાવ્ય પ્રકાર પણ સૌ કોઈને આસ્વાદ્ય બને તેમ છે. કારણ કે શ્રૃંગાર અને કરૂણ આબાલ ગોપાલને પ્રભાવિત કરે છે. આ પ્રકારની ત્રણ કૃતિઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં ‘રસ’નું મહત્ત્વ વિશેષ છે. કાવ્યરચનામાં ‘રસ’ નિરૂપણ આકર્ષક અને હૃદયસ્પર્શી બને છે. જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ ‘રસ’ની માહિતી દિગંબર મતના ‘સમયસાર’ ગ્રંથને આધારે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. સાહિત્યમાં રસનિરૂપણ કરતાં રસનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન આત્માને સ્વ-સ્વરૂપમાં લીન થવા ઉપકારક છે.

જગદૂશાનો ‘કડવો’ એ વીરપ્રશસ્તિ કાવ્ય છે. જૈન સાહિત્યમાં વીરતાનો અર્થ દયાવીર, દાનવીર, ધર્મવીર, યુદ્ધવીરનો છે તે પૈકી જગદૂશાનું જીવનચરિત્ર એ ‘દાનવીરતા’ના સંદર્ભમાં છે. ‘કડવો’ એ વીરતાને બિરદાવતી કાવ્યરચના છે. યુદ્ધમાં શૂરાતન ચઢાવવા માટે કડવા ગવાય છે તે ઉપરથી દાનવીરતાના સંદર્ભમાં આ રચના છે.

પ.પૂ.આચાર્ય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીએ ‘નવરસમય નવકાર’ નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે તેમાં નવકારના નવપદનું અર્થઘટન સાહિત્યમાં નવરસ સમાન દર્શાવ્યું છે. નવકાર એ ચૌદ પૂર્વનો સાર છે એટલે તેનું રસના સંદર્ભમાં અવનવી આધ્યાત્મિક કલ્પનાઓ કરીને નવકારનું રસમય નિરૂપણ કરીને તેનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. તેને આધારે ‘નવકારમાં નવરસ’ લેખનું સંકલન કરીને પ્રગટ કર્યો છે.

ઋતુ કાવ્ય તરીકે ‘બારમાસ-માસા’ કાવ્યપ્રકાર જૈન-જૈનેતર સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે. વર્ષના બારમાસાના સંદર્ભમાં નાયિકાની વિરહની વેદનાને વાચા આપવામાં આવી છે. કરુણારસ અને નેમરાજુલ પદાવલીઓની સાથે વિશિષ્ટ કલ્પનાના સમન્વયથી આ કાવ્યપ્રકારમાં કવિ પ્રતિભાની સાથે કાવ્યગત લક્ષણો ચરિતાર્થ થયાં છે. તેમાં પ્રકૃતિની પશ્ચાદ્ભૂમિકા કાવ્યને ચારચાંદ લગાવી સૌંદર્ય વૃદ્ધિ કરે છે. પાર્શ્વનાથ, નેમનાથ અને સ્થૂલભદ્રના જીવનના પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને આ પ્રકારનાં કાવ્યો રચાયાં છે તેમાં પાર્શ્વનાથ બારમાસા અને નેમનાથ બારમાસાની કૃતિઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં કાવ્યો કવિતાની કસોટીએ મૂલ્યાંકન કરતાં સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તાડપત્રીય હસ્તપ્રતને આધારે ‘ઉપદેશમાળાદિ’ શીર્ષકથી ઉપદેશાત્મક વિચારોની માહિતી આપવામાં આવી છે. નમૂનારૂપે તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

અર્વાચીન કાળમાં પ.પૂ.રત્નયશવિજયજીએ પૂજા સાહિત્યમાં નૂતન વિષયો સ્વીકારીને રચના કરી છે. એમનું પૂજા સાહિત્યનું પ્રદાન ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. પૂ.શ્રીની પૂજા પ્રકારની ૬

કૃતિઓની સમીક્ષાત્મક નોંધ આ લેખમાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આ લેખ જ્ઞાન અને ભક્તિના સમન્વયથી સમૃદ્ધ છે.

યૂનડી (ચૂંદડી) લગ્નપ્રસંગે કન્યાને ચૂંદડી ઓઢાડવાનો રિવાજ છે. કન્યા સાસરે જાય છે અને લગ્નજીવન શરૂ થાય છે. જૈન સાહિત્યમાં યૂનડીનો સંદર્ભ ચારિત્ર-દીક્ષા સાથે છે. કવિ મેઘવિજય અને માણેકમુનિની ચારિત્ર ચૂંદડીની રચના સંયમનો મહિમા દર્શાવીને સ્ત્રી-પુરુષ બંને મોક્ષનગરના સાસરે જઈને શાશ્વત સુખમાં વિલસે છે. આ પ્રકારની કૃતિઓ સંશોધનથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ભક્તિ માર્ગની રચનાઓ વિવિધ પ્રકારની છે. તેમાં આ.બુદ્ધિસાગરસૂરિની ‘ગરબી’ પ્રકારની પાંચ રચના પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે તેનાં ગરબીનાં લક્ષણોનું પ્રમાણ થોડું છે પણ ભક્તિન માર્ગની વિચારધારાનું અનુસરણ થયું છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી અને પતિનાં લક્ષણોની ગરબી આદર્શ પતિ-પત્નીનો સંદર્ભ દર્શાવે છે. જૈન સાહિત્યના કાવ્યપ્રકારોનાં અલ્પ પરિચિત એવી આવી કૃતિઓ વાચક વર્ગને જાણવા અને રસાસ્વાદમાં ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

સાક્ષરરત્ન લેખ ચરિત્રાત્મક છે. વિનયસાગર મહામહોપાધ્યાયના જીવનની શ્રુતસાધનાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. શ્રાવક વર્ગમાં પણ આવા સાક્ષરો વિદ્યમાન છે એમની શ્રુતસાધના અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ વર્તમાન અને ભવિષ્યના શ્રુતસાધકોને માટે પ્રોત્સાહનરૂપ છે.

વૈદ્યરાજ અને યમરાજના કાર્યથી જીવનનું શ્રેય થવાનું નથી. સાચા વૈદ્યરાજ તો દેવાધિદેવ તીર્થંકર પરમાત્મા છે કે જે ભવબ્રમણાનો અનાદિનો રોગ લાગુ પડ્યો છે તેનો જડમૂળથી નાશ કરે છે. એટલે સાચા વૈદ્યરાજને ઓળખીને જીવન નૈયા ચલાવવી જરૂરી છે.

ભગવંતે માર્ગાનુસારીના ઉપ બોલનો ઉપદેશ આપ્યો છે તેનું પાલન અને શુભ કર્મની પ્રવૃત્તિથી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થાય છે. કર્મસત્તાનો પ્રભાવ વિચારીને ‘અહો અહો સાધુજી સમતા દરિયા’ સમતા ધર્મનું મન, વચન અને કાયાથી પાલન એજ સાચી શાંતિ છે.

જૈન સાહિત્યના ગ્રંથોને સમજવા માટે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમયમાં ટબો અને બાલાવબોધની મોટી સંખ્યામાં ગ્રંથો-હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે તેના નમૂનારૂપે નવકાર અને જીવવિચારની સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવી છે. આ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ ઉપર આધારભૂત છે. તાત્ત્વિક ગ્રંથો આત્મસાત્ કરવા માટે આ પ્રકારની શૈલી ઉપયોગી નીવડે છે.

વિજ્ઞપ્તિ પત્રની રચનારીતિ કાદંબરી શૈલીનું અનુસંધાન કરે છે. મધ્યકાલીન સમયમાં આવા પત્રો લખાયા હતા. તેમાં સીમંધર સ્વામી, આદીશ્વર, મહાવીર સ્વામી આદિને ભક્તોએ વિજ્ઞપ્તિ પત્ર લખીને ભક્તિની સાથે આત્માનો ભક્તનો ઉદ્ધાર કરવા માટેના ભાવવાહી પંક્તિઓ દ્વારા વિનંતી કરી છે.

પૂ. સાધુ મહાત્માઓને ચોમાસાની વિનંતી, જિનશાસનની પ્રભાવનાના કાર્યો માટે વિનંતી કરતા પત્રો પણ લખાયા છે. આ પત્ર અંચલગચ્છની ધર્મસૂરીશ્વરજીને ચોમાસાની વિનંતીરૂપે લખાયા છે. વિનંતી કરતાં તો પત્રની શૈલી અને આ.ધર્મસૂરીશ્વરજીનો પરિચય એજ પત્રનું નવલું નજરાણું છે. હસ્તપ્રતને આધારે પૂ. સુયશચંદ્રવિજયજી મ.સા.ના સહયોગ અને પ્રેરણાથી આ પત્રનો પરિચય છાપવામાં આવ્યો છે.

વિવેકબત્રીશી એ સંખ્યામૂલક કાવ્યરચના છે. તેમાં ‘વિવેક’ના ગુણનું મહત્ત્વ દર્શાવતા વિચારોનો સમાવેશ થયો છે. વિવેકબ્રષ્ટ

વ્યક્તિ સર્વત્ર વિનાશને પામે છે એમ સમજીને વ્યવહાર અને ધર્મ કાર્યોમાં વિવેક સાચવવો અનિવાર્ય છે. સજ્જન માણસો વિવેકપૂર્ણ વ્યવહાર કરીને જીવનમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

સુખ વિશે વિવિધ પ્રકારની માન્યતા પ્રવર્તે છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ શાશ્વત સુખ એજ સનાતન સત્ય અને પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે. ભૌતિકસુખના પુરૂષાર્થથી શાશ્વત સુખ હજારો-લાખો યોજન દૂર રહે છે.

વધાવા કાવ્યો વધામણી-ખુશખબરના અર્થના છે. તેમાં તીર્થંકર ભગવાનના કલ્યાણકના પ્રસંગોનું ભક્તિભાવપૂર્વક વર્ણન થયું છે. ભક્તિમાર્ગની આ રચના આસ્વાદ્ય છે.

અસ્તુ...

તા. ૨૫-૭-૨૦૧૨

ડૉ. કવિન શાહ
બીલીમોરા

● ● ●

॥ શ્રી ગુરુ વિક્રમસૂરીભ્યો નમો નમઃ ॥

શ્રી ગુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રી વિક્રમસૂરીશ્વરજી મ.સાળો

મિતાક્ષરી પરિચય...

જિનશાસનના બહુશ્રુત ગીતાર્થ તીર્થ પ્રભાવક આચાર્યશ્રી વિક્રમસૂરિ મ.સા.ની જન્મભૂમિ વડોદરા જિલ્લાનું છાણી ગામ છે. છાણી ગામની પુણ્યવંતી ભૂમિમાંથી ઘણા સાધુ-સાધ્વીજી દીક્ષિત થયા છે. એવી ભૂમિના એક પનોતા પુત્ર આચાર્ય વિક્રમસૂરિ મ.સા.નો જન્મ સંવત ૧૯૭૨ના જેઠ સુદ પાંચમના થયો હતો. પિતાનું નામ છોટાલાલ ચોકસી અને તેમની માતાનું નામ પસન્નબેન હતું. તેમના માતા-પિતાએ બાલુ નામ પાડ્યું હતું.

પૂર્વ જન્મના પુણ્યોદયે દીક્ષાની શુભ-ભાવનાથી માતાની સંમતિથી પૂજ્ય પિતાશ્રી છોટાલાલભાઈની સાથે બાબુએ સંવત ૧૯૮૬માં જેઠ સુદ-૩ના રોજ ચાણસ્મા ગામમાં પૂ.આ.ભ. લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ.સા. પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. પિતા છોટાલાલભાઈ - મુક્તિવિજય મ.સા.ના નામથી... તેમજ બાબુ - વિક્રમવિજય મ.સા.ના નામથી મોક્ષમાર્ગના યાત્રી બન્યા. તેમની પહેલા વિક્રમવિજય મ.સા.ના વરિલબંધુ નગીનભાઈએ ૧૯૮૨માં સૂરતમાં કા.વ.-૬ના પૂ.આ.ભ. કમલસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના હાથે દીક્ષા લીધી હતી અને પૂ.આ.ભ.લબ્ધિસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય બન્યા હતા. ગુરુદેવની નિશ્રામાં આજીવન રહીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-વ્યાકરણ-

કાવ્ય-કોશ-પ્રકરણ ગ્રંથો-૪૫ આગમો નિર્યુક્તિ-ચુર્ણિ-વૃત્તિ-ભાસ્ય-ટીકા-ન્યાસનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના કારણે પૂ.આ.ભ. મુનિ ભગવંતો-શ્રાવકો શાસ્ત્રપાઠો પૂછતા ત્યારે તુરત શાસ્ત્રપાઠો - ગ્રંથોમાંથી શોધી આપતા હતા... જાણે ૪૫ આગમો કંઠસ્થ ન હોય... તેટલા અને તેવો ક્ષયોપશમ હતો.

સંવત ૨૦૧૧માં માગસર સુદ પાંચમ (૫)ના રોજ સિદ્ધગિરિની શીતલછાયામાં પૂ.આ.ભ. લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ.સા. પોતાના શિષ્ય તથા પંન્યાસ પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા. અદ્વિતીય વૈયાવચ્ચ કરીને ૨૦૧૭માં ઉપાધ્યાય જયંતવિજય મ.સા. તથા પંન્યાસ વિક્રમવિજય મ.સા. ગુરુદેવને પરમ સમાધિમય બનાવ્યા હતા. એક મહિના સુધી ૨૪ કલાક નવકાર મહામંત્ર સંભળાવીને પરમ સમાધિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી.

સંવત ૨૦૧૨માં વૈશાખ સુદ-૬ના રોજ સંગમનેરમાં (મહારાષ્ટ્ર) પૂ.આ.ભ. લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય ભુવનતિલકસૂરિ મ.સા. ઉપાધ્યાય જયંતવિજય મ.સા.ને તથા પંન્યાસ વિક્રમવિજય મ.સા.ને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. ઉપાધ્યાય જયંતવિજય મ.સા., આચાર્ય જયંતસૂરિ મ.સા.થી તેમજ પંન્યાસ વિક્રમવિજય મ.સા. આચાર્ય વિક્રમસૂરિ મ.સા.ના નામથી ખ્યાતિ પામ્યા. પૂજ્યશ્રીએ સૂરિમંત્રની પાંચે પિઠિકાની આરાધના કરી છે.

સંવત ૨૦૨૮ વૈશાખ સુદ-૬ના રોજ સમેતશિખરજી તીર્થમાં સકલસંઘ સમક્ષ પૂ.આ.ભ. જયંતસૂરિ મ.સાહેબે, પૂ.આ.ભ. વિક્રમસૂરિ મ.સા.ને તીર્થપ્રભાવક પદથી અલંકૃત કર્યા હતા. પૂજ્યશ્રીના શાસન પ્રભાવક કાર્યોની તેમજ છ'રી પાલિત સંઘયાત્રાના કાર્યો જૈન શાસનના ઈતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય સ્થાન પામ્યા છે જેની આછેરી ઝાંખી કરાવતી માહિતી જણાવેલ છે.

૧. જાલનાથી અંતરીક્ષજી તીર્થ...	સંવત ૨૦૨૨
૨. બાલાપુરથી અંતરીક્ષજી તીર્થ...	સંવત ૨૦૨૨
૩. જુનરથી મંચર...	સંવત ૨૦૨૪
૪. હૈદ્રાબાદથી કુલપાકજી તીર્થ...	સંવત ૨૦૨૬
૫. હૈદ્રાબાદથી કુલપાકજી તીર્થ...	સંવત ૨૦૨૭
૬. સિકંદ્રાબાદથી સમેતશિખરજી તીર્થ... ૬ મહિના	સંવત ૨૦૨૮
૭. કલકત્તાથી પાલીતાણા તીર્થ... ૨૦૧ દિવસ	સંવત ૨૦૩૦
૮. બીજાપુરથી કુલપાકજી તીર્થ...	સંવત ૨૦૩૪
૯. સેલમથી પુડલ તીર્થ...	સંવત ૨૦૩૮
૧૦. અમદાવાદથી પાલીતાણા તીર્થ...	૨૦૪૦

પૂજ્યશ્રીજીની નિશ્રામાં સંવત ૨૦૨૪ના મદ્રાસ ચાતુર્માસમાં ૪૫ ઉપવાસ. માસક્ષમણથી લઈને ૧૨૦૦ થી અધિક અઢાઈ તપશ્ચર્યા ચતુર્વિધ સંઘમાં થઈ હતી. ખંભાતમાં ૧૦૮ માસક્ષમણ ચતુર્વિધ સંઘમાં થયા હતા અને આ તપસ્વી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સમેતશિખરજી મહાતીર્થની યાત્રા કરાવી હતી. પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રેરણાથી અને કૃપાથી પૂ. સાધ્વી ગીતપદ્માશ્રીજી તથા દીપયશાશ્રીજીએ પાંચ વર્ષમાં ૨૦ માસ ક્ષમણની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી તથા ૬૮ ઉપવાસ. ૫૧ ઉપવાસ વિગેરે કરીને તપધર્મનો જય જયકાર થયો હતો. આ પ્રસંગે જિનભક્તિનો રંગ જામ્યો હતો. તપસ્યા કરતાં કરતાં હો ડંકા જોર બજાયા હો...ની ઉક્તિ ચરિતાર્થ થઈ હતી.

પૂજ્યશ્રીએ ભક્તામર સ્તોત્રની સતત ૧૮ વર્ષ સુધી આરાધના કરીને સિદ્ધ કર્યું હતું. વિપતિના સમયે આ સ્તોત્રના પ્રભાવથી પ્રતિકુળતાઓ દૂર થઈ હતી. શાંત થઈ હતી. પૂજ્યશ્રીજી દરરોજ દેરાસરમાં સમૂહમાં ભક્તામર સ્તોત્રથી પ્રભુભક્તિ કરતા હતા. આજે

ઘણા ગામોમાં-સંઘમાં, દેરાસરમાં સમૂહમાં મંગલ પ્રભાતે ભક્તામર સ્તોત્રથી પ્રભુ ભક્તિ કરીને ભાવિક ભક્તો ભક્તિમાં તલ્લીનતાવાળા બને છે. પૂજ્યશ્રીજીએ ભક્તામર પૂજનનું સંકલન કર્યું છે. આ ભક્તામર પૂજન પ્રથમ શાંતિનગર અમદાવાદમાં ભણાવવામાં આવ્યું હતું. એક સાધ્વીજી મ.સા.ના બન્ને પગ અટકી ગયા હતા અને બન્ને પગની નસો સુકાઈ ગઈ હતી. આ ભક્તામરના પૂજન વખતે ભક્તામર સ્તોત્રના પ્રભાવથી ચમત્કારી રીતે નવચેતનાને પામી. અને બન્ને પગે સંપૂર્ણ સારું થઈ ગયું હતું. ત્યારથી દરરોજ ૨૦ કિ.મી.નો વિહાર કરી શકે છે.

પૂજ્યશ્રીએ માદરે વતન છાણીમાં ચાતુર્માસ ૨૦૧૩ પૂજ્યશ્રી સાથે કર્યું. માતાની પરમ સમાધિ થાય તે રીતે માતાને અંત સમય સુધી શ્રાવિકાના ઉપાશ્રયમાં નમસ્કાર મહામંત્ર સંભળાવીને આરાધના કરાવી હતી. માતાને પરમ સમાધિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી. પૂજ્યશ્રીએ ગુરુદેવ લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની સાથે રહીને દ્વાદશાર નયચક્ર ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય કરવા સફળ બન્યા હતાં અને સંસ્કૃતમાં સુંદર પ્રસ્તાવના લખી છે. તથા બીજા આગમોનું સંપાદન તથા પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે.

ગુજરાતીમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાંચમાં અધ્યયનનું વિસ્તારથી વિવેચન લખ્યું છે. તે અધ્યયન ન્યાયથી ભરેલું છે. લોગસ્સસૂત્ર સ્વાધ્યાય પુસ્તકનું સંપાદન કર્યું છે. પૂજ્યશ્રીજીની નિશ્રામાં અંજનશલાકા - પ્રતિષ્ઠા - જિનેન્દ્ર ભક્તિ મહોત્સવ - ઉપધાન તપ - શાશ્વતી ઓળીની આરાધના - દીક્ષા - પદવી દાન સમારોહ છ'રી પાલીત યાત્રા જેવા સુકૃતો સ્વ-પરના કલ્યાણાર્થે થયાં હતાં... શાસન પ્રભાવના કાર્યોની ભૂરિ-ભૂરિ અનુમોદના કરીએ...

પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ભરૂચ તીર્થનો તીર્થોદ્ધાર થયો... ભરૂચ તીર્થમાં જિનાલયનું નિર્માણ થયું છે તથા વિશ્વમાં સહુ પ્રથમ શકુનિકા

વિહારમાં ભક્તામર મંદિર જિનાલયના ભોયરામાં સાકાર થયેલ છે જે આખું જિનાલય અત્યંત દર્શનીય છે. પૂજ્યશ્રીનો ૫૭ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય હતો. પૂજ્યશ્રીના અંતિમ બે ચોમાસા અમદાવાદમાં થયા. અંતિમ ચોમાસુ ધરણીધર ગૌરવ બંગલામાં થયેલ હતું... છેલ્લા બે વરસમાં શરીર ઉપર રોગનો ઘણો હુમલો થયો હતો. શરીરના સ્નાયુઓ સુકાતા જતા હતા. બોલવાનું પણ બંધ થતું હતું. તેમાં પણ પોતાની નિત્ય આરાધના દેરાસરમાં ચૈત્યવંદન... ભક્તામરસ્તોત્રનો પાઠ તથા સૂરિમંત્રનો ત્રિકાળ જાપ ચાલુ હતો. ડૉક્ટરી ઉપચાર... વૈદ્યના ઉપચાર ચાલુ હતાં તો પણ આસો વદ-૧૩ના રોગનો હુમલો વધી ગયો. સંવત ૨૦૪૨, આસો વદ-૧૪ દિવાળીના દિવસે ચતુર્વિધસંઘના મુખેથી નવકારમંત્રનું શ્રવણ કરતા કરતા સમાધિ મરણને પામ્યા.

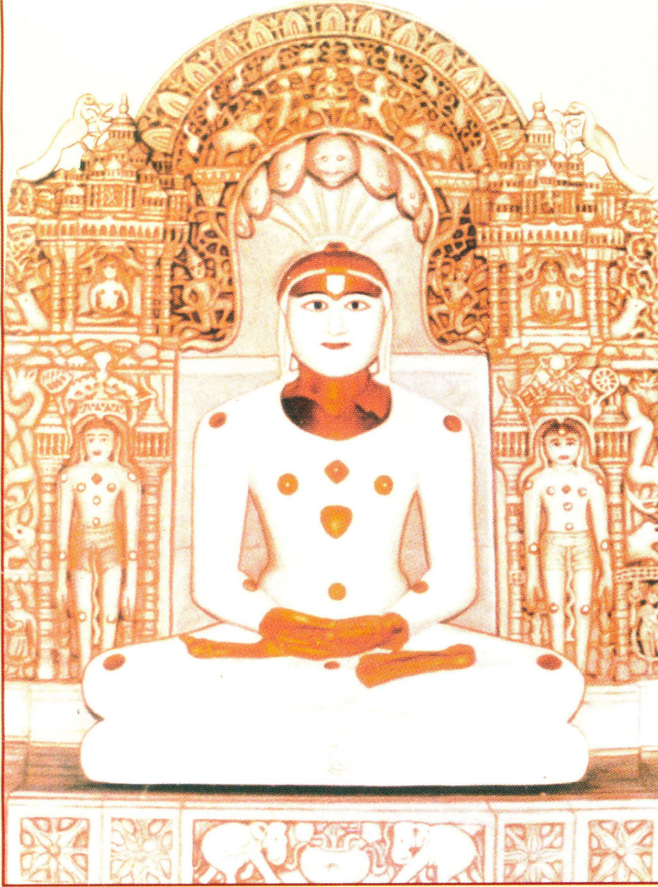
તેમની અંતિમ યાત્રા ધરણીધર - ગૌરવ બંગલાથી નિકળીને શાંતિનગર પહોંચીને ત્યાં અંતિમ (અગ્નિ) સંસ્કાર થયેલ અને ત્યારબાદ ત્યાં ગુરુમંદિર બનાવવામાં આવ્યું. પાલીતાણા - ભરૂચ - સિકંદ્રાબાદ વિગેરે સ્થાનોમાં ગુરુમંદિર નિર્માણ પામ્યા છે.

પૂજ્યશ્રીની ઉદારતા - સૌમ્યતા - જ્ઞાનોપાસના - વૈરાગ્ય - સંયમ - રત્નત્રયીની વિશુદ્ધિ... પંચાચારની પવિત્રતા - સ્વ-પર કલ્યાણની ઉદાર ભાવના, પરમ વાત્સલ્ય ભાવ, ગુણાનુરાગ, સંયમનિષ્ઠા વગેરે ગુણોસભર સમૃદ્ધિઓની ભેટ ધરી છે. શ્રી સંઘ ગુરુદેવને વારંવાર વંદન કરીને - યાદ કરીને કૃત-કૃત્યતા અનુભવે છે. જિનશાસનના પ્રભાવક ભાવાચાર્ય તીર્થપ્રભાવક પ.પૂ.ગુરુદેવશ્રી વિક્રમસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ચરણોમાં કોટી કોટી વંદન...

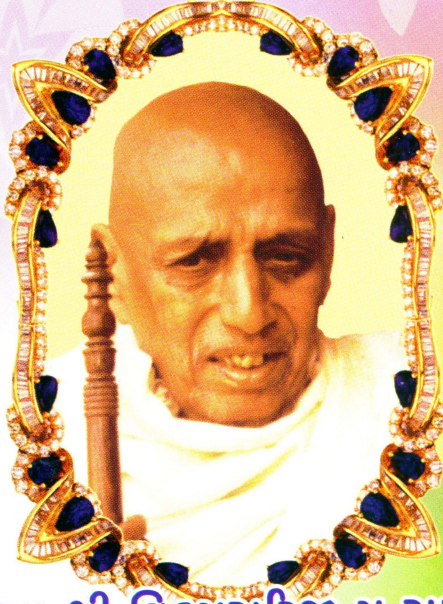
— ડૉ. કવિન શાહ

શ્રી શાખેશ્વર પંશ્ચનંદ્ય નમઃ

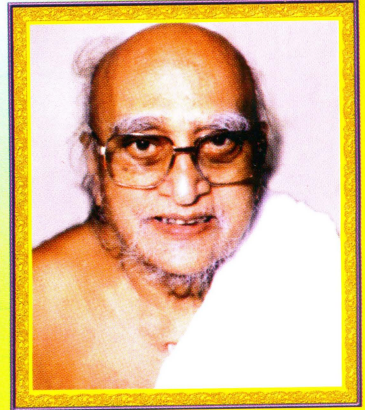
ઉપકારી ગુરુભગવંતો

આ.શ્રી વિક્રમસૂરિજી મ.સા.

જિનશાસન શાળાગાર પ.પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજય ચન્દ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા.

સૂરિમંત્રસમરાધક પ.પૂ. આચાર્યદેવ
શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.

સિદ્ધિતપના અદ્વિતીય પ્રેરક-પ્રભાવક અને વચનસિદ્ધ મહાત્મા

પૂ.આ.શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.

પુણ્યવંતા પુરુષોનાં પાવન પગલાંથી પવિત્ર બનેલી સૂર્યપુર (સુરત)ની ધરતીમાં સુપ્રતિષ્ઠિત ખીમચંદ સ્વરૂપચંદ સંઘવીનું ધર્મિષ્ઠ કુટુંબ રહે. ખીમચંદભાઈના બે પુત્રો : ચિમનભાઈ તથા ચૂનીભાઈ. સમજી લ્યો કે, રામલક્ષ્મણની અતૂટ જોડી. ચિમનભાઈનાં ધર્મપત્ની કમળાબહેન જાણે ધર્મલક્ષ્મીનાં સાક્ષાત્ અવતાર. એમની કુક્ષિએ ચાર પુત્રના જન્મ બાદ સં. ૧૯૮૪ના મહા સુદ-દના પુણ્યદિને એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં’ એ લોકોક્તિ અનુસાર બાળપણથી જ તેમનું નામ પાડવામાં આવ્યું ‘સુરવિંદચંદ.’ પૂર્ણ દેહલાલિત્ય અને શ્વેત વાનને કારણે તેઓ ‘લાલા’ તરીકે સમગ્ર સુરતમાં ખ્યાતિ પામ્યા. સમય જતાં વ્યાવહારિક અભ્યાસ સાથે માતા-પિતાના ધાર્મિક સંસ્કારોથી પણ વાસિત થવા લાગ્યા. યોગાનુયોગે સં. ૧૯૯૩માં પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીના પટ્ટધર પૂ.આ.શ્રી વિજયવિજ્ઞાનસૂરિજી મહારાજ તથા ઉપા.શ્રી કસ્તૂરવિજયજી ગણિવરનું સુરતવાડીના ઉપાશ્રયે ચાતુર્માસ થતાં તેઓશ્રીની વૈરાગ્યસભર વાણી અને સતત પ્રેરણાથી ‘લાલા’નો આત્મા સંસારથી

જાગી ઊઠ્યો સાથે માતાના ‘મારા એક પુત્રની દીક્ષાની છાબ હું ભરૂં’ તે મનોરથને પૂર્ણ કરવા લાલો તત્પર થયો.

માતા કમળાબહેનની તબિયતને લક્ષમાં રાખીને નજીકનું જ મુહૂર્ત જોવાવવામાં આવ્યું. સં. ૨૦૦૦ના માગશર વદ-૧નું શુભ મુહૂર્ત નક્કી થયું. સૂર્યપુરના આંગણે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આવી યુવાનવયે દીક્ષા થયાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. તેથી લોકોમાં ય અનેરા ઉત્સાહનું વાતાવરણ સર્જાયું. દીક્ષાનો વરઘોડો માગશર વદ-૧ના દિવસે છેક બપોરે ૧ વાગ્યા બાદ શ્રી રત્નસાગરજી હાઈસ્કૂલના વિશાળ પટાંગણમાં ઊતર્યો. લોકોના અદમ્ય ઉત્સાહ અને ઉમંગભર્યા વાતાવરણમાં દીક્ષાપ્રસંગ સંપન્ન થયો. ભાઈ સુરવિંદ મુનિશ્રી ચંદ્રોદયવિજયજીને નામે પૂ.આ.શ્રી વિજય-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય જાહેર થયા, છતાં ય લોકો તો તેઓશ્રીને ‘લાલા મહારાજ’ તરીકે જ ઓળખતા. આજે પણ સુરતનાં લોકો તેમને એ જ નામે ઓળખે છે. સંયમ સ્વીકાર્યા બાદ તે જ વર્ષે ફાગણ સુદ-પાંચમે તેમની વડી દીક્ષા થઈ. પૂ. ગુરુદેવની વ્યવહારકુશળતા તેમ જ પૂ.ગુરુદેવના ધર્મરાજના ગુણોનો સંક્રમ તેઓશ્રીમાં થયો. તેથી કટોકટીભર્યા પ્રસંગે વ્યવહારુ નિર્ણયો લેવાની કુનેહ તેમ જ શાસનપ્રભાવનાની અનેક પ્રવૃત્તિમાં પઠન-પાઠનનો વાયનાદિ વિદ્યાવ્યાસંગ જળવાઈ રહ્યો.

વડીલોની આજ્ઞાથી સં. ૨૦૦૮માં જાવાલથી ઉગ્ર વિહાર કરી અમદાવાદ-પાંજરાપોળના ઉપાશ્રયે સૌ પ્રથમ ચાતુર્માસ કર્યું. કહેવાય છે કે ત્યારે પૂજ્યશ્રીની વૈરાગ્યસભર વાણી સાંભળવા ભાવિકોની અપૂર્વ ભીડ જામતી. વર્ણનીય પ્રસંગનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરી શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દેવાની, હકીકતોને સચોટ અને સરળ

રીતે રજૂ કરવાની, કથાપ્રસંગથી પ્રોત્સાહિત કરવાની તેઓશ્રીમાં અજોડ શક્તિ હતી.

પૂજ્યશ્રીમાં આવી અનેકવિધ આત્મશક્તિ નિહાળી સં.૨૦૧૪માં પૂનામાં ગણિ પદે તથા ઘાટકોપર-મુંબઈમાં પંન્યાસ પદપર વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. તે દરમિયાન ઉપધાન, દીક્ષા, પ્રતિષ્ઠા, સામૂહિક તપશ્ચર્યાઓ આદિ ધર્મકાર્યો વિપુલ સંખ્યામાં થયાં. જન્મભૂમિ સુરતમાં તેઓશ્રીને ઉપાધ્યાયપદપર અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ શાસનનાં અનેકવિધ કાર્યો કરવાની તેઓશ્રીની અમોઘ શક્તિને તથા સૂરિપદ માટેની પ્રૌઢતા અને યોગ્યતા જાણીને સં. ૨૦૨૮ના માગશર સુદ બીજને શુભ દિને સુરેન્દ્રનગર મુકામે તેઓને આચાર્યપદે વિરાજિત કરવામાં આવ્યા.

તેઓના સંયમ સ્વીકારતાં જ તેઓશ્રીનાં પગલેપગલે તેમના સંસારી વડીલબંધુ શ્રી અમરચંદભાઈ તે મુનિશ્રી અશોકચંદ્રવિજયજી, (સં. ૨૦૦૭માં) સંસારી પિતાશ્રી ચિમનભાઈ તે મુનિશ્રી પ્રસન્નચંદ્રવિજયજી, (સં. ૨૦૧૪માં) સંસારી વડીલબંધુશ્રી શાંતિભાઈ તથા જયંતિભાઈ મુનિ સંવેગચંદ્રવિજયજી તથા નિર્વેદચંદ્રવિજયજી તેમજ શાંતિભાઈના સુપુત્ર હેમંતકુમાર તે મુ.શ્રી સોમચંદ્રવિજયજી, (સં. ૨૦૨૫માં) અને સુપુત્રી કુ. નયનાબહેન તે સાધ્વીશ્રી યશસ્વિનીશ્રીજી તથા ભાભી વીરમતીબેન સા.શ્રી ઉપશાંતશ્રીજી તરીકે ચારિત્ર્યધારી બન્યાં.

પૂ. આચાર્ય મહારાજના વરદ્હસ્તે અનેક સ્થાનોએ અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવો પ્રભાવનાપૂર્વક ઊજવાયા, જેમાં મુંબઈ-માદ્રંગા, વાલકેશ્વર (આદીશ્વર), ભાયખલા, અમદાવાદ-સાબરમતી, ગિરધરનગર, સુરત-શાહપુર, રાંદેર રોડ, સૂરજમંડન

પાર્શ્વનાથ, ભાવનગર-દાદાસાહેબ તેમજ નાગેશ્વર તીર્થ, ગઢ (બનાસકાંઠા), સુરેન્દ્રનગર શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી શતાબ્દીમહોત્સવ, આરીસાભવન, ૧૦૮ સમોવસરણ મહાવીરસ્વામી જિનપ્રાસાદ અને પીપરલા-કીર્તિધામ વગેરે કુલ ૫૪ અંજનશલાકા અને ૨૦૦ ઉપરાંત નાની-મોટી પ્રતિષ્ઠાઓ પૂજ્યશ્રીએ કરી.

આમ શાસનમાં અનેક કાર્યોને સંપન્ન કરી સં. ૨૦૬૨ની શ્રા.સુ.-૧૪ સાંજે ૭-૨૭ મિનિટે મુંબઈ-ખેતવાડી મુકામે અર્થસંપન્ન બિલ્ડીંગમાં ચાતુર્માસ સ્થળે અંતિમ શ્વાસ મૂક્યો. શાસનને ખરેખર ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય અમે મહામના સૂરિવરની દુઃસહ્ય ખોટ પડી.

એવા મહાન શાસનપ્રભાવક સાધુવરને કોટિશઃ વંદન !

સૂરિમંત્રના વિશિષ્ટ આરાધક અને યશસ્વી માંગલિક મુહૂર્તદાતા

પૂ.આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરિજી મહારાજ

પૂજ્યશ્રીનો જન્મ સુરત મુકામે સં. ૧૯૮૦ના શ્રાવણ વદ-
પાંચમે થયો હતો. પિતા શેઠશ્રી ચિમનલાલ ખીમચંદ સ્વરૂપચંદ
સંઘવી અને માતા કમળાબહેન ધર્મપરાયણ દંપતી હતાં. આ
સંસ્કારવારસો પુત્રોમાં પણ ઊતર્યો. સંસારી બંધુઓ-શાંતિભાઈ,
બાબુભાઈ, કુસુમભાઈ, અરવિંદકુમાર, જયંતીભાઈ-સૌના તેઓ
પ્રિય બંધુ હતા. જૈન ધર્મના સંસ્કારો વચ્ચે ઉછેર થવાથી દેવદર્શન
તથા પૂજા-વ્યાખ્યાનશ્રવણ વગેરે સહજ ભાવે થતાં રહ્યા. પરિણામે
ત્યાગવૈરાગ્યની ભાવના બલવત્તર બનતી ચાલી. સં. ૨૦૦૭ના
વૈશાખ સુદ પાંચમના શુભ દિને તેમણે ખાનગીમાં દીક્ષા લીધી અને
સ્વ-પર કલ્યાણ તેમજ સ્વાધ્યાયરત સાધનામય જીવનનો આરંભ
કર્યો.

તેઓશ્રીની વ્યવહાર-કુશળતા અને સામા માણસને પરખવાની
તથા સાચવવાની શક્તિ પ્રશંસનીય હતી. અનેક સંઘોમાં તેમણે
આંતરિક ઝઘડાઓનું શમન કરાવી સુલેહનું વાતાવરણ રચ્યું હતું.
સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોના અંતરંગ વર્તુળમાં પણ તેઓ પ્રેમભર્યું
સ્થાન પામ્યા હતા. તેમના આવા વિશિષ્ટ ગુણોથી પ્રભાવિત થઈ

તેમને વડિલોએ સં. ૨૦૨૪ના વૈશાખ સુદ-૧૦ના શુભ દિવસે સુરતમાં ગણિ પદ, સં. ૨૦૨૯ના મહા સુદ-૧૧ના શુભ દિવસે અમદાવાદમાં પંન્યાસ પદ, સં. ૨૦૩૩ના ફાગણ સુદ-૩ના શુભ દિવસે સોજિત્રામાં ઉપાધ્યાય પદ અને સં. ૨૦૩૪ના ફાગણ સુદ-૩ના શુભ દિવસે મુલુન્ડ-મુંબઈમાં આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું.

આચાર્ય પદવી થઈ ત્યારથી જ તેઓશ્રીએ પૂર્ણ દૃઢતાથી સૂરિમંત્રની આરાધના શરૂ કરી હતી. ગમે તેવી ગંભીર પરિસ્થિતિમાં પણ સૂરિમંત્રના પંચ પ્રસ્થાનની આરાધના તેઓશ્રી દર વર્ષે કરતા. આચાર્યપદવીથી લઈ તે ક્રમ જીવનના અંતિમ વર્ષ સુધી એટલે કે સળંગ ૨૮ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખ્યા.

પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં સુરત શહેરમાં સં. ૨૦૪૧ના ચાતુર્માસમાં જિનશાસનના ઇતિહાસમાં યાદગાર બની રહે એ રીતે સૌ પ્રથમ સામુહિક ૪૦૦ સિદ્ધિતપની ભવ્ય આરાધના થઈ. ત્યાર પછી તો ઘણા સંઘોમાં સામુદાયિક તપની શરૂઆત થઈ. આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી શાસનના મુખ્ય ગણી શકાય તેવા ૩ કાર્યો થયા. (૧) સામુદાયિક તપની શરૂઆત, (૨) મુંબઈ ખાતે સૌ પ્રથમ ચોવિહાર હાઉસ, (૩) બાળકો માટેની સૌ પ્રથમ ઉનાળુ નવ્વાણું.

મુહૂર્ત શાસનના પૂજ્યશ્રી વિશેષ જાણકાર હતા તેમણે આપેલ મુહૂર્તમાં થયેલ પ્રતિષ્ઠા ખરેખર અદ્વિતીય રહેતી. ગચ્છ, ગચ્છાંતર, એક તિથિ-બે તિથિ આવા ભેદ રાખ્યા વગર પૂજ્યોની તથા શ્રી સંઘની ઈચ્છાને અનુસાર તેઓએ ઘણા જિનાલયો દીક્ષા, પ્રતિષ્ઠા, સૂરિપદ ઇત્યાદિના મુહૂર્તો આપ્યા. જાપાનના કોબે જિનાલયની તથા લેસ્ટરના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠાનાં મંગલ મુહૂર્તો પૂજ્યશ્રીએ જ કાઢી આપ્યાં હતા.

૨૦૬૨ની સાલના ચાતુર્માસમાં જ પૂ. ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.નો કાળધર્મ થયો. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ પૂજ્યશ્રી અમદાવાદ પધાર્યા. ઓપરા સોસાયટીની ઉપાશ્રયમાં વિ.સં. ૨૦૬૩ મહા સુદ- પની વહેલી સવારે સાવ અણધારી રીતે ઉપસ્થિતિ તમામને ‘હું જાણું છું’ કહીને ૩.૦૬ મિનિટે આ પથ્વી પરથી વિદાય લીધી તેમનો અગ્નિસંસ્કાર પણ સંઘની ઉદારતાથી ઉપાશ્રયનાં પટાંગણમાં જ થયો અને એજ સ્થાન પર સમાધિ મંદિરનું નિર્માણ પણ શ્રી મહાવીર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ (ઓપેરા સોસા., અમદાવાદ) દ્વારા જ કરવામાં આવ્યું. એવા એ પ્રખર શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવને કોટિશઃ વંદન !

અનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ નં.
૧.	જૈનસાહિત્ય	૧
૨.	જખડી (કાવ્ય-હસ્તપ્રત).....	૧૭
૩.	ધૂવઉ (કાવ્ય).....	૩૪
૪.	અષ્ટમંગલ (લેખ)	૩૮
૫.	સ્થૂલિભદ્ર ચંદ્રાયણિ (કાવ્ય)	૫૫
૬.	નેમજીનો ચોક (કાવ્ય).....	૬૮
૭.	સ્થૂલિભદ્ર નવરસો (કાવ્ય)	૭૫
૮.	શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (કાવ્ય).....	૮૮
૯.	શ્રી હેમનવરસો (ચરિત્ર)	૧૧૮
૧૦.	જૈન સાહિત્યમાં રસનિરૂપણ	૧૨૬
૧૧.	જગદૂશાહનો કડવો (ચરિત્ર)	૧૩૧
૧૨.	નવકાર મંત્રમાં નવરસો	૧૩૯
૧૩.	બારમાસા કાવ્યોની સમીક્ષા	૧૪૬
૧૪.	ઉપદેશમાલાદિ (હસ્તપ્રત)	૧૭૭

૧૫.	ચૂનડી (કાવ્ય)	૧૮૫
૧૬.	ગરબી (કાવ્ય)	૧૮૫
૧૭.	સાક્ષરરત્ન (પરિચય)	૨૦૮
૧૮.	વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્યમ્ (લેખ)	૨૧૪
૧૯.	સમસ્યાપ્રધાન જીવનમાં સમાધાન માટે જૈન મૂલ્યોનું અનુસરણ (લેખ)	૨૧૭
૨૦.	‘નવકાર’ બાલાવબોધ (હસ્તપ્રત)	૨૨૮
૨૧.	જીવવિચાર (બાલાવબોધ)	૨૩૧
૨૨.	વિજ્ઞાપ્તિપત્ર (હસ્તપ્રત)	૨૩૪
૨૩.	વિવેકબત્રીશી (ઉપદેશ)	૨૫૦
૨૪.	સુખ પ્રાપ્ત કરતાં... (લેખ)	૨૫૫
૨૫.	વધાવા (કાવ્ય)	૨૫૮

આર્થિક સહયોગ

અધ્યાત્મયોગી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી

વિજયકલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના

સમુદાયના

પ.પૂ.પં.શ્રી મુક્તિચન્દ્રવિજયજી મ.સા.

પ.પૂ.પં.શ્રી મુનિચન્દ્રવિજયજી મ.સા.ની

પ્રેરણાથી પુસ્તક પ્રકાશન નિમિત્તે

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, માલવીયનગર,

શ્રાવિકા સંઘ, જ્ઞાનદ્રવ્ય તીર્થ,

જયપુર (રાજ.)

જૈન સાહિત્ય : (Jain Literaturd)

જૈન સાહિત્ય એટલે જૈન ધર્મના વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને ગણધર ભગવંતો, સાધુ ભગવંતો, શ્રાવકો અને જૈનેતર લેખકોના હસ્તે સર્જાયેલું સાહિત્ય. ધાર્મિક સાહિત્યમાં પણ ધર્મના વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં સાહિત્યકલાનું દર્શન થાય છે. જૈન સાહિત્યના પાયામાં આગમ ગ્રંથો સ્થાન ધરાવે છે. આગમની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

આગમ્યંતે અનેન હેય જ્ઞેયોપાદેય તત્ત્વાનિ ઇતિ આગમ ।

જેના દ્વારા અગમ્ય એવા હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય તે આગમ કહેવાય છે.

હેય : ત્યાગ કરવા યોગ્ય તત્ત્વ. તેમાં પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ.

જ્ઞેય : જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ - જીવ અને અજીવ.

ઉપાદેય : આદરવા યોગ્ય તત્ત્વ - સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

આગમમાં આ નવ તત્ત્વોનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

આગમ્યંતે જ્ઞાયંતે વસ્તુતત્ત્વમનેનતિ-

જે સિદ્ધાંતો દ્વારા વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ રૂપે બોધ થાય તે આગમ છે.

આત્મા તરફ આગમ કરાવે તે આગમ છે.

આગમ સાહિત્ય મથુરાપુરમાં (સંવત ૮૩૦ થી ૮૪૦ પ્રાચીનમાં) આચાર્ય સ્કંદિલાચાર્ય વાચના આપીને આગમ ગ્રંથસ્થ કરવાની યોજના કરી હતી. વલ્લભીપુરમાં નાગાર્જુનસૂરિજીએ આગમ વાચના દ્વારા ગ્રંથસ્થ કરવાની યોજના કરી હતી. વલ્લભીમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને મથુરામાં કાલકાચાર્યએ વાચન પૂર્ણ કરી.

આચાર્ય આચર્યશક્તિસૂરિજીએ આગમ સાહિત્યના ચાર વિભાગ દર્શાવ્યા છે.

(૧) દ્રવ્યાનુયોગ : બારમું અંગ - વિચ્છેદ થયું છે.

(૨) ચરણ કરણાનુયોગ : ૧૧મું અંગ - છેદસૂત્ર મહાકલ્પ ઉપાંગ અને મૂળસૂત્ર.

(૩) ગણિતાનુયોગ : સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ - ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ.

(૪) ધર્મકથાનુયોગ : ઋષિભાષિત - ઉત્તરાધ્યયન.

આગમની માહિતી : ૧૧ અંગ સૂત્ર (મૂળ સૂત્ર), ૧૨ ઉપાંગસૂત્ર (મૂળ સૂત્રને આધારે રચના), ૧૦ પયત્રાસૂત્ર (પ્રકીર્ણક વિષય), ૬ છેદસૂત્ર (સંયમ જીવનમાં લાગેલા અતિચાર-દોષોના પ્રાયશ્ચિતની માહિતી), ૪. મૂળ સૂત્ર - ૧. નંદીસૂત્ર, ૧ અનુયોગ દ્વાર. એમ ૪૫ આગમ છે. તેની રચના ગણધર ભગવંતોએ કરી છે. આગમ ગ્રંથો જૈન સાહિત્યનો અભૂતપૂર્વ જ્ઞાન વારસો છે. વર્તમાનમાં વિવિધ પ્રકારનું જૈન સાહિત્ય છે તેના પાયામાં આગમના વિષયોનું મૂલ્ય છે. Agam is the sacred literature of Jainism. આગમ ગ્રંથોની ભાષા આર્ષ પ્રાકૃત છે. તેમાં ગદ્યનો પણ અવાર-નવાર પ્રયોગ થાય છે. શ્લોક અને ગાથા (પ્રાકૃત છેદ)નો પ્રયોગ થયો છે.

આગમ સાહિત્યને આધારે નિર્યુક્તિ-ચૂર્ણિ અને ભાષ્ય પ્રકારના સાહિત્યની રચના થઈ છે.

નિર્યુક્તિ : સૂત્રના અર્થની યુક્તિ દર્શાવનાર ગ્રંથ. દા.ત. ઓધનિર્યુક્તિ - સાધુ સામાચારી વિશેના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેની રચના ચૌદ પૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામીએ પ્રાકૃત ભાષામાં કરી છે.

ચૂર્ણિ : સૂત્રના અર્થનું નિરૂપણ થાય છે. દા.ત. દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ જિનદાસગણી. તેની રચના સૂત્ર નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યને આધારે થાય છે.

ભાષ્ય : સૂત્ર કથિત અર્થ જેમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા હોય તેને સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કરતી રચના દેવેન્દ્રસૂરિની ગુરુવંદન ભાષ્યની કૃતિ.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં વિવેચન પ્રવૃત્તિની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષતઃ વ્યાખ્યાત્મક વિવેચનનો પ્રયોગ થયો છે. આ માટે ટીકા વૃત્તિ, સ્વોપજ વૃત્તિ જેવા શબ્દ પ્રયોગો થયા છે. દા.ત. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ વૃત્તિ, આવશ્યક ટીકા - મલયગિરિજા, વંદારૂવૃત્તિ - દેવેન્દ્રસૂરિ. ઉવસગ્ગહરં લઘુવૃત્તિ - પાર્શ્વદેવસૂરિ. મોટા ભાગની વિવેચન પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત ભાષામાં થઈ છે. સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિને લક્ષમાં રાખી વૃત્તિ સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન સાહિત્યના વિષયોમાં તાત્ત્વિક રચાય છે.

સિદ્ધાંતો, આચારધર્મ, ઉપદેશપ્રધાન, વિધિ, વ્યાકરણ, યોગ, સિદ્ધાંત, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે.

દા.ત. આચાર પ્રદીપ-આ. રત્નશેખરસૂરિ. ઇતિ^૧. ભરતેશ્વર બાહુબલિવૃત્તિ, શુભશીલગણી. દર્શન. સ્યાદવાદમંજરી-મલ્લિખેશસૂરિ. વિધિ. આચાર દિનકર વર્ધમાનસૂરિ. યોગ-યોગ શાસ્ત્ર-હેમચંદ્રાચાર્યસૂરિ. વ્યાકરણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ - હેમચંદ્રસૂરિ. કથા - જ્ઞાતાધર્મ કથાસૂત્ર (આગમ) સિદ્ધાંત - અષ્ટક પ્રકરણ - હરિભદ્રસૂરિ. ઉપદેશ - શીલોપદેશમાળા. પ્રાચીન સાહિત્યના આ ગ્રંથો વિવિધ વિષયોના ઉદાહરણ નોંધવામાં આવ્યા છે. આ સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનો વૈભવ નિહાળી શકાય છે. આ કાળના ઉમાસ્વાતિ વાયક, હરિભદ્રસૂરિ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જાણીતા છે.

૧. ઇતિ. = ઇતિહાસ

મધ્યકાલીન સાહિત્ય

વિક્રમની ૧૩મી સદીથી આ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પદ્ય રચનાઓનું પ્રમાણ વિશેષ છે. સાહિત્યનું માધ્યમ ‘પદ્ય’ હતું. રાસ સાહિત્યથી પ્રારંભ થયેલું સાહિત્ય જૂની ગુજરાતી-અપ્રભંશ અને પ્રાકૃતના પ્રભાવથી રચાયેલું છે અને લેખ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ જાણવા મળે છે. વિષયોમાં કોઈ નવીનતા નથી પણ પરંપરા ગત વિષયોને અનુસરીને કવિઓએ પોતાની કવિત્વ શક્તિથી સમકાલીન ભાષામાં વિવિધ કૃતિઓ રચી છે. આ સાહિત્યમાં કાવ્ય પ્રકારોની સમૃદ્ધિ નોંધપાત્ર છે.

(A) સ્વરૂપલક્ષી કાવ્ય પ્રકારો : રાસ, ફાગુ, વિવાહલો, પ્રબંધ, પવાડો, ચર્ચરી વગેરે.

(B) વસ્તુલક્ષી કાવ્ય પ્રકારો : પૂજા, દેવવંદન, ચૈત્યવંદન, સ્તુતિ, સ્તવન, આરતી વગેરે.

(C) ઉપદેશાત્મક કાવ્ય પ્રકારો : હિતશિક્ષા, સુભાષિત, સજ્જાય.

(D) છંદમૂલક : ચોપાઈ, છપ્પય, સવૈયા, વસ્તુ, નિશાની, કવિત્ત.

(E) સંખ્યામૂલક કાવ્ય પ્રકારો : વીશી, ચોવીશી, બત્રીશી, છત્રીશી, બાવની.

(F) પ્રકીર્ણ કાવ્ય પ્રકારો : સંધિ, ચંદ્રાઉલા, પટ્ટાવલી, સંવાદ, નિર્વાણ વગેરે જૈન સાહિત્ય કાવ્ય પ્રકારોની સંખ્યા ૧૦૮ છે. અત્રે નમૂનારૂપે પ્રકારની માહિતી નોંધવામાં આવી છે.

મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે. ઉપલબ્ધ રચનાઓને આધારે આ લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે.

કૃતિનો આરંભ ઈષ્ટદેવ - સરસ્વતી અને ગુરુની સ્તુતિથી કરવામાં આવે છે.

દેવ એટલે જૈન ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોમાંથી કોઈ એક ભગવાનનું નામ નિર્દેશ સાથે ઉલ્લેખ થાય છે.

વિષયવસ્તુ પરંપરાગત હોવા છતાં સમકાલીન પ્રભાવથી નવા વિષયો સ્થાન પામ્યા છે. ૨૪ તીર્થંકરો ગણધર, મુનિ ભગવંતો, રાજાઓ, શ્રેષ્ઠિઓ, સતીસ્ત્રીઓ, મહાપુરુષો અને તીર્થસ્થાનો વિશે કાવ્યો રચાયાં છે. વસ્તુવિભાજન માટે ઠવણી, ભાસ, ઢાળ જેવા શબ્દપ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ણનમાં પાત્રો, વિવિધ પ્રસંગો, તીર્થો, સ્થળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધાર્મિક તહેવારોનો પણ વર્ણનમાં ઉલ્લેખ થયો છે. પાત્ર વર્ણન પરંપરાગત છે. આ વર્ણન માહિતીપ્રધાન પણ છે. વર્ણનની વિવિધતામાં ગામ, નગર, મંદિર, દીક્ષા, પ્રતિષ્ઠા, રથયાત્રા, જન્મોત્સવ, લગ્ન, સ્વર્ગારોહણ, યુદ્ધ, સમાજદર્શન વગેરેને કારણે કલાત્મક નિરૂપણ થાય છે.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય હોવાને કારણે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે ધર્મોપદેશનું સ્થાન એક મહત્ત્વના લક્ષણ તરીકે ગણાય છે તો કલાની દૃષ્ટિએ મર્યાદા પણ છે. ધર્મોપદેશ કેવળ મનોરંજન માટે નથી પણ આત્મા કર્મની નિર્જરા કરીને મોક્ષના શાશ્વતસુખને પામે એવો પરમોચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે ઉપદેશ સ્થાન ધરાવે છે. મમ્મટે કાવ્ય પ્રકાશમાં કાવ્યનાં પ્રયોજનોમાં ઉપદેશનો સમાવેશ કર્યો છે. કાન્તા સંમિત, મિત્ર સંમિત અને પ્રભુ સંમિત એમ ત્રણ પ્રકારનો ઉપદેશ છે તેમાં ધાર્મિક સાહિત્યનો ઉપદેશ પ્રભુ સંમિત હોવાથી આત્માના કલ્યાણની ભાવનાથી સ્થાન પામ્યો છે. મિત્ર અને કાન્તા

સંમિત ઉપદેશ ભૌતિક જીવન માટે છે જ્યારે પ્રભુ સંમિત વિશ્વની સમગ્ર માનવ સૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને નિરૂપણ થયો છે એટલે સમસ્ત માનવ સમૂહની કલ્યાણની ભાવનાથી ઉપદેશ સ્થાન પામ્યો છે. સાહિત્ય એ માનવનું હિત-કલ્યાણ માટે છે એટલે તેનો સંબંધ જીવન સાથે છે. ઉપદેશ દ્વારા સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. સાહિત્ય જીવનની સમીક્ષા છે. એ સૂત્ર પણ ચરિતાર્થ થવામાં ઉપદેશ તેનું લક્ષણ છે.

સમકાલીન સમાજ દર્શન આ સાહિત્યની વિશેષતા છે. રાજા, પ્રજા, સમાજના આચાર-વિચાર, રીતરિવાજ, શુકન-અપશુકન, જ્યોતિષ, વર-કન્યાની પસંદગી, લગ્ન, ધાર્મિક તહેવારો, ઉત્સવો, રાજકીય પરિસ્થિતિ વગેરેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

રસનિરૂપણ - જૈન સાહિત્યમાં ઉપશમરસ એટલે શાંત રસ કેન્દ્ર સ્થાને છે. કૃતિમાં વસ્તુને અનુરૂપ શૃંગાર રસ, કરુણારસ, વીરરસ, રૌદ્રરસનું નિરૂપણ થયું છે. રસનિરૂપણની લાક્ષણિકતા એ છે કે ભૌતિક શૃંગારમાંથી આધ્યાત્મિક શૃંગાર પ્રતિ જીવાત્માનું પ્રયાણ થાય છે અને દીક્ષા લઈ આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. એટલે વિવાહ શબ્દ દ્વારા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક શૃંગાર રસનો પરિચય થાય છે. વીરરસનો પર્યાયવાચી દયાવીર એટલે અહિંસા ધર્મનું પાલન. ધાનવીર - જિનવાણીનું લોકોને જ્ઞાન-દાન કરવું. યુદ્ધવીર - કર્મોનો નાશ કરવો. ધર્મવીર - મોક્ષ પુરુષાર્થની સાધના કરવી. એટલે વીરરસ માત્ર યુદ્ધ કે પરાક્રમ પૂરતો મર્યાદિત નથી રહેતો પણ જ્ઞાનવની શાશ્વત સુખની કલ્પનાની પ્રાપ્તિનું પ્રતીક બને છે.

જૈન સાહિત્યમાં ભક્તિરસ કે જેનો શાંતરસમાં સમાવેશ થયો છે તેનું પ્રમાણ વિશેષ છે. ભક્તિ માર્ગની કાવ્યરચના વિશેષ છે. વ્યવસ્થા અંતે ફળશ્રુતિનો ઉલ્લેખ થાય છે. ભૌતિક જીવનમાં શાંતિ

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

અને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિની સાથે આત્મા મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ કરે એવી ઉદાર ભાવનાવાળી ફળશ્રુતિનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ થયો છે. પાત્રો અંતે દીક્ષા સ્વીકારીને પાંચ મહાવ્રતના પાલન દ્વારા મોક્ષ પુરૂષાર્થની સાધના કરીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. એવો ઉપનય સર્વ સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તો વળી કેટલાક આત્મા બારવ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકા બનીને શાંતિમય સંસારી જીવન જીવે છે અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર ધર્મપરાયણ બને છે.

પદરચનામાં છંદ અને દેશીઓનો પ્રયોગ થયો છે. તેનાથી કવિત્વ શક્તિનો પરિચય થાય છે. લગભગ ૨૩૨૮ દેશીઓ જૈન સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. દેશીઓની સાથે શાસ્ત્રીય રાગ અને માત્રા મેળ છંદનો પ્રયોગ પણ થયો છે.

રાસ-ફાગુ જેવી દીર્ઘ કૃતિઓ ઢાળબદ્ધ છે તેનાં દેશીઓનો પ્રયોગ થયો છે. જ્યારે સ્તવન-સ્તુતિ-ગીત-લાવણી-પદ વગેરે લઘુકાવ્ય પ્રકારોમાં છંદ અને શાસ્ત્રીય રાગનો પ્રયોગ થયો છે. તેના દ્વારા કાવ્યને અનુરૂપ પદનો લય સિદ્ધ થયો છે.

દેવી તત્ત્વનો પ્રયોગ ચમત્કારનું નિરૂપણ એ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના આકર્ષણનું લક્ષણ છે. પરકાયા પ્રવેશ જ્ઞાનથી પૂર્વભવની માહિતી પ્રાપ્ત થવી, આકાશગામિની વિદ્યા જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન, આકાશવાણી, દુંદુભિનાદ દેવ-દેવીની સાધનાથી લાભ થવો પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ સાથે વાર્તાલાપ વેશ પરિવર્તન વગેરેનું નિરૂપણ ચમત્કારના ઉદાહરણ રૂપ છે.

શૈલી વિશે વિચારતાં પ્રત્યક્ષ કથનશૈલી પરોક્ષ નિરૂપણ વર્ણન, રસ, પ્રશ્નોત્તર, અલંકાર, રચના સમય, ગુરુ પરંપરા, સંવાદ વગેરેનો પ્રયોગ થયો છે.

મધ્યકાલીન કૃતિઓનાં શીર્ષક રચનામાં એકસૂત્રતા જોવા મળતી નથી. એક જ કૃતિ માટે બે ત્રણ શીર્ષક દર્શાવવામાં આવે છે. દા.ત. ઉદયરત્ન કૃતિ સ્થૂલભદ્ર નવરસ-રાસ-સંવાદ. વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ શીર્ષક રચના થઈ છે. મેતારજ મુનિની સજ્જાય, શાંતિનાથની આરતી, પાર્શ્વનાથ વિવાહલો, સ્થૂલભદ્ર ફાગુ વગેરે અહીં પ્રથમ શબ્દ વસ્તુપ્રધાન અને બીજો શબ્દ કાવ્યપ્રકાર સૂચવે છે. કાવ્ય પ્રકારો સાથે સંબંધ ધરાવતા શીર્ષકની પ્રથા સર્વસામાન્ય જોવા મળે છે. ગૌતમસ્વામીનો છંદ, વિમલ પ્રબંધ, હિતશિક્ષા રાસ, રૂપભગુણ વેલિ, પંચકલ્યાણક પૂજા વગેરે ઉદાહરણ પરથી શીર્ષક નિર્દેશની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિવાચક અને તાત્વિક વિષયોને સ્પર્શતા શીર્ષકનો પ્રયોગ થયો છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય હસ્તપ્રતોમાં સંગ્રહિત થયું છે. હસ્તપ્રતો ઘણી મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. કોબા, અમદાવાદ, દિલ્હી, જેસલમેર, પાટણ, ખંભાત, જયપુર, બિકાનેર, વડોદરા, લીંબડી વગેરે સ્થળોએ હસ્તપ્રતો સુરક્ષિત છે. મુદ્રણ કલાના વિકાસથી આ ક્ષેત્રમાં પણ થોડું સંશોધન થયું છે. આ સાહિત્ય સાધુ-કવિઓએ પોતાની જ્ઞાનોપાસનાના પરિપાકરૂપે સમયે સમયે આમજનતા સુધી પહોંચાડવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં રચના કરી છે. બાલાવબોધ, કાવ્ય, પ્રશ્નોત્તર, અનુવાદ, વિવેચન વગેરે દ્વારા વિપુલ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમયના જાણીતા કવિઓમાં શ્રાવક કવિ રૂપભદ્રાસ, ઉપા. યશોવિજયજી, યોગી મહાત્મા આનંદધનજી, આ. હીરવિજયસૂરિ, ઉપા. વિનયવિજયજી, કવિ સમયસુંદરગણિ, કવિરાજ દીપવિજયજી (વડોદરા), કવિ પંડિત વીરવિજયજી, વિજય લક્ષ્મીસૂરિ, ઉદયરત્ન, જ્ઞાનવિમલસૂરિ, પદ્મવિજયજી, પૂ. દેવચંદ્રજી, ઉપા. સકળચંદ્ર, રૂપવિજયજી, મોહનવિજયજી, દેવચંદ્રજી, નયસુંદર, વિનયહર્ષ વગેરેનું સાહિત્ય નોંધપાત્ર છે.

આ રીતે મધ્યકાલીન સાહિત્ય કાવ્ય પ્રકારો અને કલાની દૃષ્ટિએ તેમજ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ વારસો છે કે જેના દ્વારા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના વિચારોનું જનસાધારણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેનું માધ્યમ બને છે. આ સમયમાં મોટી સંખ્યામાં બાળાવબોધ દ્વારા ગદ્યનો પ્રયોગ થયો છે.

વિક્રમની ૮મી થી ૧૨મી સદી સુધીનો સમય અપભ્રંશ ભાષાનો છે. ત્યાર પહેલાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મધ્યકાલીન સમયમાં પણ સંસ્કૃત કૃતિઓ રચાઈ છે પણ જૂની ગુજરાતીમાં વધુ કૃતિઓ રચાઈ છે. કળિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય આ ભાષાના પુરસ્કર્તા હતા. અપભ્રંશ ભાષા એ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ઐતિહાસિક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. વ્યાકરણ-કોશ અને ભાષા વિકાસ અંગેનું એમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન છે.

ઈ.સ.ની ૧૨મી થી ૧૪મી સદીના અંત સુધીની ભાષા જૂની ગુજરાતી તરીકે ઓળખાય છે. લોકસાહિત્યમાં જે દુહા છે તેની ભાષા અપભ્રંશ છે. હેમચંદ્રાચાર્યએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં દુહાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દુહા ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના પ્રતીક સમાન છે. આ ભાષાને જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની અને ઉમાશંકર જોશી મારૂ ગૂર્જર નામથી ઓળખાવે છે. આ ભાષાના નમૂનારૂપ જૂનામાં જૂની કૃતિઓમાં સંદેશ રાસક અને ભરતેશ્વર બાહુબળી રાસ છે.

જૈન સાહિત્યનો પ્રારંભ પ્રાકૃતથી થયો છે. ત્યાર પછી સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ભાષામાં વિકાસ થયો છે. અર્વાચીન જૈન સાહિત્યનો સમય વીસમી સદીમાં છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ અને અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી સાહિત્યમાં નવીનતાનું દર્શન થાય છે. આ સાહિત્યનું માધ્યમ ગદ્ય છે. મોટા ભાગની કૃતિઓ ગદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેની સાથે કાવ્યનો પણ ઉપયોગ થયો છે. કેટલાક

સાધુ ભગવંતો અને શ્રાવકોએ સાહિત્યના વિકાસમાં મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે.

સાધુ ભગવંતોનાં વ્યાખ્યાન, જાહેર પ્રવચન, શિબિર, જાહેર વ્યાખ્યાન વગેરેને ગ્રંથસ્થ કરીને પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. તદુપરાંત અનુવાદ, વિવેચન, સંશોધન મહાનિબંધ, જૈન સાહિત્ય સમારોહ, જ્ઞાનસત્રના નિબંધો ગુરુભક્તિ નિમિત્તે પ્રકાશિત સ્મારક ગ્રંથો, વિદેશમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર અંગે અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત સાહિત્ય અને સામાયિકોનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અર્વાચીન સમયના નામાંકિત સર્જકોમાં આગમોદ્ધારક પ.પૂ.આ. સાગરાનંદસૂરિજી, પ.પૂ.આ. બુદ્ધિસાગરસૂરિ, વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ શાસનપ્રભાવક વિશાળ ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ. રામચન્દ્રસૂરિ, શૈલી અને તત્ત્વજ્ઞાનન વિચારોથી જન સાધારણને જ્ઞાન યાત્રા કરાવનાર પ.પૂ.આ. રત્નસુંદરસૂરિજી, પૂ.આ. પુણ્યપાલસૂરિ, પ.પૂ.પંન્યાસ પ્રવર ચન્દ્રશેખરવિજયજી કે જેમને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જૈનાચારના ઘડતર માટે તપોવન સંસ્કાર પીઠ સ્થાપના કરીને શિબિરો તેમજ જૈન ધર્મનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. એમની શ્રુતસેવા ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. પ.પૂ.આ. કીર્તિયશસૂરિજી, પ.પૂ.આ. ભુવનભાનુસૂરિજી, જંબુદ્વીપ નિર્માતા પ.પૂ.અભયસાગરજી, પ.પૂ.આ. આત્મારામજી, કવિ કુલકિરીટ પૂ.આ. લબ્ધિસૂરિજી, પંજાબકેસરી પ.પૂ.આ. વલ્લભસૂરિજી, યોગનિષ્ઠ આ. કલાપૂર્ણસૂરિજી, પ.પૂ.આ. ધર્મસૂરીશ્વરજી, સિદ્ધહસ્ત લેખક પૂ.આ. પૂર્ણચન્દ્રસૂરિજી ઉપરાંત જૈન સાધુ સમુદાયના અન્ય સાધુ ભગવંતોએ અર્વાચીન જૈન સાહિત્યને પોતાની આગવી શૈલીમાં સર્જન કરીને વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે.

આધ્યાત્મિક ફિલસુફ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, શ્રાવકોમાં સાહિત્ય સંપાદક સુશ્રાવક શ્રી ભીમસિંહ માણેક, પંડિત દલસુખભાઈ માલવણિયાજી, પંડિત ધીરજલાલ મહેતા, જૈન સાહિત્યના સંશોધક અને ઈતિહાસકાર મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, શતાવધાની પંડિત ધીરજલાલ ટોકરશીહ, જૈન સાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક હિરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા, પ્રો. જયંત કોઠારી, બાલાભાઈ વિરચંદ દેસાઈ (જયભિખ્ખુ), પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ વિગેરેએ જૈન સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. પંડિત સુખલાલજી પંડિતપ્રભુદાસ બહેચરદાસ, પંડિત છબીલદાસ સંઘવી, પ્રાધ્યાપક અને પ્રબુદ્ધ જીવનના તંત્રી ડૉ. રમણભાઈ સી. શાહ, જૈન સાહિત્યનાં અમરપાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને ધાર્મિક નવલકથાના સર્જક મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી અને એમના પુત્ર વિમલકુમાર ધામી, વડોદરાના પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ તથા અન્ય શ્રાવકોએ અર્વાચીન જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં યોગદાન કર્યું છે.

મુદ્રણકળાના વિકાસથી પુસ્તકોના પ્રકાશનની સાથે કેટલાંક સામાયિકોનો પણ ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે. પ્રબુદ્ધજીવન, બુદ્ધિપ્રભા, કલ્યાણ, શાંતિ સૌરભ, સન્માર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, જૈન સમાચાર, જૈન સંદેશ, મહાવીર શાસન, જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન પ્રવચન, જૈન સત્ય પ્રકાશ, દિવ્યદર્શન, હિત-મિત-પથ્ય, મુક્તિદૂત, વિરતિદૂત, દિવ્યકૃપા, જિનાજ્ઞા અનુસંધાન (અનિયતકાલીન) વગેરેમાં પ્રગટ થતા લેખો જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં સ્થાન ધરાવે છે. કેટલાંક સામાયિકોમાં શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યોની માહિતી-સમાચાર અહેવાલની સાથે આધ્યાત્મિક લેખોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુરુભક્તિ નિમિત્તે ગુણાનુવાદ સભાના પત્રોની પ્રસાદી અને ગુરુ જીવનના પ્રસંગોનું ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશન થયું છે. આવા સ્મારક

ગ્રંથો સાહિત્ય અને જૈન પરંપરાના ઈતિહાસના આધારભૂત દસ્તાવેજ તરીકે ઉપયોગી સાધન ગણાય છે. આ ગ્રંથોમાં જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સિદ્ધહસ્ત લેખકોના પૂ.શ્રીના સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલા લેખોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

જૈન સાહિત્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયું છે. શ્રુતજ્ઞાનના વારસારૂપી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગ્રંથોનું વિવેચન અને અનુવાદ થયો છે. તેના વિશે સંશોધન અને સંકલન થાય તો વિશેષ માહિતી મળે તેમ છે. ખાસ કરીને ભક્તામર સ્તોત્ર, રત્નાકર પચ્ચીશી, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, કલ્પસૂત્ર, બાર સા સૂત્ર, ભગવતી સૂત્ર, આચારાંગ સૂત્રનો અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તદુપરાંત યોગશાસ્ત્ર, ઉપદેશમાળા, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, ઉપદેશ પ્રાસાદનો અનુવાદ-વિવેચન મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પૂ.દીપરત્નસાગર દ્વારા ‘આગમદીપ’ પુસ્તકથી ૪૫ આગમના અનુવાદથી સર્વસાધારણ જનતા જ્ઞાનસમૃદ્ધ ગ્રંથોનો આસ્વાદ કરીને જ્ઞાનમાર્ગમાં વધુ પ્રવૃત્ત થાય છે. જૈન ધર્મના વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને મહાનિબંધનું સર્જન કર્યું છે. આ સંશોધન કાર્ય અર્વાચીન સાહિત્યની એક નવી દિશાનો પરિચય કરાવે છે. અર્વાચીન જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ લખાય તો તેની સમૃદ્ધિ અને વિકાસનો સાચો પરિચય થાય. અત્રે નમૂનારૂપે માહિતી આપી છે. આ યાદીમાં વધારો થઈ શકે એમ છે. પણ લેખની મર્યાદાને વશ થઈને મિતાક્ષરી માહિતી આપી છે.

અર્વાચીન જૈન સાહિત્યની માહિતી પૂર્વ ભૂમિકારૂપે છે વિશેષ અધ્યયન, સંશોધન, જ્ઞાન અને ભક્તિની શ્રુત પરંપરાનો અદ્ભુત આસ્વાદ થઈ શકે છે.

જૈન સાહિત્યમાં સંશોધનની પ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રશંસનીય છે. Ph.D. ની પદવી માટે અભ્યાસ કરીને જૈન સાહિત્ય કેટલાક વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ થયો છે.

આ મહાનિબંધમાં કેટલાક પ્રગટ પણ થયા છે. દૃષ્ટાંતરૂપે જોઈએ તો ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા (વસુદેવ હીડી), ડૉ. વાડીલાલ જીવાભાઈ ચોકસી (કવિ રૂષભદાસ એક અધ્યયન), ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ (આનંદધનજી-યશોવિજયજી ઉપા., કબીરના પદો), ડૉ. કાંતિભાઈ શાહ (પૂ. સહજસુંદર), ડૉ. કવિન શાહ (કવિ પંડિત વીરવિજયજી એક અધ્યયન), ડૉ. રમણભાઈ શાહ (નળ-દમયંતી રાસ), ડૉ. અભયકુમાર દોશી (સ્તવન ચોવીશી), ડૉ. ભાનુબહેન શાહ (સમકિતસાર રાસ), ડૉ. આરતીબહેન વોરા (ચૈત્યવંદન), ડૉ. રક્ષાબહેન શાહ (પ્રતિક્રમણ), ડૉ. જવાહર પી. શાહ (છ આવશ્યક), ડૉ. રતનબહેન છાડવા (વૃત્તવિચાર-રાસ), ડૉ. પાર્વતીબહેન (જીવવિચાર રાસ), ડૉ. હિંમતભાઈ શાહ (યુગ દિવાકર પ.પૂ.આ. ધર્મસૂરિજી એક અધ્યયન), ડૉ. રેણુકાબહેન પોરવાલ (બુદ્ધિસાગરસૂરિ એક અધ્યયન), ડૉ. ભદ્રાબહેન શાહ (સજ્જાય સ્વરૂપ અને વિકાસ)

વર્તમાનમાં હસ્તપ્રતોનું પણ સંશોધન કાર્ય ચાલું છે. હસ્તપ્રતોની લિપિ વાંચવા માટે અભ્યાસની પણ યોજના ચાલે છે.

આ સૂચિ આપી છે તે સિવાય બીજા પણ ભાઈ-બહેનોએ મહાનિબંધ લખ્યા છે. પ્રો. જયંત કોઠારીએ મધ્યકાલીન સાહિત્ય કોશ અને શબ્દ કોશનું સંપાદન કરીને જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ અને સંશોધનમાં ઉપયોગી ગ્રંથનું પ્રકાશન કર્યું છે. ધીરજલાલ પંડિતનો કોશ નોંધપાત્ર છે. સુનંદાબહેન વોહેરા અને અર્વાચીન જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાય તો કવિઓ, કૃતિઓ, વિવેચન અનુરૂપ સંશોધન વગેરેની સમૃદ્ધિનો પૂર્ણ પરિચય થાય તેમ છે. સાહિત્ય રસિક વર્ગ આ કામ લે તો જૈન સાહિત્યની શ્રુતજ્ઞાનની અનુપમ સેવા કરી છે એમ ઐતિહાસિક સિદ્ધિ માનીને અનુમોદના કરીએ તો તે

ઉચિત બેસશે. પરદેશના સંપર્કથી પર્યુષણની આરાધના અને પ્રવાસથી પણ જૈન ધર્મના પ્રચારનું કાર્ય થયું છે. જૈન એકેડેમી મુંબઈ - વડોદરા - રાજકોટની યુનિ.માં જૈન ધર્મનો અભ્યાસ ચાલે છે અને બે રીતે અર્વાચીન કાળમાં સમયના પ્રવાહને અનુસરીને આ કાર્યમાં વિકાસ થયો છે.

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, પંડિત ધીરજલાલ મહેતા આ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય છે.

અર્વાચીન સાહિત્યનો મિતાક્ષરી પરિચય લખ્યો છે. આ પરિચય વધુ અભ્યાસ માટે દિશાસૂચનરૂપે ઉપયોગી થાય તેમ છે. જે સૂચિમાં નામોલ્લેખ છે તે ઉપરાંત પણ બીજા સર્જકો છે. લેખની મર્યાદાને કારણે અન્ય નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

જૈન સાહિત્ય આગમ-પ્રાચીન-મધ્યકાલીન પરિચય પ્રથમ દિવસે અભ્યાસની ભૂમિકા પૂરી પાડે તેમ છે. જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીઓ વિશેષ અભ્યાસ માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પુરૂષાર્થ કરે તો તે એમના જીવનનું પુણ્યકાર્ય-મહાન સુકૃત લેખાશે.

અર્વાચીન જૈન સાહિત્યનો વિકાસ વ્યાખ્યાન, શિબિર, જાહેર પ્રવચન જેવા પ્રસંગોથી થયો છે તેમાં અનુવાદ-વિવેચન-સંપાદન જેવી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો પણ સંદર્ભ નોંધપાત્ર છે. બાળ સાહિત્યનો પણ આ સમયમાં વિકાસ થયો છે. જેથી નાનાં બાળકો પણ જૈન દર્શનના વિચારો ચરિત્રો દ્વારા ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ બન્યા છે. મુદ્રણ કળાના વિકાસથી અવનવાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. અંગ્રેજી માધ્યમનો પ્રચાર આ કાળમાં વધુ થયો છે ત્યારે જૈન સમાજમાં ધર્મના સંસ્કારોનું બીજારોપણ અને વૃદ્ધિ માટે અંગ્રેજીમાં રચાયેલી કૃતિઓ ઉપયોગી નીવડી છે. જૈન સાહિત્યમાં સંશોધનની પ્રવૃત્તિનો

વિકાસ ઊંડા અધ્યયનની એક નવી દિશા પ્રતિગતિ કરી રહી છે. યુનિ.માં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસની સુવિધા જૈન એકેડેમી દ્વારા થઈ છે. મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર અને એમ.એસ. યુનિ. વડોદરામાં જૈન સાહિત્યનો સર્ટિ. અને ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમ ચાલે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય છે. રાજસ્થાનમાં જૈન વિશ્વભારતી યુનિ. દ્વારા પત્રાચારથી જૈન દર્શનના અભ્યાસની નમૂનેદાર સુવિધા થઈ છે. તેના દ્વારા જૈનો અભ્યાસ કરીને સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં પણ જોડાયા છે.

વિશેષમાં મુંબઈ યુનિ.માં ડૉ. રમણભાઈ સી. શાહ, પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, ડૉ. કલાબહેન શાહ, ડૉ. અભયકુમાર દોશી જેવા વિદ્વાનોની સેવાથી સંશોધન કાર્ય ચાલે છે.

જૈન સાહિત્ય હસ્તપ્રતોમાં વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં અપ્રગટ હસ્તપ્રતોનું મહાનિબંધ દ્વારા સંશોધન થયા પછી કેટલાક મહાનિબંધો પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયા છે. સાધુ - ભગવંતો દ્વારા હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કાર્ય પણ ચાલે છે.

જૈન સામાયિકો દ્વારા પ્રગટ પુસ્તકોને મિતાક્ષરી નોંધ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ નોંધને આધારે સાહિત્ય વિકાસની ઝાંખી થાય છે. કલ્યાણ, શાંતિસૌરભ, પ્રબુદ્ધ જીવન જેવાં સામાયિકોથી જૈન સાહિત્યની અર્વાચીન સ્થિતિનો પરિચય થાય છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહ-જ્ઞાનસભર યોજનાથી વિદ્વાનોને અવનવા વિષયોના નિબંધ કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનસત્રને અંતે પસંદગીના નિબંધો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનસત્રની પ્રવૃત્તિ એ પણ અર્વાચીન જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે.

ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ જૈનોલોજી દ્વારા જૈન સાહિત્યના વિકાસ માટે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. વિદેશમાં પણ જૈન ધર્મના પ્રચારની અર્વાચીન સમયને અનુલક્ષીને આવશ્યક હોવાથી ચાલી રહી છે. તેમાં સૂત્રધાર વીરચંદ્ર રાઘવજી શાહની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રચાર અંગે કાર્ય ચાલે છે. પ્રચાર માધ્યમના વિકાસથી વેબસાઈટ વીડીયો અને કેસેટ દ્વારા પણ જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર થયો છે. એટલે અર્વાચીનકાળ એ જૈન સાહિત્યનો સમૃદ્ધિને લોકભોગ્ય બનાવવામાં સફળતાના પંથે પ્રયાસ કરી રહી છે. ટૂંકમાં અર્વાચીન જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાય તો આ વિષયની અનેકવિધ વિશેષતાઓનું સાચું દર્શન થાય અને ભાવિ પેઢીને માટે ઇતિહાસ રચના માર્ગદર્શક સ્તંભ બની રહે તેવી પૂરેપૂરી શક્યતા છે. આ લેખમાં અર્વાચીન કાળના કેટલાક નામાંકિત લેખકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી પ્રાથમિક પરિચય થાય તેમ છે.

સંદર્ભ :

◦ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	મો. દ. દેસાઈ
◦ જૈન સાહિત્યના કાવ્યપ્રકારો	ડૉ. કવીન શાહ
◦ જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ	પંડિત દલસુખ માલવણિયા
◦ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભાગ-૧ થી ૭)	મો. દ. દેસાઈ
◦ જૈન સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય	ડૉ. કવીન શાહ
◦ ગુજરાતી સાહિત્ય ઇતિહાસ ખંડ-૧/૨	સાહિત્ય પરિષદ

‘જખડી’

એક અપરિચિત કાવ્ય પ્રકાર ‘જખડી’ છે. આ કાવ્યોની હસ્તપ્રત શ્રી રતલામ જૈન શ્વેતાંબર જ્ઞાન ભંડારમાંથી પૂ. શ્રુતજ્ઞાન સંશોધક-સંરક્ષક શ્રી સર્વોદયસાગરજી મ.સા. પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

‘જખડી’નો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

મૂળ શબ્દ ‘યક્ષ’ છે. (સંસ્કૃત) પ્રાકૃતમાં ‘જક્ષ’ શબ્દ થાય છે. યક્ષ-યક્ષિણી શબ્દ સમાન જક્ષ-જક્ષિણી શબ્દ રચાયો છે. યક્ષિણી શબ્દ પરથી જક્ષિ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો અને ત્યાર પછી ‘જખડી’ શબ્દ બન્યો છે. ગુજરાતી ભાષામાં ‘ડી’ પ્રત્યયથી શબ્દો રચાયા છે. હાટ-હાટડી રક્ષા શબ્દ પરથી રક્ષ-‘ડી’ પ્રત્યયથી રાખડી શબ્દ બને છે.

‘જખડી’ એટલે યક્ષિણી પણ તેનો ગૂઢાર્થ જુદો છે. ‘મજબૂત કડી’ - ચીજ કે વસ્તુ. જખડીમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોના સંદર્ભમાં ‘મોક્ષની નિસરણી’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અરબી ભાષામાં તેનો અર્થ ખુદાની બંદગી છે.

કવિએ લઢી પડી મોક્ષદા એવો પ્રયોગ કર્યો છે એટલે મોક્ષ પદ આપનાર કાવ્યરચના.

કુલ '૪' જખડી કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે આત્મા સ્વ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી શકે ? મોક્ષ મળે તે અંગેના તાત્વિક વિચારો વ્યક્ત થયા છે. આ કાવ્યો શુદ્ધ આત્મલક્ષી છે.

‘જખડી’-૧માં ૪-કડી અને બાકીની ત્રણમાં પાંચ કડીઓ છે.

‘જખડી’માં આધ્યાત્મિક વિચારોનો સમાવેશ થયો છે. યોગી મહાત્મા આનંદધનજી, ચિદાનંદજી, યશોવિજયજી ઉપા., વિનયવિજયજી ઉપા. વગેરેના પદો સાથે જખડીના વિચારો સામ્ય ધરાવે છે.

‘જખડી’ કાવ્યોની સમીક્ષા.

જખડી-૧ (સાર)

જીવાત્માને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે કે આ આત્માએ જિનવરની પૂજા કરી નહિ. મોહ નિદ્રામાં જીવન વીતાવ્યું. અન્ય દેવોમાં શ્રદ્ધા રાખી. પરિણામે જીવાત્મા દીર્ઘકાળ સુધી સંસારમાં ભવભ્રમણ કરે છે. (રખડે છે) રખડવાનો અર્થ એ છે કે આત્મા કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય માટે પ્રવૃત્ત થતો નથી એમ સમજવાનું છે.

ભગવાનનાં ગુણગાન ગાયા નહિ અને તેનો અર્થ પણ સમજાયો નહિ. ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાથી અનેરો અનુભવ થાય છે અને અંતે આત્મા સ્વ-સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરે છે.

આત્મા મોહમાંથી દૂર ભાગે તો સત્ય દર્શન-આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય. પુદ્ગલ પદાર્થનો વિચાર કરવો અને બેની તુલનામાં શાશ્વત આત્મા ઉચ્ચ છે એમ વિચારવું જોઈએ.

જીવાત્માએ સંકલ્પ-વિકલ્પ દૂર કરીને સત્ય જ્ઞાન દ્વારા આત્માના સહજ સ્વરૂપને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરીર

અને આત્મ ભિન્ન છે એ જાણીને પુદ્ગલરૂપી શરીર મિથ્યા સમજવું
અને આત્માને જ શ્રેષ્ઠ ગણવો.

જખડીના અંતે કવિના શબ્દો છે.

જ્ઞાનક સહજ લહાય, સુખશૈ પરમભાવ પ્રવીણ હૈ
વૈરાગ્ય સકલ જ્ઞાનમેં લેખિ અચલ ગુણમેં લીન હૈ
મોજૂદ હૈ નિજભાવ તેરો ઈંદ્ર આદિ
ઈમ શમ તૂ આનંદ રૂપી, કરે જસૌ
પીવ તૂ નિરવિકલ્પ રસ.

અંતિમ પંક્તિનો અર્થ જોઈએ તો રામ એટલે આતમરામ.
આત્મામાં રમે તે રામ (આત્મ રમણતા) તે જ જ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી
લક્ષ્મીનો પતિ છે.

આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને અનુભૂતિ માટે જ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીનો
મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. એથી જ્ઞાન અજવાળીએ - યશોવિ. ઉપા.

જખડી-૨ (સાર)

આરંભમાં કવિએ મન-વચન અને કાયના શુભયોગથી પ્રભુની
સ્તુતિ કરીને કહ્યું છે કે -

“જિન વચન હિતકારી”

હે ચેતન ! બાહ્ય ભાવને છોડીને આતમભાવમાં લીન થવું
જોઈએ. પરિણામે આવા નિશ્ચયથી આત્મા આ ભાવથી જ્ઞાન
સમાધિથી અવિચલ સુખની અનુભૂતિ કરવા શક્તિમાન બને છે.

કવિએ બીજી કડીમાં આત્મ સ્વરૂપ વિશે અમૃતવેલની
સજ્જાયની - ગાથાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

દેહ મન વચન પુદ્ગલ થકી

કર્મથી ભિન્ન તુજ રૂપ રે.

અક્ષય અકલંક છે જીવનું

જ્ઞાન આનંદ સ્વરૂપ રે ... ચેતન.

પરમાત્મા સમાન અન્ય કોઈ ગુરુ નથી. ગુરુનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કવિ કહે છે કે -

નિત્ય નિરંજન જ્ઞાન પ્રકાશી, લોકાલોક ગેય સવ ભાસી.

ભાસી અનંતા હોય ગુણ, અર આપ રહે નિજ ગેય મેં

નિજ બુદ્ધિયા સૂ લઈ હમારી ચરણોં કે એવમેં

ષટ્દ્રવ્ય અર નવતત્ત્વ કે જ્ઞાયક રહે ઈસ ભાવદા...

જ્ઞાયક ભાવથી રાગાદિક ભાવ રહેતા નથી. તત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કરતાં આત્મા અનેકાંત વાણી સમજે છે. શાસ્ત્રમાં ચાર અનુયોગ દ્વાર છે તે જિનમતાનુસાર છે. તેમાંથી શાસ્ત્રનાં વચન ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. સાચા ગુરુ તે છે કે જે સ્યાદ્વાદથી વચન ગ્રહણ કરે છે. (માને છે.)

સ્યાદ્વાદનો મહિમા દર્શાવતાં કવિ કહે છે કે -

સ્યાદવચન હૈ મિત્ર હમારા મેટત હૈ ભવદુઃખકા પંજરાં
સંયમ સૂ મેરી પ્રાપ્તિ બઢાઈ તવ મારગકા રાહ લગાવે.

સંયમ સ્વીકારી તપનો માર્ગ અનુસરવાથી આત્મ ધ્યાનમાં રહેતો ક્ષપકશ્રેણિએ ચઢી જવાય. પછી ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનમાં લીન થતાં ઘાતી કર્મનો ક્ષય થાય. કવિ કહે છે કે “લહૈ શમસુ ધામકુ” ઘાતી કર્મનો ક્ષય થાય પછી આત્મા સ્વ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે. શમ એવો આત્મ શમ અને ધામ એટલે મોક્ષધામ એમ સમજવાનું છે. આ જખડીનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ પ્રભાવ છે. કવિની પરમોચ્ચ આત્મ ભાવના અધ્યાત્મવાદ અને સ્યાદ્વાદની વિચારસરણીની ઘોતક રચના છે.

૧. પંજરા = પાંજરું

જખડી-૩ (સાર)

કવિએ આરંભમાં જણાવ્યું છે કે આત્માને લક્ષમાં રાખીને સ્વ-સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરવો. અનાદિ અનંત ગુણયુક્ત આત્મા છે. પરદ્રવ્યને ત્યાગ કરીને આત્માનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આત્મધ્યાનમાં મસ્ત રહેવાની જરૂર છે. આત્મધ્યાનની ધારામાં ભાવ સ્થિતિ ઉચ્ચ થતાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ રહેતો નથી. કર્મરૂપી આત્મા વિકારી છે તે રહિત અવિકારી છે. જ્ઞાન દૃષ્ટિથી કર્મબંધ અટકે છે.

કર્મનો નાશ કરવા માટે શુભ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. રાગાદિ ભાવનો નાશ કરીને સમતાભાવની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. પદ્માસને બેસીને ધ્યાનમાં તલ્લીનતા સાધવાથી આત્મ સ્વરૂપની અનેરી અનુભૂતિ થશે.

“આતમ ધ્યાનથી રે સંતો સદા સ્વરૂપમાં રહેવું.” ચિદાનંદજીની સજ્જાયની આ પંક્તિ જખડીના વિચારો સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

ધર્મમાં મન સ્થિર થતું ના હોય તો ઘરનો ત્યાગ કરવો. ધન-ધાન્ય-સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને આતમ સાધનામાં આગળ વધવું જોઈએ. ઘર છોડવાનો અર્થ એ છે કે મુનિપદ (સંયમ-દીક્ષા) સ્વીકારીને આત્મસાધના કરવી. આવો અવસર ફરી નહિ મળે માટે ચેતન વિચારીને કામ કરજે. ગુરુ ભગવંત સાચો ઉપદેશ આપે છે. તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી આતમરામનું શુદ્ધ દર્શન થશે.

જખડી-૪ (સાર)

હે ચેતન ! તું જ્ઞાની છે. તારો સહજ ગુણ વિચાર. તું અવિનાશી-શાશ્વત છે. પ્રતિદિન રત્નત્રયીની આરાધનાથી શુદ્ધભાવ

પ્રગટ થશે. વિષય કષાયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હાવભાવથી ક્ષણિક સુખ મળે પણ તે દુઃખદાયક છે. આવા મોહને કારણે આત્માની દુર્ગતિ થાય છે. આત્મા નરક અને નિગોદમાં અનાદિકાળ દુઃખ ભોગવે છે. માટે વિષય વાસનાને કુસંગ ત્યજી દેવો જરૂરી છે.

આત્માએ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શથી મોહાઈ જવા જેવું નથી. આ પુદ્ગલની પરિણતિ છે તે વિચારીને ત્યાગ કરવો જોઈએ. અશુભ આશ્રવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ જેથી કર્મબંધ થાય નહિ. માટે આત્માને શુભ ભાવમાં જોડવો આવશ્યક છે. શરીર તારું નથી. અશુચિ ભાવના વિચારવી. આત્મા કર્મથી મુક્ત થાય એટલે જન્મ-મરણના ફેરા ટળી જાય છે. નિશ્ચય નયથી આત્માનો વિચાર કર અને શુભ ભાવમાં રહેવા પ્રયત્ન કરવો. મનને સ્થિર કરીને આત્માના સ્વરૂપનો સમરસ અનુભવ કરવો. મોહાદિક કર્મનો ક્ષય કરીને આત્મા ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢે છે. પછી ધર્મ-ધ્યાન-શુક્લ ધ્યાનમાં લીન થઈને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. આ રીતે આત્મા અક્ષય સુખનો અનુભવ કરવા સમર્થ બને છે. અંતે તો બધો આધાર મનની સ્થિરતા સાધવામાં છે.

આ રીતે ‘જખડી’ કાવ્યમાં આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપદેશ વચનોનો સમાવેશ થયો છે. કાવ્ય રચનામાં હિન્દી ભાષાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. ‘જખડી’માં જૈન દર્શનની અધ્યાત્મવાદના પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. તેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

● **પુદ્ગલ :** જીવતત્ત્વનાં જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-ઉપયોગ આદિ લક્ષણો છે તેનાથી રહિત અજીવતત્ત્વ છે તેનો એક ભેદ પુદ્ગલ છે. અધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રકાર છે. પૂરયતિ - ગલયતિ ઇતિ પુદ્ગલ - જેમાં ચેતન શક્તિથી વૃદ્ધિ-ઘટાડો થાય છે એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તે સ્વયં જીવતત્ત્વ સમાન કોઈ ઉપયોગવાળું નથી.

● **ક્ષપકશ્રેણિ** : ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરતાં શ્રેણિ ચઢે તે ૧૧મા ગુણસ્થાનક સ્પર્શ્યા વગર ૮ થી ૧૨ ગુણ સ્થાનક સુધી આત્મા રહે.

● **મોક્ષ** : સંસારના રાગાદિ આદિ દ્રવ્ય કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવું તે મોક્ષ. સર્વ કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

● **રત્નત્રયી** : સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર.

● **આત્મા** : પર્યાયવાચી શબ્દ જીવ - ચેતન - શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણનો ધારક છે. આત્માના ત્રણ પ્રકાર બહિરાત્મા - જેની વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે બાહ્ય જગતમાં હોય છે. અંતરઆત્મા - અવિરતિ ગુણ સ્થાનકથી ૧૨મા ગુણ સ્થાનક સુધી રહેલો આત્મા. પરમાત્મા - કેવળી - સિદ્ધ સ્વરૂપી છે. કષાય - સંસારવૃદ્ધિનું નિમિત્ત - ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આ ચાર કષાય તેનાથી કર્મબંધ થતાં ભવ ભ્રમણ-સંસાર વૃદ્ધિ થાય છે.

● **નિગોદ** : સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપકપણે રહેલી અતિસૂક્ષ્મ જીવરાશિ. એક શ્વાસોશ્વાસમાં ૧૭ અધિક વખત એક સાથે જન્મે-મરે એક જીવ સિદ્ધ થાય ત્યારે નિગોદમાંથી એક જીવ બહાર આવે અને પછી આગળ વિકાસ થાય.

● **મોહનીય કર્મ** : આઠ કર્મમાં તેનો ચાર ઘાતી કર્મનો સમાવેશ થયો છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. મોહનીય કર્મથી આત્મા સંસારમાં વિશેષ પરિભ્રમણ કરે છે.

● **ઘાતી કર્મ** : આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, શુદ્ધ ઉપયોગ આદિ ગુણોનો નાશ કરે છે. તે કર્મ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અંતરાય આ ચાર ઘાતી કર્મો છે. આત્માના સ્વ-સ્વરૂપ મેળવવામાં બાધક છે.

● નવતત્ત્વ : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંસાર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ.

● ષડ્દ્રવ્ય : જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ, રૂપદીપ નામની હસ્તપ્રતમાં “બાવન છંદ”ની માહિતી છે. તેમાં ‘પૈડી’ છંદનો ઉલ્લેખ મળે છે. ‘જખડી’ કાવ્યની રચના પૈડી છંદમાં થઈ છે.

આ છંદની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

તેરહ મત્તા આદિ કીજે, તિથલે સંજ્ઞા ભાંખીયે
લધુ દીરઘ ભેદ નાંહી, સળ અઢાવીશ
ચઉરસ મઝે વાત કોઈ, ગિનનિરખીયે.
રગમ આતમ દીજીયે.
સેસ નાગ કી જુગત સૌતી
પૈડી કીજીયે.

● પૈડી છંદ ૧૩ માત્રાનો રચાયો છે. એમાં લધુ-ગુરુનો કોઈ ભેદ નથી. અંતે રગણ હોય છે.

અથ જખડી લિખ્યતે :

: જખડી-૧ :

જીવા જિનવર નહીં પૂજિયા, અરડ્યો આલજંજાલ
જીવા પર અપ્પા માનિયા, જ્ઞાન લખ્યૌ નહીં સાખે દેહો
સાર ન જાણ્યૌ શુધ ચેતનદશા, મૂઢ સદા રહી
ટૂક વિષય કે સુખમાંહિ ભૂલ્યો મોહ નીંદ પ્રબલ લહી
ઈસ મોહકી અતિ ગહલ હૈ, તાસે તુજે નહી સૂઝીયૈ
ચિર કાલ ભટક્યૌ ગુણમાયે દેવ જિન નહીં પૂજિયા - (૧)

જીવા જિનગુણ ઉર લાયકૈ, યાકે અરથ પિછાણવેવેહાં
 જીવા જિન શુદ્ધ આતમ લખો, ચેતનગુણ દ્રગગ્યાનવેવેહાં
 ગ્યાન અનંત અનંત દરસણ વિરજ સુખ અનંત હૈ
 યહ જાણિ જીવ ચતુષ્ટ નિશ્ચૈ ધારિ પ્રભુ જયવંત હૈ
 યહ ધારિ અપનો સરુપ જાણૌ, રાગ દ્વેષ મિટાય હૈ
 નિરબંધ હોયશિ તાવ અનુભવ દેખિ જિન ગુણલાય હૈ - (૨)

જીવા આતમકૌ પરચૈ સોહી પંડિત દેખી વેવેહાં
 જીવા જબહી મોહ મિટૈ, જબહી સુખ અતિ પેખવે વેહાં
 જબહી સુખ અતિ પેખ પ્રાણી, મમત પરકૌ ત્યાગીયે
 વરણાદિ ગુણ જડજાનિ પુદ્ગલ મેટ્યાકી લાગવે
 જે ભેદ બુદ્ધિ લખૈ નહીં, તે રહત સર્વ કુ ભેખવે
 નિજ આત્માકો કરૈ પરચૈ સોહિ પંડિત દેખિવો - (૩)

જીવા પિવ નિરવિકલ્પ રસ દેહ સુભિન્ન લખાયકૈ વેહાં
 જીવા મનકે વિકલપત, જિગ્યાયક સહજ લહાયકૈ વેહાં
 જ્ઞાનક સહજ લહાય સુખરૌ પરમભાવ પ્રવીણ હૈ
 વૈરાગં સકતી જ્ઞાનમૈં લખિ અચલગુણ મૈં લીન હૈ
 મૌજૂદ હૈ નિજ ભાવ તેરૌ ઈંદ્ર આદિ કરૈ જસૈ
 ઈમ રામતૂ આનંદરૂપી પીવતૂ નિરવિકલપરસ - (૪)

જખડી-૧ સંપૂર્ણ

: જખડી-૨ :

પંચ પરમગુરમૈં નિતિ ધ્યાઉ, મન વચતનકરિ શીશનવાઉં
 પ્રભુકે વચન સદા હિતકારી, યાતૈં પાવન વસ્ત હમારી
 પાવત હમારી વસ્તુ ચેતન શુદ્ધગુણ પર જૈમઈ
 પરજાઈ બુદ્ધિ મિટાય કરિ નિજ ભાવકી પરણતિ લઈ

મેં રહુ નિશ્ચૈ ભાવમેં, સુખ લહુ જ્ઞાન સમાધિકૌ
અવિચલ અમૂરતિ શુદ્ધ ધ્યાઉં, મેટિકરમ અનાદિકૌ - (૧)

કર્મ રૂપ નહીં ભાવ હમારૌ, યે હે પુદ્ગલ કે વટપારે
ફરસવરન રસગંધસરૂપી, શબ્દાદિક પરે જેહૈ રૂપી
રૂપી સદા પૂરતગલત અર વિનાશીક સુભાવ હૈ
નાના પ્રકારવનીય આકુત સુખ દુઃખ લખાવ હૈ
ગુણકાણ મારગણા દીયે વિભાવયા કેહૈ સહી
નિજ શુદ્ધ ચેતન ભિન્નયા સુશ્રીગુરુ ઐસે કહી - (૨)

શ્રીગુર હૈ અવિનાશી અદેહી ચિદાનંદ આનંદસ્વયગેઈ
નિત્ય નિરંજન જ્ઞાનપ્રકાશી, લોકાલોકગેય સવભાસી
ભાસી અનંતા જ્ઞેયગુણ અર આપ રહૈ નિજ ગેયમેં
નિજ બુદ્ધિયાસૂ લઈ હમારી, ચરણયાકે સેયમેં
નિજ રૂપકું નિજ રૂપ જાનૈ પર સુભિન્ન રહૈ સદા
ષટ્ દ્રવ્ય અર નવતત્ત્વ કે જ્ઞાયક રહૈ ઈસભાવદા - (૩)

જ્ઞાયક ભાવયહી ચિદજાનાં, રાગાદિક નિજરૂપ ન માના
તત્ત્વ યથારથ સરધા કીની, અનેકાંતમય વાણી ચીની
ચીની અનંતા ધરમરૂપી સ્યાદપદકરિ સોહની
આકુલ મિટાવૈ સુખ બઢાવૈ, હણત દર્શનમોહની
અનુજોગ ચારિ પ્રકાર જિનમતમાહિ સતગુરનૈ કિયૈ
યામાહિ વચન અનેક હૈ તે સ્યાદપદ મુખિકું લીયે - (૪)

સ્યાદવચન હૈ મિત્ર હમારા, મેટત હૈ ભવદુઃખકા જારા
સંયમસૂ મેરી પ્રીતિ બઢાવૈ, તવમારગકી રાહ લગાવૈ,
રાહ લગાવૈ ધ્યાનસેતી ક્ષપકશ્રેણીકું ચઢૈ
અદવીચિલે સવભાવખોવૈ સુકલસૈ પ્રાપત બઢૈ
ઘાતિયા કરમક્ષિપાયકૈ, અરલખૌ પૂરણગ્રામકું
ચારૂ અઘાતી મેટવીધકુ, લહૈ રામસુ ધામકુ - (૫)

જખડી-૨ સંપૂર્ણ

: જખડી-૩ :

તથા આતમજ્ઞાન સંભારો તુમરો સુજ્ઞાનીવે
દૃખ્ય સ્વયસુદ્ધ સ્વરૂપ અનાદિકો જાનીવે
જાનિ અનાદિ ભર ભરહ તસુછંદ ચેતનરૂપ હૈ
આનંદ અતુલ અનંતગુણ પરજાઈ સકતિ સરૂપ હૈ
પરદ્રવ્યષટ કે અનંતગુણ પરજાયતા તે ભિન્ન હૈ
સબ આપ આપ સુભાવ પ્રણવૈ સહજ પરણતિ ચિહ્ન હૈ - (૧)

નેહ પર દ્રવ્યન સૌ નહિકીજે રહેગ્યા તાવે, ધ્યાન નિજ આતમ
કૌ તુમ કીજૈ તુમ ધ્યાતાવે, ધ્યાતા તુમૈ અર ધ્યેય તુમહી
જાનિયા મૈ સુખ સહી, દુઃખ નહીં યામૈ ખેદનાંહી જનમ
મરણ સહૈ નહી, ઘનઘટૈનાંહી કલેશ નાંહી નાંહિ
બલ તેરો ઘટૈ, ઈમ જાનિ ધ્યાન કરૈ નકું, અવદૂરિ
કરી અંતરપટૈ - (૨)

અંતર નિજધારા લખિભાઈ, અવિકારી વે
કર્મ સરૂપ વિકારી જાનૌ પરકારીવ, પરકારજાંનિ
અચેતરૂપી સુખદુઃખ સુભાવ હૈ, ઈનસુ સંયોગ બઢૈ
તવૈ નિજ જ્ઞાન હોય અભાવ હૈ તવ બંધગણ
પરકાર નાના ગુણ પ્રદેશન રોકિ હૈ ગતિ જોનિ ભેખ
બણાય આકૃતિ, બંધ ખિણ ખિણ મોક્ષ હૈ - (૩)

ઈહ વિધ જાણિ કરમકો ભાવૈ લખિ ન્યારો વે
યાકેમેટનકૌ ભાવવિચારો નિજ પ્યારો વે
પ્યારો જ નિજરસમાંહી પૂરો ઔર પૂરો શક્તિકૌ
ત્રૈલોક્યમાંહિ મહંત જાનિ ઉપાય કરિ અવિવેકકૌ

રાગાદિભાવ વિદારિકે સમતાસુભાવ બઢાઈયે
ગહમોનિપદ્માસન કરો વનમાંહી, આતમધ્યાઈયે - (૪)

ઘરમે મન એક રહે નહીં યાતૈ ઘર તજિયે વે
ધનધાન્યદાસીદિકઈનતૈ અઘ બઢિયે વે
બઢ્યે અઘૈ સોકી જિયે નહી, ચાલિમુનિપદલીજીયે
થિરતાસુ પદકો મૂલકારણ એહિ જાનિ ગહીજિયે
કરિમિત્ર અવકારિ જસવેરો, ફેરિ ઔસરનાં લહે
ઉપદેશ શ્રીગુરુદેત પાસે સુદ્ધરામ દિખાઈ હૈ - (૫)

જખડી-૩ સંપૂર્ણ

: જખડી-૪ :

જ્ઞાની તેરૌ ભાવ ક્યૌં ન લખાવૈ, તું અવિનાશીધામ
વેવેહાં, હાવસત વિચારોપર દુઃખ ટારો દેખૌ ચેતન
ઠામ વેવેહાં, હા દેખૌ ચેતન ઠામ તુમારો નિજરસ
કરિ ભરિ પૂરૌ, શુદ્ધ છંદસુભાવ સહજ ગુણ
નિજ દલમાંહી સબુરો - યો સરધાન ધારિ કરયાતૈ
પરસંયોગ મિટાવૈ, રત્નત્રયકરિયાદિ નિરંતર
જ્ઞાની તેરોભાવૈ - (૧)

હા તજી વિષયકુ સંગૈયાકૌ પ્રસંગ તેરો ગુણ નિતી
ખીણ વેવેહાં, હાભવભવમાંહી હોય દુઃખદાઈ પાવૈ
દુર્ગતિ હીણ વેવેહા, હા પાવૈ દુર્ગતિ હીણ જાસ તૈ
અપનો પદ ભુલાવૈ, છિનછિન તનકુ કાટૈ, અર
નરક-નિગોદ જુલાવૈ, કાલ અનંતા દુઃખ સહૈવે
ઐસે જાનિ અનંત-શુદ્ધ સુભાવ અચલ
પરણતિ ગહે યે તજિ વિષય કુસંગૈ - (૨)

હાં કરિ કર્મનવેરો લખી નિજ તેરો સુપર વિવેક
 વિચારવેહા, હાં ફરસવરણ રસગંધભાવયે
 પુદ્ગલરૂપ નિહાર વેવેહાં, હાં પુદ્ગલરૂપ નિહાર
 તુમારો, યામૈં કષ્ટ નહીં જાનૈ, એ જડરૂપ મિલૈ
 વિદ્યુરૈ સંસૈ ભૃમભાવ ભુલાનૌ, યા નિમિત તૈહવે
 આશ્રવ અર બંધ કરૈ દુઃખ કેરો, સંવર નિર્જર
 ભાવ પિછાણૈ, અવકરિ કર્મ ન વેરૌ - (૩)

હાં યા, દેહી નહીં તેરી, તું કહે મેરી યહ તૌ અશુચિકી
 ખાનિ વેવેહા, હાં અસ્તમાશમલમૂતર રૂધિરાદિકકી
 સંતતિ માન વેવેહા, હાં રૂધિરાદિકકી સંતતિયાકું
 તુમ અપની કરમાની, ઈનકે ચેરે હોય રહે તે
 ખોવૈ નિજ ધન પ્રાની, અવયાસૌ સંયમ બુદ્ધિ
 કરિ કે, મેરૌ દુઃખકી ઢેરી, ચેત કરો નિશ્ચૈ પદ-
 માંહી યહ દેહી નહિ તેરી - (૪)

હાં ચિત્તમનધિર કરી રાખૌ, નિજરસચાખો ચાલો
 મોક્ષિ સુથાન વેવેહાં, હા મમત ત્યાગિ કરી ધ્યાન
 લાગિ કરી, મોહ કરમકૂં ભાનિ વેવેહાં, હાં મોહ
 કરમકૂંભાનિ ચઢૌ તુમ ગુણઠાણે કી પૈડી
 ક્ષિપક શ્રેણિકી રાહ લેય કરી મેરો રાગ કુપૈડી
 શુકલધ્યાન સૌ પ્રીતિ બઢાકર, કર્મઅરિનકૂં નાંખૈ
 અખૈ નિધિકું રામનિહારો, ચિત્ત મન થિર કરિ રાખૌ - (૫)

જખડી-૪ સંપૂર્ણ

સંતતિ = પરંપરા, અખૈનિધિ = અક્ષયનિધિ, ભાનિ =
 જાણીને, અનુયોગચાર = જૈનધર્મમાં ચાર પ્રકારનાં અનુયોગ છે.
 દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, કથાનુયોગ.

‘જકડી’ (જખડી)

શ્રી અંચલગચ્છીય ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહમાં ‘જકડી’ સંજ્ઞાવાળી કાવ્યકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અંચલગચ્છના ૧૭મી સદીના ધર્મમૂર્તિસૂરિની ગુરુ ભક્તિ નિમિત્તે જકડી રચાઈ છે. આ અંગેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

અરબી ભાષામાં ‘ઝિક’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘જાપ’ રટણ-માળા ગણવી. સૂફીવાદ ગહન છે. અલ્લાહના રટણમાં રાત-દિવસ મગ્ન રહેતા સૂફીવાદીઓ પ્રભુ નામ સ્મરણમાં સમર્પણશીલ ભક્તિ કરે છે. એટલે ‘જકડી’ કાવ્ય પણ ભક્તિ માર્ગનો એક પ્રકાર ગણાય છે. તેમાં દેવની ભક્તિ ઉપરાંત ગુરુ ભક્તિનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ જકડી

“જકડી” સંજ્ઞાથી અભિહિત આ નવો કાવ્ય પ્રકાર છે. મૂળ તે અરબી ભાષાના “ઝિક” નામક કાવ્ય બંધ પ્રકારમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. હિંદીમાં તેને ‘જકરી’ કહે છે. મુસ્લિમ સંત અને સૂફી કવિઓ ‘ઝિક’માં અલ્લાહના નામનું રટણ ગૂંથતા જૈનોએ આ કાવ્યબંધ પ્રકારને અપનાવી લઈ તેને ‘જકડી’ નામ આપ્યું. તેમજ તેમાં ગુરુનું રટણ અર્થાત્ ગુરુગુણ કીર્તન ગૂંથ્યું. ‘ધર્મમૂર્તિસૂરિ જકડી’માં આવતા ઉર્દૂ શબ્દો અને તેનો મૂળ લહેકો છતો થયા વિના રહેતો નથી. તેને મૂળ ઢબે લયબદ્ધ રીતે ગાતાં ભવિકજનો ભાવવિભોર થઈ જતા હશે. સૂફી સંતોના વિચાર-ભાવ તાદાત્મ્યની ઝાંખી આ કૃતિ દ્વારા થઈ શકશે.

પ્રસ્તુત પદ્યકૃતિનો ઐતિહાસિક સાર ગુણ કીર્તનની અપેક્ષાએ અલ્પ છે. તેમા કહેવાયું છે કે ચરિત્રનાયકનો જન્મ શ્રીમાલી વંશીય શાહ હાંસાની ભાર્યા હાંસલદેની કૂબેથી થયો. ભગવાન મહાવીરની

પાંસઠમી પાટે તેઓ ગુણનિધાનસૂરિના અનુગામી પટ્ટધર તરીકે બિરાજ્યા.

આ પાટકમ ભગવાન મહાવીરથી નહિ પણ સુધર્મસ્વામીથી ગણવામાં આવતો હોઈને ખરેખર એમનો ક્રમ ૬૪મો આવે છે. જકડીમાં કહ્યું છે : ‘સાહા હાંસા સુત હાંસલદે કૂખઈ શ્રીશ્રીવંશ વધાઉ’ એટલે કે તેઓ શ્રીમાલી વંશીય હતા. અન્ય પ્રમાણ ગ્રંથોમાં પણ આ વિધાનને સમર્થન સાંપડે છે. જ્યારે અમરસાગરસૂરિના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ‘અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલી’ તરીકે પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથમાં એમને ઓસવાળ વંશીય નાગડા ગોત્રીય કહ્યા છે. આ પટ્ટાવલી શંકિત ગ્રંથ છે એ વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. જકડીના વિધાનથી આ વાતને વિશેષ પુષ્ટિ મળી રહે છે ધર્મમૂર્તિસૂરિના પ્રશિષ્ય અમરસાગરસૂરિએ સ્વયં એ પટ્ટાવલી લખી હોત તો આવી ગંભીર ભૂલ ન થાત એ ચોક્કસ છે.

પ્રસ્તુત ‘જકડી’માં ધર્મમૂર્તિસૂરિના પટ્ટાભિષેકનો ઉલ્લેખ છે. પણ કર્તાએ તેની સાલ નથી આપી. અન્ય પ્રમાણ ગ્રંથો દ્વારા જાણી શકાય છે કે વિ.સં. ૧૬૦૨માં રાજનગર-અમદાવાદમાં તેઓ ગચ્છેશપદે અલંકૃત થયા. એજ સાલમાં એમણે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ‘જકડી’માં એમનો ત્યાગમય જીવન વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. અંચલગચ્છ, ખરતરગચ્છ અને તપગચ્છ એ ત્રણે મુખ્ય ગચ્છોમાં શિથિલાચારે પ્રવેશ કરતાં જૈન સંઘમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો ઉદય થયો. તેના ધૂંવાધાર પ્રચારને ખાળવા ક્રિયોદ્ધાર સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હતો. કવિવર સમયસુંદરે ‘ભટ્ટારક ત્રય ગીતમ્’ નામક ઐતિહાસિક પદ્યમાં તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે —

ભટ્ટારક ત્રીન હુએ બડભાગી,
 જિણ દીપાયઉ શ્રી જિન શાસન, સબલ પડૂર સોભાગી.
 ખરતર શ્રી જિનચંદ્ર સૂરીસર, તપા હીરવિજય વૈરાગી;
 વિધિપક્ષ ધરમમૂરતિ સૂરીસર, મોટા ગુણ મહા ત્યાગી.
 મન કોઉ ગર્વ કરઉ ગચ્છનાયક, પુણ્ય દશા હમ જાગી;
 સમયસુંદર કહઈ તત્વ વિચારઉ, ભરમ જાયઈ જિમ ભાગી.

વિધિની વિચિત્રતા એ છે કે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની નવીનતમ ચળવળે ત્રણે પ્રતિસ્પર્ધક ગચ્છોને એક કરી દીધા ! આ સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત જકડીના કર્તા ઋષિ સામંતે ધર્મમૂર્તિસૂરિના ત્યાગમય જીવન ઉપર જે પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે, ખાસ કરીને આ છે કંડિકા-

કોધ કષાઈ આ લોભ ન વાસ્યા, મનથી મમતા મૂકી છાંડી,
 નિજ મનથી પરિગ્રહ માયા છાંડી, ષટ્ જીવાં ઉપગારી.

શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ જકડી

(રાગ : હાલોરે હાલો હાથી ઘોડા)

(કર્તા : ઋષિ સામંત)

(રચના : વિ.સં. ૧૬૦૨ના અરસામાં)

અંબે હાં હાં બૈ સરસતિ બેગિમ માઉં બેહાં,
 અંબે હાં સુગુરુ ચલણ ચિત્ત લાઉં બેહાં.
 ગુરુ ચલણે ચિત્ત લાઉં બે દિણ જાઉં પૂજ્ય તણા ગુણ ગાઉં,
 શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિસર ગચ્છપતિ દરિસણિ નવનિધિ પાઉં.
 સાહા હાંસા સુત હાંસલદે કૂખઈ શ્રી શ્રીવંશ વધાઉં,
 અમૃત વાણી વચણા પ્રકાશઈ,
 અંબે હાંહાં બૈ સરસતિ બેગિમના અંબે હાં. (એ આંકણી)...૧

અંબે હાં હાં છે ગુરુ છત્રીસ ભંડારુ છે હાં,
 અંબે હાં હાં છે મન મોહન મૂરતિ ઉદારુ છે હે.
 મન મોહન મૂરતિ મુનિવર સોહઈ, મહિમા વંત મુણિંદ,
 વિનઈ વિવેક વિચાર વિચક્ષણ ઉદયુસે જયણંદ.
 આગમ ગ્રંથ સિદ્ધાંત બિક્ષાણઈ સકલ કલા ચિત્ત ધરી,
 તસ પટ્ટે રતન હી અવર મુનીશ્વર અંબે હાંહાં...૨
 અંબે હાં હાં છે પૂજ્ય દેશ મેવાતિઈ આવા છે હાં,
 અંબે હાંહાં છે પૂજ્ય સકલ સંઘ મનિ ભાયા છે હાં.
 સંઘમનિ ભાયા પુન્યઈ પાયા સફલ જન્મ તિહાં કીઆ,
 નરનારી મન આણંદ ઉપના રાસકિ લાહા લીઆ.
 વીર થકી પાંસઠે મઈ પાટઈ સોહઈ ગુરગચ્છ રાયા,
 વિધિ મારગ ભવિયણ પ્રતિ ભાખઈ અંબે હાંહાં...૩
 છે શ્રી ગુણહનિધાન પટરાયા છે હાં,
 અંબે હાં હાં છે મણિઈ ટાલ્યા કોધ કષાયા છે હાં.
 કોધ કષાઈ આ લોભ ન વાસ્યા મનથી મમતા મૂકી છાંડી,
 નિજ મનથી પરિગ્રહ માયા છાંડી, ષટ જીવાં ઉપગારી
 શ્રી ગુરુ મંડણ પાસ જિજ્ઞેસર સુપ્રસન્ન હુઈ મનિ,
 દ્વય કર જોડી સામંત રષિ જંપઈ અંબે હાંહાં...૪
 ગુણનિધાન પાટિ રાયા છે હાં,
 અંબે હાં હાં બૈ સરસતિ બેગિમ માઉ બે હાં.

ઈતિ શ્રી પૂજ્ય ધર્મમૂર્તિસૂરિ જકડી સંપૂર્ણ

જૈન સાહિત્યમાં વિવિધ રીતે ગુરુ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. ગુરુ ભગવંતના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરીને ગુરુ ગુણ ગાવામાં આવે છે. વળી સાધુ કવિઓ કાવ્યને અંતે ગુરુ પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરીને ગુરુની વિશેષતા દર્શાવી મહિમા ગાય છે.

આ પ્રકારની પદ્ધતિ જૈન સાહિત્યમાં વિશેષતઃ-લક્ષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અર્વાચીન કાળમાં પણ આજ પ્રજ્ઞાલિકાનું અનુસરણ થયું છે. ગુરુ કૃપા એજ શિષ્યની સાધના અને સફળતાનું પાયાનું લક્ષણ છે એમ જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત જૈનેતર વર્ગમાં પણ આવો મત પ્રચલિત છે.

પંદરમી સદીના બીજા તબક્કામાં થયેલા ખરતરગચ્છના વોરા ઉદાનાપુત્ર છાહુડ ગોત્રના કવિ દેવદત્તે જિનભદ્રસૂરિ ધૂવઉની રચના કરી છે. માત્ર બે કડીની આ કૃતિમાં જિનભદ્રસૂરિ આચાર્યનો મિતાક્ષરી પરિચય છે.

ધૂવઉ - એટલે ધ્રુવ - અચળ - નિત્ય - ધુર - પ્રથમ એ અર્થ થાય છે.

જેમ કાલિકસૂરિ પહેલા, કાલિકસૂરિ બીજા એમ સમાન નામવાળા અન્ય આચાર્ય હોવાના સંદર્ભમાં જિનભદ્રસૂરિ પ્રથમ-પહેલા એમ સમજવું. ‘ધૂવઉ’ શબ્દપ્રયોગ જિનભદ્રસૂરિ પહેલા દર્શાવવા માટે થયો છે.

સંસ્કૃત ભાષાના ધ્રુવ શબ્દ પરથી ‘ધ્રુવઉ’ પ્રાકૃત ભાષાનો શબ્દ રચાયો છે. ધ્રુવપદ વરનાર એટલે કે પૂ.આ. જિનભદ્રસૂરિ ધ્રુવપદ - શિવપદ - મોક્ષપદને વરનારા છે. સંયમ જીવન દ્વારા મોક્ષ પુરૂષાર્થની સાધના થાય છે એટલે પૂ.આ.એ મોક્ષ માર્ગની સાધના કરનારા છે એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે.

પૂ. જિનભદ્રસૂરિ શાશ્વત એવા સિદ્ધ પદના આરાધક હતા એટલે ગુરુ તરીકે અમર હતા એવો અર્થ પણ નિષ્પન્ન થાય છે. પૂ.શ્રી પૂનમીયા ગચ્છના શોભારૂપ હતા. કાવ્યને આધારે એમના જીવનની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

કામદેવનું ખંડન કરનાર ધીણંગના પુત્ર હતા. પૂ. જિનરાજસૂરિની પાટે પ્રભદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિ થયા હતા. શાસનાજ્ઞાતા, વ્યાકરણ, સંઘના ઉદ્ધારક, અશરણ શરણરૂપ, સૂરિમંત્ર આરાધકવાદ નિવારક, છત્રીશગુણ યુક્ત વગેરે વિશેષણોથી અલંકૃત જિનભદ્રસૂરિ હતા. અંતે ‘ભણે દેવદત્ત’ શબ્દથી આ લઘુ કાવ્યના કવિ દેવદત્ત હતા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

પભણિસુ ચેત પ્રવાડિ અણહિલપુર પટ્ટણ તણિય,
મુઝ મન ખરીય રહાંડિ, થઈઉ મતિ નિરમલ અતિ ઘણીય. ૧

અંત -

પટ્ટણ પ્રસિદ્ધ હરખિ કિદ્દી ચેત પ્રવાડિ સુહામણિ,
ભણતાં ગુણતાં શ્રવણિ સુણતાં, અતિહ છઈ રલિયામણી,
પભણ્યા જિ કોઈ નામ તેઈ, અવર જે છઈ તે સહી,
છિહુત્તર વરસઈ, મન હરિસઈ, સિદ્ધ સૂરિંદઈ કહી.
(૧) જેસ.ભં. (૨) અભય જૈન ગ્રંથાલય.

[જૈનગૂકરચનાએ ભાગ-૧ પૃ. ૮૩, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા (સંબોધિ, ૧૯૭૫-૭૬) કૃતિની રચના સંવત ૧૫૭૬ માને છે.]

દેવદત્ત (ખ૦ વોરા ઉદાસુત, છાહડગોત્ર)

જિનભદ્રસૂરિ ધૂવઉ

સિસિગચ્છમંડણ મયણ રિણ, ખંડણ ધીણગ નંદણ એ,
મિલિ સુદરસણ અમૃત વરિસણ, વાણી સુલલિતુ એ.
ક્રોધ માન માયા લોભ નિવારણ, ધારણ સંજમુ નિર્મલુઆ,
સયલ શાસ્ત્ર વ્યાકરણ વખાણણ, સંઘ સભાપતિ ઉધરણાઉ. ૧
અસરણ સરણ સૂરિ મંત સમરણ, કરણ કવિત મતી એ,
વાદિય પંચાયણ વિદુર વિચક્ષણ, છત્તીસ ગુણાલંકલુ એ.
જિનરાજસૂરિ પાટ ચિંતામણ, ભદ્રસૂરિ ગુરુ સુહકરુ એ
ભજૈ દેવદત્ત વહરા ઊદા સુત, સહિ છાહડ સુહકરણા હો. ૨

(૧) અભય જૈન ગ્રંથાલય. [જૈનગૂર્જર રચનાએ ભા. ૧, પૃ. ૮૫]

આ. જિનભદ્રસૂરિની અન્ય લઘુકાવ્ય કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે.

૧૫મી સદીના કવિ ભૈરઈદાસે જિનભદ્રસૂરિ ગીતમ્ની ત્રણ કડીમાં રચના કરી છે. (પા-૮૫)

મનમથ દહન મલિનિ મન વર્જિત તત તેજ દિનકરુએ ।
મહિમ ઉદધિ ગુરુથાગચ્છ ગણધર સકલ કલાનિધિએ ।
વાદિ તરકિ વિધા ગજ કેસરિ જોગ જુગતિ યતિ સપુન્નુ ।
શ્રાપ વસિકરણ સુખનિધિ સંઘ સમાપતિ મંડરગુ ॥ ૧ ॥

ચતુર્દિશ પ્રગટ અમૃત રસ પૂરિત જ્ઞાનિગેદેખગ ।
પંચ મહાવૃત મેરુ ધુરંધર સંજમ સુગૃહિતુ એ ।
જિનરાજસૂરિ પાટસસિ સોભિત જાણતિ જોરઈદાસુ મણહરુઆ ।
જિનભદ્ર-સૂરિ સુગુસ્તુગુણ બદઉ મન વંછિતફલ પામઉએ ॥ ૨ ॥

૧. ધૂવઉ = ધ્રુવ = પ્રથમ-પહેલાં (જિનભદ્રસૂરિ પહેલાં) ૨. જિનભદ્રસૂરિ શિષ્યની રચના જિનભદ્રસૂરિ ગીતમ્ની પાંચ કડીની રચના પ્રાપ્ત થાય છે. (પા-૮૫)

આદિ : માઈએદીઠઉ માણિકુ મેલ્હિ સુણીયએ ગચ્છપતિ શ્રાવતઉએ ।
કવણિહિ શ્રમ્હ ગુરુ આવતઉદીઠઉ કવણિહિ લઈય
વધ્ધામણીએ ॥ ૧ ॥

અન્ત : સરસવિકવિઉ સોવનપાટ સાસણિ દેવતિ સેસવધારિયએ ।
ગચ્છપતિ બઉઢઉ જિનભદ્રસૂરિ સંઘ મંડણ ગચ્છઉદ્રરણ ॥૨॥
પ્રતિ, અભય.

અજ્ઞાત કવિકૃત જિનભદ્રસૂરિ અષ્ટક

૯ કડીની રચનામાં ગુરુનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. (પા-૮૬)

આદિ : ભવિયણ મો મડ સુણહવલુદ્દલુ સજિજગિરિ ચડહ ।
જિનભદ્રસૂરિ મુનિરાયસું સમર મહાગણિ જિમલડહ ॥

અન્ત : રિષભ-અજિત, સંભવજિણિંદુ જ્ઞાનાનલિ^૧ જાલિઉ ।
મોહમલ્લુ જેણિ નથિ, માયા પિણટાલિઉ ।
કુમત પ્રમુખ નટનિકટ સુભટ જિણ હેલહિ જિન ।
પંચવિસય પરિહરવિજેણ, જપ લરિછ ઘતા ।
ભવ ભવણિ રમણિ મિલ્હેવિકર નાણ સુદંસણ મનિઘરિઉ ।
જિનભદ્રસૂરિ ગુરુ જાણિ કરિ ચરણ રમણિ લીલા વરિઉ ॥ પ્રતિ.

જિનભદ્રસૂરિ ગીત

૯ કડીની રચના પ્રાપ્ત થાય છે. (પા-૮૭)

આદિ : પહિલઉ પણમીય દેવ દેવતણો જુ દેવ
ગાઈસુ ગણહરું એ જિનભદ્રસૂરિ ગુરુએ ॥ ૧ ॥
ધોળિયસાહ મલ્હાર રવેતુ કુખિ અવતાર
ગુણવઈ સહગુરુએ મહિમા સાગરું એ ॥ ૨ ॥

અન્ત : શ્રી જિનભદ્રસૂરિરાઈ દીઠઉ પાતક જાઈ ।
સુમતિ સુજણ ગુરુ એ નંદઉ તાંચિરું એ ॥ પ્રતિ ॥

૧. જ્ઞાનાનલિ = જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ

અષ્ટ મંગલ

અષ્ટ મંગલ એ જીવનમાં મંગલકારક ચિહ્નો છે. તેને માટે પ્રતીક શબ્દ પ્રયોગ થાય છે.

પ્રતીક - એટલે Symbol, Idol, Sign આ પ્રતીકો આધ્યાત્મિક છે, તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યા પછી ભગવાન કેવળજ્ઞાનથી ત્રણ જગતના ભાવને જાણે છે સંઘની સ્થાપના કરીને બારપર્ષદા સમક્ષ દેશના આપી ભવ્યજીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે. એવા તીર્થંકર ભગવાનની આગળ અહોભાવપૂર્વક દેવો આ અષ્ટમંગલ - આઠ પ્રતીક લઈને આગળ આવે છે.

પ્રતીક વિવિધ જાતનાં હોય છે. ધાર્મિક પ્રતીક ઐં એ પંચ પરમેષ્ઠિનું સૂચન કરે છે. સૂર્ય જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. વસંત જીવનના ઉલ્લાસનું પ્રતીક છે. જાહેર રસ્તા પર જતા આવતા વાહનો માટે લાલરંગ અને લીલા રંગનું ચિહ્ન અનુક્રમે વાહન થોભો અને વાહન લઈને આગળ વધોનો સંદર્ભ દર્શાવે છે. કાળાવસ્ત્ર શોકનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રધ્વજ દેશનું પ્રતીક છે. સાહિત્યમાં પણ પ્રતીકોનો પ્રયોગ નવીનતા નિહાળી શકાય છે. અષ્ટમંગલનું સ્થાન આ પ્રકારના પ્રતીકો તરીકે છે પણ વિશેષ રીતે તો દેવાધિદેવ તીર્થંકર ભગવાનના અપૂર્વ વૈભવના દર્શનની સાથે ભક્તોની ભક્તિનું પણ સૂચક છે. આ

પ્રતીકો ભક્તિ ભાવનાની વૃદ્ધિ દ્વારા આત્માનો અપૂર્વ ઉલ્લાસ પ્રગટાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પ્રભુ પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધા પ્રગટે છે. પરિણામે દેવગુરુ અને ધર્મની આરાધનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે.

અષ્ટમંગલ :

જિનાલયમાં ભગવાનની સમક્ષ અષ્ટમંગલની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. અષ્ટમંગલની માહિતીના સંદર્ભ મંગલનો વિશિષ્ટ અર્થ જાણવો જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે મંગલ શબ્દ કલ્યાણકારક - શુભ - લાભદાયક અર્થમાં પ્રચલિત છે. તેનો વિશેષઅર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

નમસ્કાર મહામંત્રના નવમા પદનો અંતિમ શબ્દ મંગલ છે. તેના બે પ્રકાર છે.

(૧) દ્રવ્ય મંગલ - બાહ્ય રીતે ગણાતા મંગલ સૂચક પદાર્થો દહીં, દુર્વા, અક્ષત વગેરે.

(૨) ભાવમંગલ - આંતરિક રૂપે મંગલરૂપ ગણાય છે. દા.ત. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર શાસ્ત્રમાં મંગલને લૌકિક અને લોકોત્તર કહેવામાં આવે છે.

લૌકિક મંગલ તરીકે અષ્ટમંગલનો સમાવેશ થાય છે.

લોકોત્તર મંગલ તરીકે અરિહંત સિદ્ધ સાધુ અને કેવલિ પ્રરૂપિત ધર્મ.

આ મંગલની માહિતી આવશ્યક સૂત્રમાંથી જાણવા મળે છે.

ચત્તારિ મંગલં । અરિહંતા મંગલં સિદ્ધા મંગલં, સાહુ મંગલં, કેવલિપત્રતો ધમ્મો મંગલં ।

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. ધર્મ એટલે અહિંસા - સંયમ અને તપ. આ ત્રણ મંગલરૂપ છે.

અષ્ટ મંગલ

૩૯

આષ્ટ મંગળની માહિતી :

૧. ઈશાન દેવ - સિંહાસન, ૨. બ્રહ્મેન્દ્ર - રત્નાકર, ૩. બ્રહ્મેન્દ્ર - દર્પણ, ૪. લાતંકદેવ - કુંભ, ૫. મહાશુક્રદેવ - સ્વસ્તિક, ૬. સહસ્રારદેવ - મીન યુગલ, ૭. પ્રાણત દેવ - શ્રીવત્સ, ૮. અચ્યુતદેવ - નંદાવર્ત.

: અષ્ટમંગલ આલેખવાનો પરમાર્થ :

— અભ્યાસી

જગતના જીવો સુખ ઈચ્છે છે. સુખની કલ્પના સાથે જોડાયેલાં પ્રતીકોને આથી જ તે માંગલિક માને છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સુખ-સમૃદ્ધિનાં પ્રતીકોને માંગલિક માનવામાં કશું અનુચિત નથી. પરંતુ સુખ-સમૃદ્ધિ સાચાં ક્યાં - તેની સમજણ પહેલાં મેળવી લેવી જોઈએ. જે સુખ મેળવતાં, સાચવતાં અને ભોગવતાં બીજાને દુઃખ પહોંચાડતું હોય તે સુખની ઈચ્છા અને તેનો ભોગવટો પાપરૂપ બને છે અને પાપનું ફળ દુઃખ જ હોય છે. તેથી તેવાં સુખ સાચાં સુખ ગણાય નહિ. વધુમાં જે સુખ કે તેનાં સાધન, માલિકને છોડીને ચાલ્યાં જાય અથવા માલિકે તેમને છોડીને ચાલ્યાં જવું પડે તેવાં સુખ પણ સુખ ગણાય નહિ. આ બધો વિચાર કરતાં સંસારનાં કોઈ સુખ સાચા સુખની વ્યાખ્યામાં આવી શકે નહિ. આત્માના સાચા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ - એટલે કે આત્માના પોતાના (કર્મયોગે અવરાયેલા) ગુણોની પ્રાપ્તિ - એ જ સાચું સુખ છે. અનાદિકાલથી ખોવાયેલાં - ઝંખવાયેલાં - ગુણરત્નોની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ માટેનો પુરુષાર્થ જ સુખની સાચી સાધના છે. એ સાધનામાં સહાયક અને ઉત્સાહક પ્રતીકો જ તાત્ત્વિક માંગલિક છે.

સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ, દર્પણ, ભદ્રાસન, નંદાવર્ત, કલશ, વર્ધમાનક અને મત્સ્યયુગલ આ આઠ પદાર્થ માંગલિક - અષ્ટમંગલ - તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની સંક્ષેપમાં વિચારણા કરીએ.

(૧) સ્વસ્તિક : આ આકૃતિ પ્રસિદ્ધ છે. જમણી તરફ જતા ચાર છેડાની આ આકૃતિ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો સાધકનો અભિલાષ સૂચવે છે. આ સંસારથી મુક્ત થવાના એક માત્ર ઉપાયરૂપ ધર્મના પણ દાનાદિ ચાર પ્રકાર છે. દક્ષિણ - જમણી તરફ જતી આ આકૃતિ ચતુર્વિધ ધર્મના સેવનમાં પણ દક્ષિણ-સરળ અને સૌને અનુકૂળ - એવી પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ બતાવે છે. ચાર પ્રકારના ધર્મના સેવનથી ચાર ગતિવાળા સંસારથી મુક્ત થવાનું લક્ષ્ય સૂચવતું આ મંગલ છે.

(૨) શ્રીવત્સ : આ પણ એક વિશિષ્ટ આકૃતિ છે. શ્રી તીર્થંકર દેવો, ચક્રવર્તી વગેરે શલાકાપુરુષોના વક્ષઃ સ્થળ ઉપર નૈસર્ગિક રીતે જ આ આકૃતિ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યબળ આ આકૃતિથી સૂચિત થાય છે. આ આકૃતિના આલેખનથી એવા મહાપુરુષોના સત્ત્વ આપણામાં આવે એવો આશય ધારવાનો છે. શ્રીવત્સનું આ ચિહ્ન બધા જ શલાકાપુરુષોના દેહ ઉપર હોય છે. આમાંના નવ વાસુદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ અને જીવનના અંત સુધી રાજ્યનો ત્યાગ ન કરતા ચક્રવર્તી અવશ્ય નરકમાં જતા હોય છે. તેથી આ શ્રીવત્સને ભૌતિક સુખના પ્રતીક તરીકે જ પૂજનારા માટે આ મંગલ ખરેખર મંગલ રૂપ બને નહિ. શલાકાપુરુષોની આત્મિક સમૃદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિના પ્રતીક રૂપે આ શ્રીવત્સનું આલેખન ખરેખર મંગલરૂપ બને છે.

(૩) દર્પણ : પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધ દર્પણ જ વાસ્તાવિક સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી શકે છે. અશુદ્ધ વ્યક્તિ પોતાની અશુદ્ધિ દર્પણની સહાયથી જોઈ-જાણીને દૂર કરી શકે છે. પણ દર્પણ પોતે અશુદ્ધ હોય તો તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી. સાધકે પણ શુદ્ધ આલંબના સેવનથી પોતાના આત્મસ્વરૂપની અશુદ્ધિ દૂર કરવાની છે. આપણા શાસનમાં આથી જ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની શુદ્ધતાનું અનન્ય મહત્ત્વ છે. આ શુદ્ધ

તત્ત્વત્રયીનું આલંબન સાધકના આત્મસ્વરૂપને પણ પૂર્ણ વિશુદ્ધ બનાવી દે છે. આ રીતે શુદ્ધતાના પ્રતીક રૂપ દર્પણને મંગલ તરીકે સ્વીકારાય છે. કેવળજ્ઞાનરૂપી નિર્મળ અરીસો ત્રણ બાજુના ભાવ જાણવા સમર્થ છે.

(૪) ભદ્રાસન : ઉત્કૃષ્ટ ઋદ્ધિમાન વ્યક્તિઓને બેસવાના સુશોભિત આસનને ભદ્રાસન કહેવાય છે. આપણા આત્માના ગુણો આપણી સાચી સમૃદ્ધિ છે. આપણા એ સમૃદ્ધ આત્મ સ્વરૂપને સ્થિરતાપૂર્વક સ્થાપિત કરવા માટે આપણી પાત્રતા કેળવવાનું લક્ષ્ય સાધવા માટે આ ભદ્રાસનનું પ્રતીક પરમાત્મા સમક્ષ આલેખવાનું છે. સમૃદ્ધના આશ્રય તરીકે આ પ્રતીક મંગલરૂપ મનાય છે. ભદ્રાસન ઉપર બિરાજમાન પ્રભુ દેશનાનું દાન કરીને લોકોનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે.

(૫) નંદાવર્ત : સ્વસ્તિકના જ વધુ વિસ્તાર જેવી આ એક આકૃતિ છે. સ્વસ્તિક સાથે જોડાયેલી વિચારણા અહીં પણ વિચારી લેવી. વધુમાં જ્યાં સુધી મુક્તિમાં ન જવાય ત્યાં સુધી આપણી સાધનામાં જ્ઞાનાદિ ગુણોના આનંદની ચઢતી પરંપરા અનુભવાય અને દરેક ભવમાં અગાઉના ભવ કરતાં વધુને વધુ ગુણોના આનંદનાં આવર્તન થયા કરે - એવા આશયથી આ માંગલિકનું આલેખન કરવાનું છે. નવના અખંડ આંક અને નવ આવર્તવાળું પ્રતીક અખંડ મોક્ષ લક્ષ્મી આપનારું થાઓ.

(૬) કલશ : શુદ્ધ ઉત્તમ જલથી ભરેલા ઉત્તમ કલશ - કુંભ મંગલનું પ્રતીક મનાય છે. ઉત્તમવસ્તુ ઉત્તમપાત્રમાં જ મુકાય અને ઉત્તમપાત્રમાં ઉત્તમવસ્તુ જ મૂકાય - આવી સમજણ વ્યવહારમાં સહુ કોઈ ધરાવતું હોય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોથી વધુ કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ અને કર્મક્ષયથી નિર્મલ બનેલા આત્માથી વધુ કોઈ ઉત્તમ પાત્ર આ દુનિયામાં નથી. આવા ગુણો રૂપી જલથી પૂર્ણ

ભરેલા આપણા આત્મારૂપી કલશની શ્રી સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થાપન થાય - એવા આશયથી આ મંગલનું આલેખન થવું જોઈએ.

(૭) વર્ધમાનક : દીવાના કોડિયાં કે ફૂલોના કૂંડા જેવી નીચે સાંકડી અને ઉપર પહોળી એવી - આકૃતિના પાત્રને વર્ધમાન કહેવાય છે. આપણા જીવનમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોની સાધના અને તે સાધના માટેનો ઉલ્લાસ ઉત્તરોત્તર વધતો રહે - એ જ સાચું 'વર્ધમાનક' છે. આ મંગલ એવી ચઢતી પરિણામધારાનું પ્રતીક છે.

(૮) મત્સ્યયુગલ : પાણીની સપાટી નીચે સતત ચંચલતાપૂર્વક મત્સ્ય ખેલતા હોય છે. આપણા જીવનમાં ય મન-વચન-કાયાની બધી પ્રવૃત્તિ પાછળ રાગ-દ્વેષની ચંચલ લીલા સતત ચાલ્યા કરતી હોય છે. અને એથી આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિરતા લુપ્ત થઈ જતી હોય છે. આ મંગલના આલેખનથી રાગ-દ્વેષની એ ચંચલ લીલા ઉપર વિજય મેળવી આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પ્રભુ પાસે માંગવાની છે. લૌકિક શાસ્ત્રમાં મત્સ્ય કામદેવનું ચિહ્ન ગણાય છે. આપણા ભગવાન તે કામના વિજેતા છે અને આપણે એ કામની સામે વિજય મેળવવાનો છે - આવો આશય પણ આ મંગલ આલેખવા પાછળ સમાયેલો છે.

અષ્ટમંગલની આ સંક્ષિપ્ત વિચારણા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી જિનેશ્વરદેવ સમક્ષ અષ્ટમંગલનું માત્ર આલેખન કરવાનું છે. અષ્ટમંગલનું પૂજન કરવાનું નથી. પૂજન તો શ્રી જિનેશ્વર દેવનું કરવાનું છે. અષ્ટ મંગલનું આલેખન એ પૂજાવિધિના એક ભાગરૂપે કરવાનું છે. અષ્ટમંગલની આકૃતિ સરળતાથી અને તરત આલેખી શકાય એવી ભાવનાથી પાટલામાં એની આકૃતિ કોતરી રાખવામાં આવતી. જેથી એમાં ચોખા પૂરતાં જ આકૃતિ સ્પષ્ટ થઈ જાય. અજ્ઞાનના યોગે (અને 'મંગલના પૂજનથી મંગલ થાય' એવી

લાલસાના યોગે) અષ્ટમંગલનું પૂજન પ્રચલિત થયું છે - એ દૂર કરવા આટલી પ્રાસંગિક વિચારણા કરી છે.

અષ્ટમંગલ :

(૧) સ્વસ્તિક : જે તીર્થકરનાં ઉદયમાં (જન્મ સમયે) તિર્થલોક, ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોક એ ત્રણે લોકમાં સ્વસ્તિક = કલ્યાણ થાય છે તે ભાવથી (વિચારથી) પંડિતજનો પ્રભુની આગળ સ્વસ્તિક આલેખે છે.

(૨) શ્રીવત્સ : જિનેશ્વર દેવનાં હૃદયમાં રહેલું અંતિમ-પરમજ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન જાણે એવું શોભી રહ્યું છે કે તે શ્રીવત્સનાં બહાનાથી બહાર આવીને જાણે પ્રગટ થયું છે તેને અમે વંદન કરીએ છીએ.

(૩) પૂર્ણકળશ : શ્રી જિનેશ્વર દેવ ત્રણ લોકમાં અને પોતાનાં કુળમાં અતિ આનંદ આપનાર છે તેથી અહીં અમે કલશ આલેખીને જિનેશ્વરની અર્ચના કરી કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

(૪) ભદ્રાસન : શ્રી જિનેશ્વર દેવનાં અતિપૂજ્ય એવાં ચરણકમળથી અતિ પુષ્ટ થયેલ, અતિ પ્રભાવશાળી, અતિ નજીક એવાં કલ્યાણકારી ભદ્રાસનને જિનેશ્વર દેવની આગળ આલેખીને અમે સુંદરયોગની સાધના કરીએ છીએ.

(૫) નંદાવર્ત : હે જિનનાથ ! જે તમારી સેવા કરે છે તે સેવકને ચારે દિશામાંથી સર્વ નિધિઓ આવીને મળે છે તેથી ચારે દિશામાં નવખૂણા (વળાંક)વાળાં નંદાવર્ત સજ્જનોને સુખ આપે છે.

(૬) વર્ધમાનસંપુટ : હે જિનનાયક ! આપની કૃપાથી પુણ્ય, યશનો સમૂહ, સ્વામીત્વ, મહત્ત્વ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, વિનય, મનની શાંતિ વધે છે તેથી વર્ધમાન એવાં યુગસંપુટને અમે આલેખીએ છીએ.

(૭) મત્સ્યયુગ્મ : હે ભુવનનાં નાથ ! એકઠાં થયેલાં કામદેવનાં સમૂહને તમે હણી નાંખ્યો તેથી જ આપનાં દર્શનથી બીજાનાં કામભાવ પણ નિષ્ફળ થઈ જાય છે અને તે સ્વૈર વિહારી થઈ સુખમાં લીન થાય છે. તેથી આ મીનયુગ્મ આપની સેવા કરવા આવ્યાં છે આથી આરોગ્યનાં લાભ માટે શ્રાવકો વડે આપની આગળ આ મત્સ્યયુગ્મ આલેખાય છે.

(૮) દર્પણ : સકલ જિનેશ્વરે આત્માનાં પ્રકાશ માટે તીવ્રતપ કર્યું. દુષ્કર બ્રહ્મવ્રત પાળ્યું. પરોપકાર માટે દાન કર્યું. આવા કાર્યોથી જે હંમેશા દીપી ઉઠ્યાં છે તેમને સુખપૂર્વક શોભતા જોવાં માટે તીર્થંકરની આગળ અમે દર્પણ આલેખીએ છીએ. અર્થાત્ કેવલાદર્શ = કેવળજ્ઞાનરૂપી દર્પણ અમે આલેખીએ છીએ.

અષ્ટમંગલનું આલેખન શા માટે ?

(૧) સ્વસ્તિક : પૃથ્વીલોક, ગગનલોક, નાગપાતાલ લોક, દેવલોકમાં જિનેશ્વરનાં જન્મ વખતે ક્ષણમાત્રમાં સ્વસ્તિક-કલ્યાણ થયું તેના અનુમાનથી પ્રભુની આગળ વિદ્વાનો વડે સ્વસ્તિક કરાય છે.

(૨) શ્રીવત્સ : પ્રભુનાં હૃદયમાં જે પરમ જ્ઞાન રહેલું છે તે શ્રીવત્સના બહાનાથી બહાર પ્રકટ કરાયું છે. તેને હું વંદુ છું !

(૩) પૂર્ણકળશ : ત્રણે લોકમાં અને સ્વકુલમાં પ્રભુ કળશની જેમ મંગલકારી બન્યા છે એથી અહીં પૂર્ણ કળશ આલેખી જિનપૂજકર્મ કરી જન્મ અમો સફળ બનાવીએ છીએ.

(૪) ભદ્રાસન : પ્રભાવશાળી પુષ્ટ જિન ચરણોથી પૂજનીય અતિનજીક રહેલું એવું ભદ્રાસન ભદ્રંકર કરનારું જે મંગળના યોગવાળું છે તે જિન આગળ આલેખવું.

(૫) નંદાવર્ત : હે જિનનાથ ! તારા સેવકોનાં સર્વ દિશામાં બધા નિધાનો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. એથી ચાર પ્રકારે નવખૂણાવાળા નંદાવર્ત સજ્જનોને સુખ આપો.

અષ્ટ મંગલ

૪૫

(૬) વર્ધમાન સંપુટ : હે જિનનાયક ! તારી કૃપાથી પુણ્યયશ વિગેરે વધે છે માટે વર્ધમાન યુગલ સંપુટ અમો ધારણ કરીએ છીએ.

(૭) મીન યુગલ : તારા વડે વધ્ય (જિતવાયોગ્ય) એવાં કામદેવનાં નિશાની રૂપે કરાયેલ પોતાનાં અપરાધને મુખા (ફોગટ) નાશ કરવા માટે મીનયુગલ તારી આગળ સેવા કરે છે. નિરોગી અંગોને પ્રગટીકરણ કરવા સાથે શ્રાવકો દ્વારા કરાય છે.

(૮) દર્પણ : દુષ્કરતપ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, પરોપકાર દ્વારા જેનાં આત્મામાં નિર્મળ કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે તેવા જિનેશ્વરનાં જ્ઞાનને મેળવવા તથા સિદ્ધશિલાને મેળવવા વિદ્વાનો વડે દર્પણ આલેખાય છે. (બધાં પદાર્થો જ્ઞાનમાં સંક્રમિત થાય છે.)

દેવાધિદેવ તીર્થંકર પરમાત્માના જિનેન્દ્રભક્તિ મહોત્સવમાં વિવિધ પ્રકારનાં પૂજન યોજાય છે. તેમાં પ્રતિષ્ઠા - અંજનશલાકા આદિ મહોત્સવમાં શાંતિસ્નાત્રનો ભવ્યાતિભવ્ય કાર્યક્રમ યોજાય છે. આ કાર્યક્રમમાં શાંતિસ્નાત્ર પહેલાં નવગ્રહ પૂજન અને અષ્ટમંગલ પૂજનની વિધિ થાય છે. શાંતિસ્નાત્રની વિધિની પ્રતમાં અષ્ટમંગલના પ્રતીક વિશેની માહિતી સંસ્કૃતમાં છે. અત્રે તે શ્લોક અને તેનો અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ માહિતી દ્વારા અષ્ટમંગલના પ્રતીકોનો વિશિષ્ટ કોટિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

નીચેના શ્લોકો બોલી સ્વસ્તિક આદિ આઠે મંગલોને કુસુમાંજલિથી વધાવવા.

૧. સ્વસ્તિક:

સ્વસ્તિ ભૂગગનનાગવિષ્ટપે-ઘૂદિતં જિનવરોદયેક્ષણાત્ ।

સ્વસ્તિકં તદનુમાનતો જિન-સ્યાગ્રતો બુધજનૈર્વિલિખ્યતે ॥૧॥

(સ્વાગતા, પ્રભુજી માહરા૦)

२. श्रीवत्सः

अन्तःपरमज्ञानं, यद् भाति जिनाधिनाथहृदयस्य ।
तच्छ्रीवत्सव्याजात्, प्रकटीभूतं बहिर्वन्दे ॥ २ ॥

३. पूर्णकलशः

विश्वत्रये च स्वकुले जिनेशो, व्याख्यायते श्रीकलशायमानः ।
अतोऽत्र पूर्णं कलशं लिखित्वा, जिनार्चनाकर्म कृतार्थयामः ॥३॥
(उपजातिः, संसारदावा०)

४. भद्रासनः

जिनेन्द्रपादैः परिपूज्य पुष्टै-रतिप्रभावैरतिसन्निकृष्टम् ।
भद्रासनं भद्रकरं जिनेन्द्र-पुरो लिखेन्मङ्गलसत्प्रयोगम् ॥ ४ ॥
(उपजातिः संसारदावा०)

५. नन्द्यावर्तः

त्वत्सेवकानां जिननाथ ! दिक्षु, सर्वासु सर्वे निधयः स्फुरन्ति ।
अतश्चतुर्धा नवकोणनन्द्या-वर्तः सतां वर्तयतां सुखानि ॥ ५ ॥
(उपजातिः, संसारदावा०)

६. वर्धमानसंपुटः

पुण्यं यशःसमुदयः प्रभुता महत्त्वं, सौभाग्यधीविनयशर्ममनोरथाश्च ।
वर्धन्त एव जिननायक ! ते प्रसादात्, तद्वर्धमानयुगसंपुटमादधामः ॥६॥

७. मत्स्ययुगमः

त्वद्वध्यपञ्चशरकेतनभावक्लृप्तं, कर्तुं मुधा भुवननाथ ! निजापराधम् ।
सेवां तनोति पुरतस्तव मीनयुगमं, श्राद्धैः पुरो विलिखितं निरुजाङ्गयुक्त्या ॥७॥
(वसन्त०, भक्तामर०)

૮. દર્પણ:

આત્માલોકવિદ્યૌ જિનોઽપિ સકલ-સ્તીવ્રં તપો દુશ્ચરં;
દાનં બ્રહ્મ પરોપકારકરણં, કુર્વન્ પરિસ્ફૂર્જતિ ।

સોઽયં યત્ર સુખેન રાજતિ સ વૈ, તીર્થાધિપસ્યાગ્રતો,
નિર્મેયઃ પરમાર્થવૃત્તિવિદુરૈઃ, સંજ્ઞાનિભિર્દર્પણઃ ॥ ૮ ॥

(શાર્દૂલ૦ સ્નાતસ્યા૦)

૧. સ્વસ્તિક : જિનેશ્વર પરમાત્માના જન્મ પ્રભાવથી પૃથ્વી, પાતાલ અને આકાશ એમ ત્રણેય લોકમાં ક્ષણમાત્રમાં કલ્યાણ (સુખ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે સૂચવવા માટે જિનેશ્વરની સમક્ષ પંડિત પુરુષો દ્વારા સ્વસ્તિકનું આલેખન કરાય છે.

૨. શ્રીવત્સ : જિનાધિનાથનાં હૃદયમાં જે પરમજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન શોભે છે, શ્રીવત્સના બહાને પ્રગટ થયેલા તે કેવળજ્ઞાનને હું વંદન કરું છું.

૩. પૂર્ણકળશ : તીર્થંકરો સ્વકુળમાં અને ત્રણેય વિશ્વમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના કળશરૂપ વિખ્યાત છે. આથી અહીં પૂર્ણકળશને આલેખીને અમે જિનપૂજા રૂપ કર્તવ્યને સફળ કરીએ છીએ.

૪. ભદ્રાસન : જિનેશ્વરના પ્રભાવશાળી અને પરિપુષ્ટ ચરણો દ્વારા અતિ નજીક, કલ્યાણને કરનારા અને મંગલ શુભ આચરણરૂપ ભદ્રાસનને સારી રીતે પૂજીને પરમાત્મા સમક્ષ આલેખવા જોઈએ.

૫. નન્દ્યાવર્ત : હે જિનનાથ ! તારા ભક્તોને ચારે દિશામાંથી નિધિ-સંપત્તિ પ્રગટ થાય છે. આથી ચારે દિશામાં નવ ખૂણાવાળા મંગલકારી આવર્તો સજ્જનોને સુખ આપનારા થાઓ.

૬. વર્ધમાનસંપુટ : હે જિનનાયક ! તારા અનુગ્રહથી જ પુણ્ય, યશનોસમૂહ, પ્રભુતા, મહાનતા, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, વિનય, સુખ

અને મનોરથો સફળ થાય છે. તેથી વર્ધમાનયુગ્મ સંપુટને અમે કરીએ છીએ.

૭. મત્સ્યયુગ્મ : તારા દ્વારા હણવા યોગ્ય એવા, પાંચ બાણવાળા કામધ્વજના અસ્તિત્વથી થયેલા પોતાના અપરાધને નિષ્ફળ કરવા માટે હે જગન્નાથ ! માછલાનું જોડલું (મિથુન) તારા આગળ સેવાને વિસ્તારે છે. નીરોગી એવી અંગની યુક્તિપૂર્વક શ્રાવકો દ્વારા આપની સમક્ષ વિશિષ્ટ રીતે આલેખિત કરાયું છે.

૮. દર્પણ : આત્મદર્શનની વિધિમાં તીવ્ર અને દુશ્વર તપને, દાનને, બ્રહ્મચર્યને અને પરોપકારને કરતા દરેક જિનેશ્વરો દેદીપ્યમાન થાય છે. તે જિનેશ્વરો જ્યાં સુખપૂર્વક શોભે છે તેવું દર્પણ મંગળ તીર્થાધિપતિની આગળ પરમાર્થવૃત્તિને વરેલા સમ્યક્ જ્ઞાનિઓ વડે બનાવાય છે.

કલ્પસૂત્રના પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં મહાવીરસ્વામી ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકની માહિતી છે તેમાં અષ્ટમંગલનો ઉલ્લેખ થયો છે.

“આવી રીતે નગરવાસી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જેમના વૈભવનો ઉત્કર્ષ જોઈ રહ્યાં છે એવા ભગવંતની અગાડી (આગળ) ૧. સ્વસ્તિક, ૨. શ્રીવત્સ, ૩. નન્દાવર્ત, ૪. વર્ધમાન, ૫. ભદ્રાસન, ૬. કલશ, ૭. મત્સ્યયુગલ, ૮. દર્પણ એ પ્રમાણે રત્નમય આઠ મંગલ ક્રમસર ચાલવા લાગ્યાં.” (પા-૨૫૮)

ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરૂષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૨, શ્લોક ૫૮૬માં પણ અષ્ટમંગલનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે.

રત્નત્રય પદ્મ ઉપર રૂપાના-તંદુલ (ચોખા-અક્ષત) અખંડ અક્ષત વડે દેવો પ્રભુની આગળ અષ્ટમંગલ આલેખે છે.

અષ્ટમંગલ આલેખવાની પ્રભુભક્તિની એક અનોખી શૈલી-રચના પ્રભુની જન્મ અને દીક્ષા કલ્યાણકની ઉજવણી-મહોત્સવમાં થાય છે એમ સ્પષ્ટ માહિતી મળે છે.

ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૨, શ્લોક નં. ૩૮૫

ઈન્દ્રમહારાજા સિંહાસન ઉપર (વિમાનમાં) બેઠા છે. એમની બાજુમાં ઈંદ્રાણી બેઠી છે. ત્યાં દર્પણ આદિ અષ્ટમંગલ શોભી રહ્યા છે. આવા દેદીપ્યમાન વિમાનમાં બેસીને કરોડો દેવતાથી પરિવરેલા ઈન્દ્ર મહારાજા ઋષભદેવ ભગવાનનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા માટે જાય છે.

ઉપા. યશોવિજયજીએ વીરસ્તુતિ રૂપ હુંડીનું સ્તવન રચ્યું છે તેની ઢાળ-૨ ની ૧૩મી ગાથામાં અષ્ટમંગલ આલેખવાનો ઉલ્લેખ થયો છે.

ફૂલ પગર આગે કરી, આલેખે મંગળઆજ
લાવેરે, ધૂપ દેઈ કાવ્ય સ્તવી,
કરે શક્તવનો પાઠ લાલરે ॥ ૧૩ ॥

પૂજા - સંદર્ભ

સકલચંદ્રજી ઉપા. કૃત અષ્ટમાંગલિક પૂજા

શાલિ ઉજ્જવલ શાલિ ઉજ્જવલ આણીએ, અખંડ દુર્બલખંડિય બલિછડિએ માંહિ સુરભિ સુરતરુ સુવાચક દર્પણ ભદ્રાસન ભરિયં વર્ધમાન શ્રીવત્સ, મત્સ, કલશ અને સ્વસ્તિક વિપુલ, નંદાવર્તનિવાસ તેરમી પૂજા મંગલકરણ પૂરે મનની આસ ॥

રચણ હીરા જિસ્યા શાલિવર તંદુલા વર ફલ્યાએ સ્વસ્તિક, દર્પણ, કુંભ, ભદ્રાસનશું મલ્યા એ નંદાવર્તક ચાર શ્રીવત્સક વર્ધમાન મત્સ્યયુગલ લીખી અષ્ટમંગલકુસે શોભમાનં ॥ ૧ ॥

જિનપ આગલ વિરયો ભવિ લોકા જસુ દરિસણે શુભહોઈ
જયું રે દેખત સબ કોઈ ॥ જિ. ॥

અતુલ તંદુલે કરી અષ્ટ મંગલાવલી
તેમ રયો જિમ તુમ ધર ફિરહોઈ ॥ ૧ ॥

સ્વસ્તિક શ્રીવત્સ કુંભ ભદ્રાસન નંદાવર્તક વર્ધમાનં
મત્સ્યયુગલ દર્પણ તિમ વર ફલગુણ તેરમી પૂજા
સબ કુશલ નિધાનં ॥ જિ. ॥ ૨ ॥

કવિ હંસવિજયજીએ શ્રી ગિરનાર મંડન નેમિનાથજીની ૧૦૮ પ્રકારી પૂજાની રચના સં. ૧૮૭૬માં કરી છે. તેમાં ગિરનારની મહિમા ગાવાની સાથે નેમનાથ ભગવાનના પાંચ કલ્યાણકની માહિતીનો સમાવેશ થયો છે. નવમી પૂજામાં દીક્ષા કલ્યાણકનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં કવિએ અષ્ટમંગલની માહિતી આપી છે અને આઠ મંગલ કયા દેવ પ્રભુ આગળ ધરે છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. અન્ય કવિઓએ માત્ર અષ્ટમંગલનાં ઉલ્લેખ એક પંક્તિમાં કર્યો છે જ્યારે હંસવિજયજીએ વિગતે માહિતી આપી છે કવિના શબ્દો છે.

(રાગ : બરવા-કહેરબા ધન્ય ધન્ય વો જગમેં નરનાર - એ ચાલ)

ધન્ય ધન્ય દેવ દેવી નર નાર, દીક્ષા દર્શન પાનેવાલે ॥

ધન્ય૦ (૨) ॥ એ આંકણી ॥

શ્રીનેમિનાથ મહારાજ, દીક્ષા અભિષેકકે કાજ;

આવે ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી સમાજ, દિવ્ય વાજિંત્ર બજાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૧ ॥

કરવાકે સ્નાન શણગાર, ઉત્તરકુરા નામ ઉદાર;

શિબિકા રત્નકી સુખકાર, બીચ પ્રભુકો પધરાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૨ ॥

સુરનાથ ઔર નર નાથ, ઉઠાવે પાલખી સાથ;
 શકેંદ્ર ઈશાન નિજ હાથ, ચારુ ચામર ઉઠાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૩ ॥
 ધરે છત્ર સનતકુમાર, માહેંદ્ર ખડ્ગ ધરનાર;
 બ્રહેંદ્ર રત્નકા સાર, દિવ્ય દરપણ દિખલાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૪ ॥
 લાંતક વાસવ કુંભ ધરે, મહાશુક સ્વસ્તિક કરે;
 સહજાર ધનુષ્ય અનુસરે, સ્વામી સેવાકો ઉઠાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૫ ॥
 શ્રીવત્સ પ્રાણતપતિ ધરી, નંદાવર્ત આગે કરી;
 બારમા દેવલોકકા હરિ, આવે ભક્તિ દિખલાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૬ ॥
 ચમરેંદ્ર પ્રમુખ સબ ઈન્દ્ર, ધરે વિવિધ શસ્ત્રકા વૃંદ;
 જય જીવ શિવાદેવી નંદ, એસી આશિષ પઢાનેવાલે ॥ ધન્ય૦ ૭ ॥

પૂજા સાહિત્યની રચનામાં સત્તરભેદી પૂજા દ્વારા પ્રભુના સત્તર પ્રકારે પૂજા કરવામાં આવે છે. તેમાં ૧૩મી પૂજા અષ્ટમંગલની છે. તીર્થંકર પરમાત્માની પ્રતિમા સમક્ષ વિધિપૂર્વક ભક્તિ ને ભાવોલ્લાસથી પૂજા કરવામાં આવે છે તેના અનુસંધાનમાં અષ્ટમંગલની પૂજાની રચના થઈ છે. કવિ આત્મારામજીની પૂજામાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને પ્રચલિત દેશીઓનો પ્રયોગ થયો છે. આ પૂજા સંગીતના સૂરો સાથે તાલ મિલાવીને ગાવાથી ભક્તિની રમઝટ જામે છે. કવિએ પૂજાનો આરંભ દુહાથી કરીને તેમાં અષ્ટમંગલનો નામ-નિર્દેશ કર્યો છે.

દુહા પછી ઢાળમાં અષ્ટમંગલના પ્રભાવની માહિતી આપતાં કવિ જણાવે છે. અષ્ટમહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, અષ્ટકર્મના કાટનો નાશ થાય. આઠ મદનો નાશ થાય. લક્ષ્મીલીલા પામી શકાય અને અંતે અષ્ટ પ્રવચન રૂપી અમૃત પાનથી આત્માના આઠ ગુણ પ્રગટે એટલે કે આત્મા સિદ્ધિ પદને પામે. સિદ્ધિના આઠનો સંદર્ભ કવિએ દર્શાવ્યો છે. આ રીતે અષ્ટમંગલની પૂજાની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

દુહા

ગ્રામ ભલે આલાપીને ગાવે જિનગુણ ગીત ।
ભાવે શુદ્ધ જ ભાવના જાયે પરમ પુનીત ॥ ૧ ॥
ફલ અનંત પંચાશકે ભાખે શ્રીજગદીશ ।
ગીત નૃત્યશુદ્ધ નાદસેં જો પૂજે જિમઈશ ॥ ૨ ॥
ત્રીન ગ્રામ સ્વર સાતસેં મૂર્ચના એકવીશ ।
જિન ગુણ ગાવે ભક્તિશું તાર ત્રીસઓગણીશ ॥ ૩ ॥

દુહા

સ્વસ્તિક દર્પણ કુંભ હૈ ભદ્રાસન વર્ધમાન ।
શ્રી વચ્છ નંદાવર્ત હૈ મીનયુગલ સુવિધાન ॥ ૧ ॥
અતુલ વિમલ ખંડિત નહિં પંચવરણકે શાલ ।
ચંદ્રકિરણ સમ ઉજ્જવલે યુવતી રચેવિશાલ ॥ ૨ ॥
અતિ સલક્ષણ તંદુલે લેખી મંગલ આઠ ।
જિનવર અંગે પૂજતાં આનંદ મંગલ ઠાઠ ॥ ૩ ॥

પૂજા

મંગલ પૂજા સુરતરૂંકંદ । એ આંકણી ।
સિદ્ધિ આઠ આનંદ પ્રપંચે આઠ કરમના કાટે ફંદ... મંગલ ॥ ૧ ॥
આઠો મદભયે છિનકમેં દૂરે પૂરે અણુણ ગયે સબ ધંદ ॥ ૨ ॥
જેજિન આઠ મંગલશું પૂજે તસધર કમલા કેલિ કરંદ... મંગલ ॥ ૩ ॥
આઠ પ્રવચન સુધારસ પ્રગટે સૂરિ સંપદા અતિહિ લહંદ ॥ ૪ ॥
આતમ અડગુણ ચિદ્ધન રાશિ સહજ વિલાસી આતમ ચંદ
મંગલ પૂજા ॥ ૫ ॥

(સત્તરભેદી પૂજા-૧૩) (આત્મારામજી કૃત) (રચના સમય સં. ૧૯૧૯)

પંચકલ્યાણક પૂજામાં ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકનું વર્ણન નોંધપાત્ર છે. તેમાં અષ્ટમંગલનો મિતાક્ષરી ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિપંડિત વીરવિજયજીકૃત પાર્શ્વનાથ પંચકલ્યાણક પૂજા-૬માં અષ્ટમંગલની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

શકઈશાન આમર ધરે રે, વાજિંત્રનો નહિ પાર.

આઠ મંગલ આગળ ચલે રે ઈન્દ્રધજા ઝલકાર.. નમો.. ॥ ૭ ॥

વાયનાયાર્ય શ્રી માણિક્યસિંહસૂરિ કૃત શ્રી મહાવીર જિન પંચકલ્યાણક પૂજામાં ભગવાનની દીક્ષા કલ્યાણકના વરઘોડાના વર્ણનમાં અષ્ટમંગલનો મિતાક્ષરી ઉલ્લેખ થયો છે.

કુસુમ વૃષ્ટિ સુરનર કરે, બોલે મંગલ માલ,
શક ઈશાન ચામર ધરે, વાજિંત્ર નાદ વિશાલ,
ગોરી ગાવે ભાવે સાચે નાચે અપચ્છરારે,
સુંદર મંગલ હય ગય રથવર ધ્વજ શ્રીકાર
વંદો વંદો ॥ ૨ ॥

પંન્યાસ શ્રી યશોભદ્રવિજયજી કૃત મહાવીર પ્રભુ પંચકલ્યાણક પૂજામાં ભગવાનની દીક્ષા કલ્યાણકના સંદર્ભમાં અષ્ટમંગલનો એક પંક્તિમાં ઉલ્લેખ થયો છે.

ચંદ્રપ્રભા શિબિકા અતિ સુંદર,
સિંહાસન પધરાવ્યા રે.
સુર ઉપાડે મંગલ ગાવે,
કુસુમે નાથ વધાવે રે, સંયમ. ॥ ૭ ॥
દુંદુભી વાજે જય જય ગાજે,
આવ્યા જ્ઞાત ઉઘાને રે.

સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ

જૈન સાહિત્યમાં સ્થૂલભદ્રના જીવનનાં પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને વિવિધ પ્રકારની કાવ્યરચનાઓ થઈ છે. કવિ જયવંતસૂરિની ‘સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ’ રચના કાવ્ય પ્રકારોની દૃષ્ટિએ નવીનતા દર્શાવે છે. પ્રસંગ તો એક જ છે પણ તેની અભિવ્યક્તિમાં કવિ પ્રતિભા અને કલ્પનાનો આવિષ્કાર કાવ્ય રચનાને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

અહીં ‘ચંદ્રાયણિ’ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં ‘ચાંદ્રાયણવ્રત’નો ઉલ્લેખ થયો છે. આ વ્રતમાં ચંદ્રના ઉતરતા ક્રમે ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. તેમ આ રચનામાં અંતરના ભાવ-ઊર્મિઓની ચઢતી-પડતી દર્શાવવામાં આવી છે. બે ખંડમાં વહેંચાયેલ કૃતિના પ્રથમ ખંડમાં શૃંગારરસની ચઢતી સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. એટલે કે સ્થૂલભદ્ર અને કોશાના સંબંધમાં શૃંગારરસની ભરતી - અપૂર્વ લહરીનું નિરૂપણ થયું છે. તે ચંદ્રની વધતી કળાનું સૂચન કરે છે. બન્ને પાત્રોની ઉત્સુકતા અને સંયોગ શૃંગાર મહત્વનો બન્યો છે.

બીજા ખંડમાં કોશાની વિરહવેદનાનું ભાવવાહી આલેખન થયું છે એટલે ચંદ્રના શુક્લ-પક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષની કળા સમાન કોશાના સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ

શૃંગાર અને કરુણા રસની સ્થિતિનું રસિક વર્ણન થયું છે. બે ખંડ એટલે શૃંગાર અને કરુણ રસની રસિકતાનો સંદર્ભ દર્શાવે છે. રસનિરૂપણમાં “एको रस करुण.....” રસતો કરુણા કે જે સર્વને સ્પર્શે છે. “रसरास शृंगार”ના રસમાં શૃંગાર શ્રેષ્ઠ છે. આ કાવ્યકૃતિમાં શૃંગાર અને કરુણ રસના નિરૂપણ દ્વારા સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાના જીવનનાં રસિકતાનું વર્ણન હૃદયસ્પર્શી બન્યું છે. કાવ્યમાં પણ આ બે રસ ભાવક વર્ગને વધુ પ્રભાવિત કરે છે.

ખંડ-૨ ની ૫૩મી ગાથામાં વિરહના સંકેતનો ભાવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થયો છે.

સાંઈ સંદેશઈ દિલભર્યા,
જયૂં દરિયો જલ બૂંદિ
મિલઈ તું કબહિ ઠાલવું
દુર રાખ્યા હઈ મુહિ ॥ ૫૩ ॥

આ કાવ્યમાં મુખ્યત્વે તો સ્થૂલિભદ્ર સાથે કોશાના ભૌતિક સંબંધ અને વિરહના પ્રસંગનું લલિત મધુર પદાવલીઓ નિરૂપણ થયું છે. કોશાનું ચિત્રાત્મક આલેખન તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ (ખંડ-૧) સમીક્ષા

કવિએ આરંભમાં સરસ્વતી વંદના કરીને સ્થૂલિભદ્રના ગુણ ગાવાનો વિષય દર્શાવ્યો છે. કવિના શબ્દો છે.

કવિયણ માઈ સારદ, તાકે લાગુ પાય,
જહુ સફલ કરું આપની થૂલભદ્ર કે ગુનગાય ॥ ૧ ॥

શકટાળ મંત્રીના પુત્ર સ્થૂલિભદ્ર કોશા વેશ્યાને ત્યાં કળા શીખવા રહે છે અને તેની સાથે ભોગ વિલાસમાં ૧૨ વર્ષનો સમય વીતી જાય છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન શૃંગાર રસનું છે.

૧. જહુ = જીભ

એકવાર સ્થૂલભદ્ર ઘોડા પર સવાર થઈને જંગલમાં ફરવા જાય છે ત્યારે કોશાને તેના પ્રત્યે સ્નેહ-રાગ પ્રગટે છે. અને ત્યાર પછી આ સ્નેહ-પ્રેમને વશ થઈને સ્થૂલભદ્ર ભોગ સુખમાં વિલસે છે.

કોશા પોતાના પ્રેમ વિશે જણાવે છે કે પ્રેમ એક પક્ષ નથી હોતો.

કવિ જણાવે છે કે -

રે ? રે ? નયના એક પખ નેહ કાહા કરઈ

પીરઈ અપના દેહા

દેખન કાં તું હિ હુઆરા સવાદા

તું ક્યું દિલકા લહઈ વિખવાદા. ॥ ૬ ॥

કોશા સખીને કહે છે કે તું ઉત્તમ વસ્ત્ર ધારણ કરીને સ્થૂલભદ્રને મારા મહેલમાં આવે તે રીતે કામ કર. સખીના પ્રયત્નથી સ્થૂલભદ્ર કોશા પાસે આવે છે. કોશા પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. કવિના શબ્દોમાં આ પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે.

એતના કામ કરી સખી આઈ થૂલભદ્ર સાહિબકું અબ લાઈ
ક્યાં કુદુ બાટ જોવઈ હમ ઉન્હકી, જેતનીબાટ દેખઈ સહી
તુમ્હકી ॥ ૧૪ ॥

કોશા પાએ કરીરે શિલામ વહ સખી આઈ થૂલીભદ્ર ધામ
મહલ પિછાણી કરઈ અરદાસા

સુનઉ હો સાહિબ કોશવિલાસા ॥ ૧૫ ॥

જબ લગ દેખ્યા તુમ્હકા દીદારા

તબ લગઈ આસખ લાગા હોપ્યારા

નયને નયન હુઆ રે મિલાવા

દિલ મિલનેકું ધરઈ ઉતાવા ॥ ૧૬ ॥

કોશાના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ કરતી પંક્તિઓ જોઈએ તો -

ટુક ટુક ચુબતઈ દહુ કાહે દઈઆ એહ હમારા દેહ તુમ્હ દીઆ.
ગોઝલીઉ^૧ હુર મુંકું જીવારું વિરહિં પીર્યા કાહેથી મારું ॥ ૧૮ ॥

અપને નયનકું કાહે ન શિખાઉ પરકુંવેધ લાઈ મત વાહુ
હમ તુમ્હ વયરન બુઝઈ કેતા દિલથાપીરિ કરઈ [હરઈ]

બહુમીતા ॥ ૧૯ ॥

હમકું નયના કામણ કીધા[કીના] સબ જન પેખત મન હરી લીના
તુમ્હ બિન દાયમ જલઈ મેરા સીના રોવત રોવત એહ તનુ ભીના
॥ ૨૦ ॥ (ગા. ૧૮ થી ૨૦)

છેલછબીલો યુવાન કોશા સાથે ભૌતિક સુખ ભોગવે છે તેનું
નિરૂપણ કરતાં કવિએ શૃંગાર રસની અનુપમ અનુભૂતિ કરાવી છે. મધુર
પંક્તિઓ દ્વારા આ રસની અનુભૂતિ થાય છે. કવિએ આ પ્રસંગમાં
ચિત્રાત્મક શૈલીનો પ્રયોગ કરીને પ્રસંગને મૂર્તિમંત રીતે વર્ણવ્યો છે.

યાકુ રૂપ અનુપમકીલા નવયોવન બની મનમથ લીના
તુમ્હ ભી સાહિબ છેલ છબીલા સકલ કલાગુણ જાણ રંગીલા ॥૨૫॥

કુસુમ સકર્બુર કબરી દંડા ગંગા યમુના સંગ અખંડા
રતન ખચિંત સિરિ ચાક જુ સોહઈ અનુપમ ગોફણડઈમનમોહઈ ॥૨૬॥

નાગ સુરંગા મંગ અભંગા કણય રયણ આભરણ સુચંગા
નિષધ કનક વસુ ગિરિ કિર સંગા, નિરખતિ ઉલટ રંગતરંગા ॥૨૭॥

તિલક ખંભ દોરી અલક વિરાજ મદન બાજીગર ખેલઈ બાજી
પવર લલામ બન્યઉરાશિ આઘઉ નીકી પત્રલત્તા મન બાધઉ ॥૨૮॥

રૂપ મહોદધિ લહરિ વખાણઉ મદન વીરકી હુરણ સીંગિણી જાણઉ
યાકી ભમુહ કુટિલ અતિકાલી, મોહનબેલી જિસી અનિયાલી ॥૨૯॥

(ગા. ૨૫ થી ૨૯)

૧. ગોઝલીઉ = ગોઝરું

કોશાનું રૂપ વર્ણન મધ્યકાલીન કવિઓની પ્રચલિત ઉપમા દ્વારા કર્યું છે. નમૂનારૂપે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે.
(ગા. ૩૦ થી ૩૩)

નયનકમલદલ ઓપમ પાવઈ

મદ ધૂમિત દેખન મન ધાવઈ

જિનકે જીતે મૃગવન લીના

નવ નવ રસકા જાણઉં ખજાના. ॥ ૩૦ ॥

ગૌર કપોલ શશિબિંબ સમાન પાવઈ નારિંગ કે ઉપમાન

ઉગટ્યા મુકુર તણી પરિ દીપઈ નિરખતિ નયનાં તરસન છીપઈ ॥૩૧॥

નક બેસર ભૂષિત તસ નાસા યાકે આગે તિલકૂલ દાસા

અધોમુખ મયણ ચુણી રયણ સંદેહી

કામુદ શલભ સારંગ સંગ એહી ॥ ૩૨ ॥

અધર સુકોમલ મધુર સુરંગા, પ્રેમતરૂ કિશલય મોહિ મનીચંગા

કુંદકલી સમ દેશનકી પંતી જિંતી મોતિનકી જિણી કંતિ ॥ ૩૩ ॥

કવિએ રૂપકોશાના વર્ણનમાં ભરપુર શૃંગારનું નિરૂપણ કર્યું છે. કોશાનું મોહક અને આકર્ષક વર્ણન ભલભલા યોગીઓને યોગનો માર્ગ છોડાવીને ભોગની લપસણી ભૂમિમાં રમણે ચઢાવી દે તેવી અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

કોશાના અંગોપાંગની ઉપમાઓ અને અવનવી કલ્પનાની સાથે લલિત મધુર શબ્દાવલીઓથી કવિ પ્રતિભાનો અનોખો પરિચય મળે છે.

કોશાના વચન વાણીમાંથી સુધારસ ઝરે છે. ગૌરવર્ણ લલાટ પર તિલક શોભે છે. તે જોઈને યુવાનો મોહ્યા છે. શરદઋતુના ચન્દ્ર સમાન શોભા આપે છે. વાંકી-તિરછી નજર, રત્નમય કુંડલ, સુકોમળ

૧. દશન = દાંત

સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ

૫૯

કંઠ, રત્નજડિત મંગલસૂત્ર, સુવર્ણ રત્નની માળા કંઠે શોભે છે. રત્નજડિત મુદ્રા અંગુલી પર શોભે છે. આ પ્રકારના સૌંદર્યથી શોભતી કોશાની ઉપસ્થિતિથી ઝાકઝમાળ અપૂર્વ સૌંદર્યમય તેજપુંજનો સમૂહ નિહાળી શકાય છે. કવિ કલ્પનાનો નમૂનો નીચે પ્રમાણે છે.

ગૌર સુકોમલ ઉદર અતિ ક્ષામ

ગંભીર નાભિ નહિ અભિરામ

યે દેખત યોગી યોગ ચૂકઈ

મનથી માન માની જન મુંકઈ ॥ ૪૩ ॥ (ગા. ૫૩ થી ૫૫)

ગજગતિજીના આંસૂ પાડઈ હંસ કિર લાજયા જનપદ છાડઈ

અઈસી રૂપ તણી ઘડીરે રેહા ક્યુંહી બખાનઉ એક સજીહા ॥૫૩॥

જંગમ મોહનબેલિં ગવાની કારણ રૂપ ધર્યું રે ભવાની

અઈસી અપછર નહિ સુરલોહિ

નાગલોક પણિ સોઈ બિન ફોક ॥ ૫૪ ॥

મદધૂમિત મદનાલસ તીખે નયણે કામ શિલીમુખ સરિખે

જે નર દેખ્યા ઉનકા જંવારો સફલ દુનીમઈ અવર અસારા ॥૫૫॥

સ્થૂલિભદ્ર પણ ગૌરવર્ણ અને ઉત્તમ અંગોથી સૌંદર્યવાન યુવાન છે. પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય યોગે આવો સ્વામી મળે. કોશા અને સ્થૂલિભદ્ર બંને રૂપ અને સૌંદર્યમાં સમાન છે એટલે કવિએ કાલિદાસના શબ્દોમાં કહ્યું છે કે - રત્નમ્ સમાગચ્છતુ કાંચનેન । એટલે કે રત્નનો સુવર્ણ સાથે સંયોગ થાય.

(ગા. ૪૫, ૫૬, ૫૮)

સોઈ નર સુભગ શિરોમણી સીમા

પૂરવજન્મ તપ્યા તપ ભીમા

સા મનિ ધ્યાવઈ જિનકું બાલા તાકું મયનપ્રસાદ વિંશાલા ॥ ૫૬ ॥

૧. જંવારા = જન્મ

એકેકા તસ તનકા અંસા વર્ણવત હોવઈ લાખ જ બરસા
જોબન રૂપકલા ચતુરાઈ વિભવ વિભૂષિત દૈવિ નીપાઈ ॥ ૫૭ ॥

તસ અનુરૂપ જુ રૂપ તુમ્હારા એ બિહિ કીના સરિસ બિચારા
રતનકું રતન મોલાવા નીકા, અસરિસ સંગ યુ લાગઈ ફીકા ॥ ૫૮ ॥

પુરૂષ વગર સ્ત્રીની શોભા નથી. એ પ્રચલિત વિચારને વ્યક્ત
કરીને સ્થૂલભદ્ર કોશાના સંબંધનો સંકેત કર્યો છે. (ગા. ૬૨)

નર બિન નારિ ધરઈ અંદોહા^૧

નારિ બિન નરકી ક્યાં સોહા

શશિ બિન પૂનિમ પ્રાન ન પાવઈ

પૂનિમ બીન શશી સોહન ભાવઈ ॥ ૬૨ ॥

કોશાનો અભૂતપૂર્વ પ્રેમ જોઈને સ્થૂલભદ્ર મહેલમાં બિરાજીને
ભોગ સુખ માણે છે. સ્થૂલભદ્ર અને કોશાના ભોગ વિલાસની
પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે. (ગા. ૬૭ થી ૭૨)

ઈસર ગોરી યું ગજિ જોરા, પેમ મિલ્યા યું ચંદ ચકોરા
ગાથા ગીત કથારસ કહિવઈ ઈયું ધન જોબનકા ફલ લેવઈ ॥૬૭॥

ચૂઆ ચંદન કેશર સારા લાલ મહલમઈ અતિહિ દીદારા
ખૂંબઈ ઢાલી ઉંહાછારચાઈ નરમ નિહાલી ગુલ્લિ બિછાહી ॥૬૮॥

બાલિષ્ઠ દોહૂં પાસિ સુહાઈ રતિ સુખ ખેલઈ થૂલભદ્ર સાંઈ
કોશા બોલ બોલી ઉસવેલા સુગુણિ વાધી મનમથ વેલા ॥ ૬૯ ॥

ક્યાં કુદ્ધુ લાજ નહી તુમ્હ સાંઈ દેખઉ સબ સખી હસતીમહ માહઈ
ન-ન મ-મ મ-મ કરતઈ ઝીના અંગ ભીડી ભીડી આલિંગન
લીલા ॥ ૭૦ ॥

૧. અંદોહા = દુઃખ

ભીડત ચોલી-કસણ ત્રટુકી ટુકડે ટુકડે થણથી ચૂકી
થણહર મદમત ગજકુંભ સરિખા અંકુશકરજ દીઆ અતિ
હરિસા ॥ ૭૧ ॥

ચોરી ચોર કરી કહાં લીના ચિંત બિરાણા હો છીની લીના
ઈંઉ ભુજપાસિ બાંધી કામરાજઈ રાખ્યા દોઈ થણ ડુંગરમાઝઈ
॥ ૭૨ ॥

પ્રથમ ખંડની છેલ્લી કડીમાં સ્થૂલભદ્ર અને કોશાના વિલાસનો
મિતાક્ષરી ઉલ્લેખ થયો છે.

નવ-નવ રમત રમ્યા રસ ભોગી
એ રસ બૂઝઈ ચતુર સંયોગી
ઈંઉ ધન કોડી વિલસીવા રે
બાર વરસ રહે થૂલભદ્ર પ્યારે ॥ ૭૮ ॥

સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણનો પ્રથમ ખંડ માત્ર સ્થૂલભદ્ર રૂપકોશાના
વર્ણનનો નથી પણ કવિત્વ શક્તિનો સર્વોત્તમ નમૂનો છે. અવનવી
કલ્પનાઓ, શૃંગારરસની હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ ચિત્રાત્મક વર્ણન,
ઉચિત શબ્દ વૈભવ અને લલિત મધુર મંજુલ પદાવલીઓથી
મધ્યકાલીન સમયની આ સાંપ્રદાયિક રચના કવિતામાં ચાર ચાંદ
લગાવે તેવી રીતે શોભે છે. આ કાવ્યનો સાચો આનંદ તો મૂળ
કાવ્યનો આસ્વાદ કરવાથી મળે તેમ છે.

સ્થૂલભદ્ર ચંદ્રાયણિ (ખંડ-૨) સમીક્ષા

પ્રથમ ખંડ શૃંગાર રસનો ભંડાર છે તો બીજો ખંડ કરુણ રસનો
હૃદયસ્પર્શી અનુભવ કરાવે છે. કરુણરસના પ્રભાવથી કોશાનું
હૃદય પરિવર્તન કરાવવામાં સ્થૂલભદ્રની ભાવવાહી જિનવાણી સફળ
નીવડે છે.

બાર વરસના ભોગ વિલાસ પછી સ્થૂલિભદ્રને મંત્રી પદ સ્વીકારવા નંદ રાજા કહે છે ત્યારે રાજ ખટપટમાં જીવન વીતાવવા કરતાં આત્માના કલ્યાણનો માર્ગ શ્રેષ્ઠ ગણીને સંભૂતિમૂનિ આચાર્ય પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી જ્ઞાન-ધ્યાન-જપમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. ત્યાર પછી ગુરુ આજ્ઞાથી કોશાને ત્યાં ચાતુર્માસ માટે જાય છે. સ્થૂલિભદ્ર મુનિ વેશે કોશાને ત્યાં આવ્યા એટલે કોશાનો હર્ષોલ્લાસ વધી ગયો અને વિચાર્યું કે મુનિજીવનથી કંટાળીને અહીં આવ્યા છે પણ કોશાની આ વિચારધારા નિષ્ફળ નીવડી. બાર વરસના ભોગ-વિલાસ પછીનો લાંબો કાળ કોશા માટે વિરહમાં ઝુરવાનો હતો. આ સમયની કોશાની મનઃસ્થિતિનું કરુણરસમાં આલેખન થયું છે. તેમાં પ્રકૃતિના ઉદાપન વિભાવ દ્વારા કોશાની વેદનાને વાચા આપવામાં આવી છે. સ્ત્રી સહજ વિલાપથી એનું હૈયું વેદનાથી ભરાયેલું છે તેને કવિએ ઉચિત શબ્દો અને પદાવલીઓ દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે. કવિએ બીજા ખંડના આરંભમાં વસ્તુ નિરૂપણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

“કોશા વિરહ વખાણસ્યુ, બીજઈ ખંડિ વિશુદ્ધિ”

સ્થૂલિભદ્રના વિરહનો આરંભમાં ઉલ્લેખ કરતાં કવિ જણાવે છે કે - કોશાના વિરહની અભિવ્યક્તિનો પરિચય કરાવતી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(ગા. ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૩૩ થી ૩૫)

કરતઈ પેમુ સાંઈ હઈ સહિલા પાપી પીછઈ પલતા દુહિલા
સુખદુઃખ ઉન્હસ્યું જઉ નવી સહિઈ નેહ બદનામી કાહેતુ વહિઈ ॥૧૯॥
તનકા ભેદ ન થા દિન એતા હમ તુમ્હ ખુસમઉરતિકાન હતા
અબ તુમ્હે ખુસમ હમે તું જોઈ ક્યા અવતારિ ન બીહુ હુઈ ॥૨૧॥

ફાટી ન હૈરા કાહે તનુ તાવઈ તું બિન બિહિ કિંહિ દુઃખકું
 ચંદન લાઈમ સખિઈન હૈરઈ સોભી તપાઉ જે મુઝ પીરઈ ॥૨૩॥
 હૈયા પથર કઠોર કરાલા સજન બિરહાનલથી જાલ્યા
 જલ મત લાઈ હોવઈગા સ્પેદી તાથિજાઈગા પીઉદિલ ભેદી ॥૨૫॥
 યુ કરિ બિહુરે રતનકું તરફર નયન કરંતિ
 ત્યું સાંઈ તુઝ દેખવા, અંગરિ જિઉ ફિરંતિ ॥ ૩૩ ॥
 ફિરિ ફિરિ મંદિર સેરી દેખઈ મુખિલિસ ધન પરિ તુમ્હેન પેખઈ
 તાથઈ નયનાં હુએ રે નિરાસાં દુલહે જુ ઘનિ યુ બપીરા^૧ પ્યાસા ॥૩૪॥
 રે હૈરા ખાંચ્યા રહઈ ધાણી-તિલ મત હોઈ
 સાંઈ મિલણઈકું તઈ કીઆ કા બૂઝઈગે સોઈ ॥ ૩૫ ॥

કોશા પોતાના દિલની-અંતરની વાત કોની આગળ કહે ?
 કવિના શબ્દો છે -

દિલકી બાત કહુ કિનુ આગઈ કહિભી હૈરા નિકુરનલાગઈ
 ખુશ ભરી નયને જિનકું જોવઈ સો બિન સબ જગ જંગલ હોવઈ ॥૪૦॥
 હૈરા ઉચાઉસું કીઆ કાહાથી એતના નેહ
 આજ ઉહાં ગહીમઈ કહાં, ક્યું રહવઈગા દેવ. ॥ ૪૧ ॥
 (ગા. ૪૦-૪૧)

કોશાના દિલમાં સ્વામી સ્થૂલિભદ્ર વસ્યા પછી હવે આવ્યા નહિ
 અને પીડા-દર્દની અનુભૂતિ થાય છે. કવિ જણાવે છે કે -

મહિરબિરાણી^૨ તુમ્હ નહિ અપની કાહેન હોઈ
 સાંઈ તુ દિલ ભીંતરિ વસ્યા તું ક્યાં આતસ દેઈ ॥ ૪૩ ॥
 (ગા. ૪૩)

૧. બપીરા = બપૈયાપક્ષી ૨. મહિરબિરાણી = મહેરબાની

વિરહાવસ્થામાં સ્વામીનું સ્મરણ કરતાં કોશા કહે છે કે -

હૈરા સાંઈ નિજક તુજ કાહાણી કરઈ અંદોહ
નહજઈ રોવઈ આંખરી જિનકુ-સજન બિછોહ ॥ ૪૯ ॥

સાંઈ રૂપ લિખી જબ પતરી નયણે દેખઉં પિઉથી બિઘુરી
દુસમન વિહી મુઝ તુભી સંતાપઈ આંસુ આઈ નયણાં
ઠાપઈ ॥ ૫૦ ॥ (ગા. ૪૯-૫૦)

પૂર્ણિમાની ખીલેલી ચાંદનીમાં સ્વામી વિના વિરહવેદના
સંતાપ આપે છે. કવિ જણાવે છે કે -

પુનિમકા દિન સોભાગ જુ સારા જે બિનઝીના હોવઈ ભરતારા
ગુનહઈ તૂટઈ કહઈ હુર ચાલી બિરહ સહઈ સખિ સોઈ નેહયાલિ
॥ ૫૧ ॥

ઈધર રહે ભી હમ હઈ તુમ્હારે
તુમ્હે ભી ઉહાંથી સાંઈ હમારે
હુર ક્યાં કાગદ લેખ પઠાઉ
લિખતઈ કહુભી છેહરા ન પાઉં ॥ ૫૨ ॥
(ગા. ૫૧-૫૨)

વિરહાવસ્થામાં સ્વામીને યાદ કરતાં મિલનની તીવ્ર ઈચ્છા
પ્રગટે છે. આગમનનો કોઈ સંદેશો મળે તો દિલમાં શાંતિ અને
પ્રસન્નતા થાય.

સાંઈ સંદેસઈ દિલ ભર્યા જયું દરિયા જલબૂંદિ
મિલઈ તું કબહિ ઠાલવું હુર રાખ્યા હઈ મુંદિ. ॥ ૫૩ ॥
(ગા. ૫૩)

પ્રકૃતિની પશ્ચાદ્ ભૂમિકાના સંદર્ભમાં વિરહવેદના વધુ આકરી-
અસહ્ય બની છે. આ માહિતી કવિના શબ્દોમાં નીચે મુજબ છે.

ઉનત ઘટા ઘન ઉનમી આયે

તાથઈ શીતલ સમીરશું વાએ

અંગાનિ આઈ મોર કિં ગાએ

ચાતક સવદિઈ બિરહ જગાએ. ॥ ૫૪ ॥ (ગા. ૫૪)

સખી અને કોશાનો લઘુ સંવાદ વિરહવસ્થામાં આશાનું કિરણ પ્રગટાવે છે. (ગા. ૫૭-૫૮)

સબ સખિ કહઈ કાહેથી તનુ તાવઈ

સબ દિન સરીખે નહુ જાવઈ

આરતિ જિનકું વિલંબ ન સહવઈ

ઉંબર પાકઈ ક્યું ખરે રહવઈ ॥ ૫૭ ॥

કોશિ કહઈ સખિ આજુકી રાતિં

થુલીભદ્ર સુપતિ આસે પરભાતિં

દિલકા ઉલટ અંગિ ઉછાહા

યા તુ આવઈગા થૂલભદ્ર નાહા. ॥ ૫૮ ॥

કોશાના વિરહની વેદનાને અભિવ્યક્તિને અંતે સ્થૂલિભદ્ર મુનિ વેશે પધારે છે. આ શુભ સમાચાર આનંદદાયક બને છે. ‘કાગડો’ કાળો પણ મહેમાનના આગમનનો સંદેશ લાવે છે. તે સંદર્ભથી કવિ જણાવે છે કે -

કાગ ઉડાતા જિનુકે કાજિ સાંઈ મિલેતું દિલકું નિવાજે

આજૂકા ઉલટ અંગિ ન માવઈ જ્ઞાની બિન કિન્હિ કહ્યા ન જાવઈ ॥૬૨॥

(ગા. ૬૨)

સ્થૂલિભદ્ર મુનિ કોશાને ત્યાં ચોમાસું રહે છે અને કોશાને પ્રતિબોધ પમાડી વ્રતધારી શ્રાવિકા બનાવે છે. આ રીતે “મધુરેણ સમાપયેત્”ના ન્યાયે સ્થૂલિભદ્ર કોશાનું મિલન શાંતરસના નિર્ઝર સમાન આનંદદાયક બને છે.

સ્થૂલિભદ્રની વાણીથી કોશાનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે. કવિના શબ્દો છે.

થૂલિભદ્ર મુનીવર રહે ચઉમાસી

બુઝવઈ કોશાકુંરે ઉલ્લાસી

સુની હો કોશા બચન રસાલા,

સબ ચંચલ હઈ દુનીયા જંજલા. ॥ ૬૩ ॥

જબથી જોબન વેસિ હો માતા ઉરતિ બિરાણી સ્યુ ચિત્ત લાતાં

જબથી હુઆ બુજરુક જાતા, તબથી હુઈ અનેરી ધાતા ॥ ૬૪ ॥

કોઈક કિસકા વ્હાલા હોવઈ સવારથ સાહામા સબ કોઈ જોવઈ

ભમરા કુસુમપરિં સબ દેખઉં જબ રસ તબ લગઈફિરતા દેખઉ ॥૬૫॥

(ગા. ૬૩ થી ૬૫)

સ્થૂલિભદ્રનાં વચન સાંભળીને કોશા ધર્મ પામી સમકિત ધારણ કરે છે. (ગા. ૬૬)

મુની કે બચન સુણી કોશિ જોઈ

ધરમહ સેતી રાતી હુઈ

સમકિત શીલ લીઈ મુની પાસઈ

મુનીભી ચાલે પહુતઈ ચઉમાસઈ ॥ ૬૬ ॥

અહીં બીજો ખંડ પૂર્ણ થાય છે અંતે કવિનામનો ઉલ્લેખ અને સ્થૂલિભદ્રની સ્તુતિથી સવિ સુખ થાઈ એવો ફળાદેશ દર્શાવ્યો છે.

પ્રકૃતિ-પ્રણય અને માનવ હૃદયના ભાવની સ્થિતિનું કૃષ્ણ રસસભર નિરૂપણ કરતી આ કાવ્યકૃતિ ભાષા-ભાવ અને કવિ પ્રતિભાનું અનેરું દર્શન કરાવે છે. ગૂર્જર ભાષાનો પ્રયોગ પણ સમકાલીન સમયનો પ્રભાવ દર્શાવે છે.

નેમજીનો ચોક

જૈન સાહિત્યમાં નેમનાથ ભગવાનના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને વિવિધ કાવ્ય પ્રકારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નેમનાથ પ્રબંધ, નેમિનાથ રાસ-ફાગુ, નેમિકુમાર ધમાલ, ધવલ-વિવાહલો, નેમનાથ બારમાસ, નેમિ ચરિત્ર માલા, નેમિનાથ રાસ-વસંત-વિલાસ, નેમનાથ રાજિમતી સ્નેહવેલી, નેમ રાજુલ નવભવ, નેમિ વિવાહ, નેમનાથ શીલ રાસ, નેમનાથ ઝીલણાં, છંદ, ચંદ્રાઉલા, નેમિનાથ વિનતી નવરસો, હમચડી, ઉલંભો, નેમિ પરમાનંદ વેલિ, નેમિનાથ વસંત ફૂલડાં, નેમ રાજુલ લેખ, નેમનાથ રાજિમતી ગીત, સ્તવન, નેમિનાથ ચતુષ્પાદિકા, નેમનાથ રાજિમતી બારમાસ સવૈયા, નેમિનાથ શ્લોકો, લાવણી, ખ્યાલ, વગેરે કાવ્યો રચાયાં છે. કાવ્ય પ્રકારોનો વિવિધતાની સાથે સમૃદ્ધિનો પરિચય થાય છે.

નેમજીનો ચોક એ કાવ્ય પ્રકારની સમૃદ્ધિમાં પૂરક બને છે. ચોકની માહિતી નીચે મુજબ છે.

ચોક એટલે ગામ કે નગરનો મુખ્ય માર્ગ, ચાર રસ્તાવાળી મુખ્ય જગા-સ્થળ, એક પ્રકારની ગાવાની રીત કે શૈલી, ચોક એટલે લાવણી કાવ્યમાં આવતી એક કવિતા. જેમાં ચાર કે આઠ કડીનો સમાવેશ થાય છે. એક કડી અસ્તાઈની, ૨-૩ કડી અંતરાની, ૩-

૪ કડી જૂલની, છેલ્લી કડી વાળવાની ટેક રૂપે હોય છે. ચોક એટલે ભક્તિમાર્ગની પ્રભુ ગુણ ગાવાની સ્તવન શૈલીની રચના. ચોક એટલે ધરના પ્રવેશદ્વાર પહેલાંની ખુલ્લી જગા અથવા મકાન સાથે જોડાયેલી ખુલ્લી જગા કે જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રસંગોએ જનસમૂહ ભેગા થઈને ઉત્સવની આનંદપૂર્વક મઝા માણે છે. ચોકમાં લગ્ન કે દીક્ષાના પ્રસંગે ગીત ગાવાનો અનેરો અવસર યોજાય છે.

મધ્યકાલીન કાવ્ય રચનાઓમાં ‘ચોક’નો શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. કવિ ઉદયવંતના ગૌતમ સ્વામીના રાસમાં નીચે પ્રમાણેની માહિતી મળે છે.

કુમ્કુમચંદન છડો દેવરાવો માણેક મોતીના ચોક પુરાવો.

અહીં ચોકનો અર્થ શોભા-શણગારના અર્થમાં છે. જિન મંદિરમાં પણ ચોક મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રતિષ્ઠા-પર્યુષણ અને અન્ય ધાર્મિક તહેવારોમાં ચોકમાં ભક્તો ભેગા થઈને પ્રભુ ભક્તિ કરે છે. કવિ સમયસુંદરના સીમંધર સ્વામીના સ્તવનમાં ચોકનો સંદર્ભ છે.

‘ઈદ્રાણી કાઢે ગહુંલીજી, મોતીના ચોક પુરેશ.’

અહીં ભગવાનની દેશના પ્રસંગે શણગારનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ગહુંલી કાઢીને મોતીથી ચોકની જગા શણગારવામાં આવે છે એટલે ભગવાનનું ઉત્તમ દ્રવ્યથી સન્માન થાય છે એમ સમજવાનું છે. આવા સૌંદર્યમય ચોકમાં પ્રભુની દેશનાનું શ્રવણ કરીને ભવ્યાત્માઓ વિરતિ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. ચોકમાં વિવિધ રીતે પ્રસંગોચિત શણગાર કરવાની પ્રણાલિકા ધાર્મિક અને સામાજિક તહેવારોમાં નિહાળી શકાય છે. વિવિધ પૂજા સંગ્રહમાં ભાવનાના લઘુગીતમાં ચોકનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘મારા નાથની વધાઈ બાજે છે.

‘ઈદ્રાણી મિલ મંગલ ગાવે, મોતીયન ચોક પુરાવે છે.’

અહીં પ્રભુ ભક્તિના સંદર્ભનો ઉલ્લેખ થયો છે.

મૃત્યુલોકના માનવીઓ તો ભક્તિ કરે પણ સ્વર્ગમાં રહેતી ઈદ્રાણી પણ પ્રભુ ભક્તિમાં લીન બનીને મોતીના ચોક પુરાવી મંગલ ગીત ગાય છે, એટલે ચોકમાં પ્રભુ ગુણ ગાવાનો સંદર્ભ મહત્વનો ગણાય છે.

‘ચોક’ વિશેની ઉપરોક્ત માહિતીની ભૂમિકા પછી ‘ચોક’ પ્રકારની રચનાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કવિ અમૃતવિજયજીએ નેમનાથ અને રાજમતીના ચોવીશ ચોકની રચના કરી છે. તેમાં મુખ્યત્વે નેમનાથ ભગવાનનો ચરિત્રાત્મક પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુના ચરિત્રને ૨૪ ભાગમાં વિભાજિત કર્યું છે અને ચોવીશ ચોક નામ આપ્યું છે. ૨૪મા ચોકની માહિતી નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે. તે ઉપરથી રચના સમય અને પ્રભુ અવિચળ પદ પામ્યા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

પ્રભુ હિતકારી સંજમ આપી, થાપી શીવપદ નારી,
જાઉં બલિહારી.

સિદ્ધ નવમેં ભવ જિન રાજે પહિલાં તારી તોડી જોડી.

સહસ્રાવન સગલી.

શિવ પહોંતા, કરમ ભસ્મ તોડી

નેમ-રાજુલ અવિચળ થઈ જોડી ॥ ૧ ॥

મિલી ગોપી સંવાદ સુણાયો છે,

શ્રી નેમ વિવાહ મનાયો છે.

તે અધિકાર બનાયો છે.

કીઓ ઓગણચાલીશ અઢારે કાર્તિક વદી પંચમી રવિવારે
એ ચોવીશ ચોક ચાતુર ધારે.

મુનિ રત્નવિજય પંડિતરાય, બુધ શીશ વિવેકવિજય ભાયા.
તસ શીવ અમૃત વિજય ગુણ ગાયા.

ઈતિશ્રી નેમનાથ રાજમતીના ૨૪ ચોક સંપૂર્ણ.

લિ. પ્રેમચંદ

કવિએ સં. ૧૮૩૯માં ચોકની રચના કરી છે. સમગ્ર કૃતિના વિભાજન માટે ‘ઢાળ’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. ૨૪મી ઢાળમાં ‘ચોક’નો નિર્દેશ થયો છે. ઢાળમાં ૩ અને ૪ કડીનો પ્રયોગ થયો છે. કવિનાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ‘પદ’ રચના પ્રચલિત થઈ હતી તેમાં નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગો અને કૃષ્ણભક્તિ વિષયક પદોની હારમાળાના પદો રચાયાં છે તેની સાથે ‘ચોક’ની રચના નેમનાથ વિષયક ‘હારમાળા’ સમાન રચના થઈ છે. પ્રભુના જીવનના પ્રસંગોનું નિરૂપણ કૃત્રિમ રીતે થયું છે. ‘પદ’માં ઓછામાં ઓછી ત્રણ કડીની મર્યાદા છે તે પ્રમાણે ‘ચોક’માં કવિએ ત્રણ અને ચાર કડીમાં વસ્તુ વિભાજન કર્યું છે. આ એક લાક્ષણિક કાવ્ય રચનાનો નમૂનો છે. આ કૃતિનો પરિચય અપ્રગટ હસ્તપ્રતના આધારે નોંધવામાં આવ્યો છે.

ચરિત્રાત્મક કાવ્ય કૃતિઓમાં વસ્તુ વિભાજન માટે ઢાળ, ઠવણી, કડવાં જેવા શબ્દ પ્રયોગો થયા છે. અહીં ‘ઢાળ’ શબ્દ પ્રયોગ અને ‘ચોક’નો નિર્દેશ પ્રભુના ગુણગાનના સંદર્ભમાં છે. ગરબા ગાવાની પ્રણાલિકાના સંદર્ભમાં પણ આવી રચના ચોકમાં ગવાય તેવી છે એટલે ભક્તિ માર્ગની એક વિશિષ્ટ રચના તરીકે પણ સ્થાન ધરાવે છે.

૨. કવિ અમૃત વિમળજીએ ‘નેમજીનો ચોક’ની ચરિત્રાત્મક રચના ત્રણ ઢાળમાં કરી છે. રચનાનો આરંભ નેમકુમારના લગ્નના વરઘોડાથી થયો છે અને પશુઓના પોકાર સાંભળીને લગ્નના માંડવેથી રાજુલનો ત્યાગ કરી ગઢ ગિરનાર જઈને દીક્ષા અંગીકાર કરી કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે છે. રાજુલ પણ નેમજીના પગલે ચાલીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. આ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘ચોક’ની રચના કરી છે. કવિએ રાજુલની મનોવેદનાને વાચા આપી છે. તેમાં રાજુલ નેમકુમારને ઓલંભો આપે છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. ત્રણ ઢાળની આ રચના રસાસ્વાદ માટે વાચક વર્ગને અનુકૂળ બને તેવી છે. કાવ્યનો આરંભ નેમકુમાર રાજવી ઠાઠથી લગ્નને માંડવે આવે તે પ્રસંગથી થયો છે. કવિના શબ્દો છે :

આ જોને બેની જાદવપતિ આવે ઠાઠમાં,
હાં રે ઘણાં વાજંત્ર વાગે તાનમાં. ॥ ૧ ॥

આજે મારે ઘેર આનંદનો દિન છે
હાં રે મારે જડ્યું ચિંતામણી હાથમાં ॥ ૨ ॥

લગ્નના પ્રસંગે રાજુલ નેમકુમારની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે અને હૈયામાં હરખ માતો નથી.

કવિ જણાવે છે કે -

હું વાટ જોઉં આવો ને નેમ અલબેલા
ખીણ ખીણ પલપલ પ્રીતમ નીરખે
હાં રે મારે હરખ ન માયે મનમાં ॥ ૧ ॥ ઢાળ-૨

પશુઓનો કરૂણાર્દ્ર સ્વર સાંભળીને નેમકુમાર રાજીમતીનો ત્યાગ કરીને ગઢ ગિરનાર જઈ સંયમ સ્વીકારે છે.

સહેસાવન જઈ સંયમ લીધો
હાં રે જીતી લીધો મોહ મહીમાન.

ત્રીજી ઢાળમાં રાજુલનાં હૈયાની વેદનાને વ્યક્ત કરવામાં
આવી છે.

સ્વામીનો મને વિરહો ઘણું દુઃખ દે છે,
બળ અનંતુ સુરનર કહે છે.
હાં રે એક નારી દેખી શું બીએ છે ?
તમે મૂકો પણ હું નહિ મૂકું,
હાં રે એમ કહી જઈ સંયમ લીએ છે.
અમૃતવિમલ કહે ધન્ય એ રાજુલ,
હાં રે મને વાંછિત સુખ દીએ છે.

કવિએ કાવ્યને અનુરૂપ મધુર પદાવલીમાં રચના કરીને
પ્રસંગોનો મિતાક્ષરી પરિચય કરાવ્યો છે.

૩. માણેક મુનિએ નેમિનાથની લાવણી સંજ્ઞાવાળી કાવ્યરચના
ચાર ચોકમાં કરી છે. આ રચનામાં ચોક શબ્દ પ્રયોગ નેમનાથના
ચરિત્રના પ્રસંગોના વિભાજન માટે થયો છે. દરેક ચોકમાં ચાર કડી
છે એટલે લાવણીનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. ગેય પદાવલીઓ દ્વારા
ચરિત્રાત્મક માહિતીનું નિરૂપણ થયું છે. ચોથા ચોકની નમૂનારૂપ
પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

છોડીને પશુનો વૃંદ રથડો વાલે,
ઘર આવી પ્રભુ દાન સંવત્સરી ચાલે.
સુણી વાતને રાજુલ મૂર્છા ધરણી ઢળતી,
હે નાથ ! શું કીધું કોડી વિલાપો કરતી.
લઈ સંજમ દંપતી કરમ કઠિનને તોડે. પ્રભુ...॥ ૩ ॥

અબ ઉપનું કેવળજ્ઞાન મુગતિમાં જાવે,
પ્રભુ સિદ્ધ બુદ્ધ અજરામર પદવી પાવે.
ગુરુ રૂપકીર્તિ ગુણ ગાવે રંગે સવાયા,
મેસાણે રહી ચોમાસ શ્રી જિનગુણ ગાયા,
મુનિ માણેક લાવણી ગાવે મનને કોડે. પ્રભુ...॥ ૪ ॥

ભક્તિ માર્ગની રચનાઓમાં ચોક વિશેની ઉપરોક્ત માહિતી
કાવ્ય પ્રકારોની વિવિધતાની સાથે નવીનતા દર્શાવે છે. જૈન
સાહિત્યની સમૃદ્ધિના પ્રતીક સમાન આ રચના આમજનતાના
હૃદયમાં ગૌરવવંતુ સ્થાન ધરાવે છે.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો

જૈન સાહિત્યમાં વિષય વૈવિધ્ય અને કાવ્ય પ્રકારોમાં નેમનાથ ભગવાન અને સ્થૂલિભદ્ર મહામુનિનું સ્થાન પ્રથમ કક્ષાનું જણાય છે. સ્થૂલિભદ્ર વિશે વિવિધ કાવ્યરચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં 'સ્થૂલિભદ્ર નવરસો'ની પ્રાપ્ત કૃતિઓમાં રસનિરૂપણની દૃષ્ટિએ કલાત્મક રચનાઓ થઈ છે. નવરસો કૃતિના આસ્વાદ માટે સ્થૂલિભદ્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

સ્થૂલિભદ્ર નંદરાજના શકટાળ મંત્રીના મોટા પુત્ર હતા. યુવાવસ્થામાં કોશા ગણિકાના મોહમાં પડીને ભોગવિલાસમાં ઘણો સમય વીતાવ્યો હતો. ત્યાર પછી જીવનમાં વૈરાગ્યભાવના ઉદયથી સંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. સંયમજીવનમાં ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે ૧૦ પૂર્વ સુધીનો અભ્યાસ કરીને જ્ઞાનોપાસનામાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

સ્થૂલિભદ્રમુનિએ પૂર્વ જીવનની પરિચિત કોશા વેશ્યાને ત્યાં ગુરુની આજ્ઞાથી ચાતુર્માસ કર્યું હતું. કોશા વેશ્યાએ વિવિધ પ્રલોભનો દ્વારા સ્થૂલિભદ્રને પૂર્વે ભોગવિલાસમય જીવન જીવ્યા હતા તેમ જીવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમ છતાં સ્થૂલિભદ્ર મુનિ સાધુ વ્રતમાંથી ચલિત થયા નહિ અને સંયમમાં જ નિમગ્ન રહ્યા.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો

૭૫

સ્થૂલિભદ્રમુનિએ કોશાને પણ શ્રાવિકા ધર્મમાં સ્થિર કરીને સન્માર્ગે વાળી હતી.

ચાતુર્માસ પછી સ્થૂલિભદ્ર મુનિને ગુરુએ દુષ્કર, દુષ્કર, દુષ્કર જેવા શબ્દોથી અનુમોદના કરી હતી. સ્થૂલિભદ્ર કામવિજેતા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ પ્રસંગોને અનુલક્ષીને કવિઓએ વિવિધ કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં સ્થૂલિભદ્ર નવરસો અત્યંત રશિક અને આસ્વાદ્ય કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસ દુહા

જૈન સાહિત્યમાં નેમનાથ ભગવાન અને મુનિવર્ય સ્થૂલિભદ્રના જીવનના પ્રસંગોને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારીને કવિઓએ રાસ-ફાગુ, સજ્જાય, ગીત, વેલ, બારમાસ, એકવીસો, ચરિત્ત, ચોપાઈ, છંદ, ધમાલ, નાટક, મોહનવેલ, સંવાદ, બોલી વગેરે કાવ્ય પ્રકારોની રચના કરી છે તેમાં નવરસો, નવરસ કાવ્ય પ્રકાર રસ અલંકાર અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મનોહર અને ચારિત્રાદ્ય કૃતિઓ રચાઈ છે. સ્થૂલિભદ્ર નવરસ દુહા કૃતિની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

કવિ દીપવિજયજી એ સ્થૂલિભદ્ર નવરસ દુહાની રચના સંવત ૧૮૬૨માં કરી છે. આ કવિનો સમય ૧૮મી સદીનો અંત અને ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધનો ગણાય છે. પૂ.શ્રી આણંદસૂરગચ્છના પંડિત પ્રેમવિજય-રત્નવિજયના શિષ્યા હતા.

નવરસનો અર્થ અવનવા રસના પ્રયોગથી દુહાની રચના એમ સમજવાનું છે. કવિ ન્યાયસાગરની સ્થૂલિભદ્ર નવરસોની રચનામાં સાહિત્યમાં જે નવરસ કહેવાય છે તેના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિએ ‘દુહા’નો પ્રયોગ કરીને ૮ ઢાળમાં કાવ્ય રચના કરી છે. તેમાં ઢાળ ૪ અને ૫ ના દુહા પૂર્વે થયેલા કવિ ઉદયરત્નના સ્થૂલિભદ્ર

નવરસો કૃતિના દુહાને સ્થાન આપ્યું છે. આ ઢાળને અંતે ‘ઉદયરત્ના’ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. એટલે દીપવિજયની રચનામાં ઉદયરત્નના દુહાનો સમાવેશ થયો છે.

નવરસોના મહત્ત્વના પ્રસંગોની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ ઢાળમાં શકટાળ મંત્રીનો શ્રીયકના હાથે ઘાત થાય છે તેનું વૃત્તાંત જણાવ્યું છે. સ્થૂલિભદ્ર રાજસભામાં આ વૃત્તાંત સાંભળીને રાજ ખટપટથી દૂર રહેવાનો નિર્ણય કરે છે. સ્થૂલિભદ્ર મંત્રીપદ ન સ્વીકારતાં સંયમ સ્વીકારવાનો માર્ગ અપનાવે છે. માર્ગમાં વિચરતા સ્થૂલિભદ્રને સંભૂતિવિજય મુનિનો પરિચય થયો અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી ગુરૂઆજ્ઞાથી કોશાની ચિત્રશાળામાં ચાતુર્માસ રહેવા માટે ગયા. પ્રશ્નોત્તર સ્વરૂપમાં ઉપરોક્ત માહિતી રજૂ થઈ છે. કાવ્યના આરંભનો દુહો જોઈએ તો. સ્થૂલિભદ્ર કહે સુખ ભૂપતિ, કિમ માર્યો મુજતાત, મુઝ તેડવા કિમ મોકલ્યો, કહો હિવે અવદાત ॥ ૧ ॥ સ્થૂલિભદ્ર રાજસભાનો ત્યાગ કરી સંયમ સ્વીકારે છે તેની માહિતી શબ્દોમાં જોઈએ તો -

રાજ્યસભામાંથી ઊઠીને આવે મંદિર જામ,
મારગમાં મુનિવર સંભૂતિવિજય ઈશ નામ ॥ ૧૫ ॥
ત્રિષ્ટય પરદક્ષિણા દેઈ કરી, આલોચે વિહાર,
સ્થૂલિભદ્ર ગુરૂને વિનવે, ચારિત્ર ઘો સુખકાર ॥ ૧૬ ॥
ગુરૂ વિચારે ચિત્તમાં, હલુઆ કરમી એહ,
વલી પ્રાણી પ્રતિ બોધસ્યેં, એ સ્થૂલિભદ્ર ગુણગેહ ॥૧૭॥
સરિયાની અનુમતિ લેઈ, લીધો સંયમ ભાર,
વિહાર કરે તિહાંથી હવે, કોઈક દેશ મોઝાર ॥ ૧૮ ॥

૧. સરિયાની = શ્રીયકની

સ્થૂલિભદ્ર કોશાને ત્યાં જાય છે અને દાસી કોશાને સ્થૂલિભદ્રના આગમનની વધામણી આપે છે. કોશા ચાતક સમાન સ્થૂલિભદ્રની રાહ જોતી હતી તે આ વધામણીના સમાચારથી હર્ષોલ્લાસ અનુભવે છે.

કવિના શબ્દો છે -

તવ ઉઠી આ સુંદરી, પીઉને મિલવા કાજ,
ચાતક જિન ચતુરા હુંતી, તે ઊભી કરી લાજ ॥ ૫ ॥

બાર વર્ષની પ્રીત પછી રાજસભામાં ગયેલા સ્થૂલિભદ્ર સાધુવેશમાં કોશાને ત્યાં પધારે છે એટલે કોશાના અંતરની અભિલાષા પરિપૂર્ણ થવાના હેતુથી આનંદમય બની છે. સ્થૂલિભદ્રને મહેણાં દેતી માનુની જણાવે છે કે -

કુંસતણો જિમ તાપણો, વલી જેહવો સંધ્યાવાન.
ઠાર તણો જિમ મેહનો, નાગર મિત્રનું માન ॥ ૭ ॥
મેણા દેતી માનની મધુરી બોલે વાણ,
આજ સફલ મુંજ આંગણો, આજ સફલ દિનરેણ ॥ ૮ ॥
મોતી થાળ વધાવીને, કોશા કરે અરદાસ,
પૂરવ પ્રિતિ સંભારિયે, કરીઈ લીલ વિલાસ ॥ ૯ ॥

કરૂણ રસની અનુભૂતિ થયા પછી સ્થૂલિભદ્રના આગમનથી શૃંગાર રસનું નિરૂપણ થયું છે. બીજી ઢાળમાં ઉપરોક્ત વિગતોનો સમાવેશ થયો છે. કોશાના ચિત્તમાં અપૂર્વ આનંદની લહેરી ઉભરાઈ રહી છે. હવે પૂર્વેની પ્રીતિનો રંગ જામશે. આવા વિચારમાં નિમગ્ન કોશાને સ્થૂલિભદ્ર વિષયસુખના કરૂણ દુઃખ અને પરિણામની વિગતો આપતા જણાવે છે કે -

થૂલિભદ્ર કહે સુણ સુંદરી, મેં વશ કીધો નેણ,
તું વ્યાકુલ થઈ વિરહિણી, કિમ ભાખે ઈમવયણ ॥ ૧૨ ॥

૧. કુસ = ઘાસ

કહે કોશ્યા સુણ પીઉજી, તું મુઝ જીવન પ્રાણ,
પ્રીતવેલી હિવે સિંચાઈ, વલી વધે જિમ વાણ ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજી ઢાળમાં સ્થૂલિભદ્ર-કોશાના સંવાદનું ભાવવાહી નિરૂપણ થયું છે. કોશાના શૃંગારરસની અનુભૂતિ અને વાણીની સામે સ્થૂલિભદ્રની વૈરાગ્ય-શાંતરસની વાણીનો પ્રવાહ આકર્ષક બન્યો છે.

કવિના શબ્દો છે -

અબલા સબલા સિંહણિ, દૂરગતિની દાતાર,
સિંહણનો ભય એક ભવે, ભવભવ ભય મુઝ નારી ॥૧૮॥

શૃંગાર રસના નમૂના રૂપે પંક્તિઓ જોઈએ તો -

કોશ્યા કહે ઈણ મંદિરે, આવી રહો ચોમાસ,
ભાવભગતિ નિત પ્રતે કરો, ભોજન સરસ તંબોલ.

મધુર વયણ મુખથી કહે, પીઉ કરીઈ રંગ રોલ.

જોગારંભ છાંડી કરી, રંગે રમો એકાંત.

તવદાસી કોશ્યાને કહે, નાટક કરીઈ એક.

હાવભાવ દેખાલસ્યું, સજી સોલે શણગાર.

સ્થૂલિભદ્રની વાણીના નમૂના રૂપે પંક્તિઓ શાંતરસની સમર્થ અભિવ્યક્તિ સમાન છે.

નંદિષેણ સરીખા જતી, આષાઢાદિકુ જેહ.

મોહમહાભડ વશ કરી, મુગતિ ગયા રૂષિ તેહ.

કાચી કાયા કારિમી, માયા મોહિની જાલિ.

અથિરપણું જીવન તણું, જેહવું સંધ્યાવાન.

ધીરપણું મેં આદર્યું, જોબન અથિર સંસાર

કોશ્યાના વિરહની ચરમસીમા દર્શાવતી રૌદ્રરસની પંક્તિઓ હૃદયદ્રાવક બની છે.

વિષયના વિડંબ તે વિરહિણી, ખંભે પછાડ્યો તન્ન.
જાલિમ વયણને વશ કર્યો, પાંચે ગ્રહમા સુભદ્ર.
એક મને થઈ કામિની, ક્રોધ કીયો દહવદ્ર.

કોશ્યાનાં હાવભાવ, ભોજન અને નાટકની નિષ્ફળતાના પરિણામે તેણીના હૃદય પરિવર્તનની માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમાં સ્થૂલિભદ્રની શાંતરસ-વૈરાગ્યની વાણી નિમિત્તરૂપ છે.

કોશ્યાના હૃદય પરિવર્તનની માહિતી આપતા કવિના શબ્દો છે -

કોશ્યા સમકિત પામીયા, થૂલિભદ્ર પ્રીતમ પાસ,
આજ સફલ દિન માહરો, ધન ચિત્રશાલી આવાસ.
ઈણ મેહલે સુખ ભોગવ્યા, ઈંદ્રાણી પરે જેમ.
તે માટે તુમ ઈહાં રહો, થૂલિભદ્ર રિષીરાય.

કોશ્યા સ્થૂલિભદ્રને કહે છે કે મેં તમોને રીઝવવા ઘણા ઉપાય કર્યા પણ તમે તમારા વ્રતમાંથી ચલિત થયા નહિ એ મારો મોટો અપરાધ છે, અને મસ્તક નમાવીને અપરાધનો સ્વીકાર કરું છું તમે મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. કોશ્યાના શબ્દો છે.

“નહિ વિસાડું સાસોશ્વાસ.”

કાવ્યના અંતે સ્થૂલિભદ્રના શબ્દો છે.

કહે થૂલિભદ્ર તમે આવજ્યો મુગતિ મોહલાં માહે
જનમ જરા નાંહી કહે રમસ્યું મન ઉરછાહ
સ્થૂલિભદ્ર કોશ્યાને ત્યાંથી વિહાર કરીને ગુરૂની પાસે જાય છે.

“જઈ વાંઘા ગુરૂજી કહે, દુષ્કર દુષ્કર કાર”

સિંહ ગુફામાં ચોમાસું રહેલા મુનિ સ્થૂલિભદ્રને કહે છે કે તમે સિંહ સમાન વીરતા દર્શાવી અને કોશ્યાને પ્રતિબોધ પમાડી.

“ચોરાશી ચોવીશીઈ અભંગ રચ્યો તુઝ નામ”

સ્થૂલિભદ્ર રાજ્યના મંત્રીપદનો અસ્વીકાર કરે છે અને કોશ્યાને ત્યાં ચાતુર્માસ રહી તેણીને પ્રતિબોધ પમાડે છે ત્યાં સુધીની માહિતી આ દુહામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. શૃંગાર-કરૂણ-રૌદ્ર અને શાંતરસની ભરપૂર આ રસના દુહા તરીકે પણ આકર્ષક અને ભાવવાહી બની છે. સરળ અને સુગ્રાહ્ય શૈલીમાં કાવ્ય રચના દ્વારા સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના પ્રસંગોનું રસ-ભાવ-સંવાદ અને વિવિધ દૃષ્ટાંતોથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘નવરસો’ નામ પણ રસનિરૂપણથી સાર્થક થયું છે.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો (નવરસ ગીત)

અઢારમી સદીના પ્રથમ તબક્કામાં થયેલા પૂ. જ્ઞાનસાગરજીએ સ્થૂલિભદ્ર નવરસો નવરસ ગીતની રચના કરી છે. પૂ.શ્રી અંચલગચ્છના ગજસાગરસૂરિ-લલિતસાગર-માણિક્યસાગરના શિષ્ય હતા.

જૈન સાહિત્યમાં નવરસો નામની એમની કૃતિ ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં પ્રથમ કક્ષાનું સ્થાન ધરાવે છે. નવરસો એટલે સાહિત્યના નવરસ. કવિએ સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના જીવનના પ્રસંગોનું રસિક નિરૂપણ શૃંગાર આદિ રસમાં કર્યું છે. જ્યારે સ્થૂલિભદ્ર અને નેમનાથ નવરસોની અન્ય કૃતિઓમાં શૃંગાર-કરૂણ-શાંતિ આદિ રસો સ્થાન ધરાવે છે. કવિની રસ નિરૂપણ અંગેની અર્થઘટનની કલ્પના નોંધપાત્ર છે.

કવિઓ અવનવી કલ્પનાનો આશ્રય લઈને કાવ્ય રચે છે તેમાં સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને રસસભર કૃતિ રચી છે. આ કૃતિના પ્રસંગો સુવિદિત છે. પણ કવિની શૈલી અને કવિપ્રતિભાનું વિશિષ્ટ દર્શન કરાવે છે.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો

કાવ્યના પ્રસંગોમાં કવિએ સ્થૂલિભદ્રના પૂર્વ જીવનના ૧૨ વર્ષના સંસારી જીવન અને ભોગવિલાસના સ્મરણથી કરીને અંતે કોશ્યા સમકિત પામી વ્રતધારી બને છે ત્યાં સુધીના પ્રસંગોનું મધુર પદાવલીઓમાં શૃંગાર રસથી આરંભ કરીને શાંત રસ સુધી નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રચલિત દેશીઓ અને રાગના સમન્વયથી ગીત કાવ્યસમાન ગેય રચના નિષ્પન્ન થઈ છે. અત્રે શૃંગાર રસથી આરંભ થતી રચના શાંત રસથી પૂર્ણ થાય છે.

૧. શૃંગાર રસ નિરૂપણમાં કવિએ કોશ્યાના ચિત્તની સ્થિતિનો પરિચય કરાવ્યો છે. સ્થૂલિભદ્ર સાથેના પૂર્વના ૧૨ વર્ષના સંબંધની ભૂમિકાને આધારે ૭ કડીમાં કોશ્યાના વિચારો વ્યક્ત થયા છે. નમૂનારૂપે પંક્તિઓ જોઈએ તો -

કરિ શૃંગાર કોશ્યા કહે, નાગરના નંદન.

મોહન નયણે નિહાલિરે નાગર...

આ યૌવન જોઈ ઉલટયું નાગર...

સ્વામિ કરિ તોરુ ભાલ રે નાગર... ॥ ૧ ॥

પછતાણી પ્રીતમ હવે, ના...

ફોગટ માંડી મેં પ્રીત રે. ના...

કીધી કરિ જાણી નહિ. ના...

રૂડી પ્રીતની રીતિ રે. ના... ॥ ૬ ॥

વિરહાનલ વાલેસરું, ના...

કેમ શીતલ થાઈ દેહરે

અંતમાં કવિના શબ્દો છે -

પ્રથમ રસ શૃંગારમાં. ના...

કેદરો કલ્પો રાગમાં રે. ના...

કોશ્યાનાં વાણીથી સ્થૂલિભદ્ર વ્રતથી ચલિત થતા નથી. કવિએ ગાંગેય (નપુંસક)ની સાથે સંબંધ દર્શાવીને કહ્યું છે કે -

મૃગાદિક વચન સાંભલી. ના...

થૂલિભદ્ર થિર ચિત્ત રહ્યો. ના...

શીલ ગાંગેય અવતાર રે. ના...

ગાંગેય નપુંસક હોવાથી વિકારની લાગણી થતી નથી. સ્થૂલિભદ્રને પણ કોશાની વાણી વિકારની અનુભૂતિ થતી નથી.

૨. હાસ્યરસ : કવિએ ‘કાફી’ રાગનો પ્રયોગ કરીને હાસ્યરસનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રીતમ-સ્વામી વિના અન્ન-જળ પણ ભાવતાં નથી. આ વિચાર પ્રણય જીવનમાં સામાન્ય રીતે પ્રગટ થયેલો જોવા મળે છે. કોશ્યાની સખી આવી વાણી ઉચ્ચારે છે તેને કવિએ હાસ્યાસ્પદ ગણીને હાસ્યરસનું નામ આપ્યું છે.

કવિના શબ્દોમાં સખીની વાણી નીચે પ્રમાણે છે -

હવે સખી કહે મુજ કંતને સખી.

આપેં છેલ્લો આહાર બીઉં

ન મળે અન્ન જલનાહલા, સખી.

તવ કર જો તપ આધાર.

અસતી ચિત્ત ચંચલ જિસ્મું. સખી.

ચંચલ પિંપલ પાન બીઉં.

તિમ યૌવન ચંચલ છે. સખી.

કંત ન આણે જ્ઞાન...

આ વચન સાંભળીને સ્થૂલિભદ્ર કહે છે કે -

ઈમ ડીંગલ હાંસા સુણી રિષિ બોલેરે.

આહાર તજી જે તપ કરે

જે મુક છતિ ઋદ્ધિ નહીં તરી
તે પામે શીવ સિધ નર સખિ. બોલેરે.
જો કહ્યો હાસનો.

ગાલાં ગોડિ રાગ, ન્યાય કહે નર તેતલા

સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના પ્રસંગ નિરૂપણમાં સંવાદનું લક્ષણ રહેલું છે અન્ય કૃતિઓની સમાન અહીં પણ આવો સંવાદ સ્થાન પામ્યો છે.

કોશ્યાની વાણી સ્થૂલિભદ્ર મુનિને માટે હાસ્યાસ્પદ છે તે દષ્ટિએ હાસ્ય છે એમ અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે.

૩. કરૂણ રસ : સ્થૂલિભદ્ર ચિત્રશાળામાં કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા છે ત્યારે કોશ્યા ત્યાં આવીને સ્વામી સાથે વાત કરવા ઈચ્છે છે પણ સ્થૂલિભદ્ર કાઉસગ્ગમાંથી ધ્યાન આપતા નથી અને ધ્યાનમાં જ રહે છે.

“વચન કહ્યાં ઘણાં ચારુઆ, મુનિ નવિ બોલાવી.”

“નિંદા કરે રે નાથની સ્વામિ જોઉ તે સાંભલ્યો ષટ્કાયનું પાલે”

“કરિ કરુણા કામનિ તણિ, કાં જીવલી બાલે રે.”

વિપણ પામીઉ મૂને સહીમાં લજાવી.

અંતમાં કવિના શબ્દો છે -

રસ ત્રીજો કરુણા તણો થૂલિભદ્ર કોશાનો

કવિએ કરૂણ રસના નિરૂપણમાં કોશ્યાના કામવિકાર અને સ્થૂલિભદ્ર પ્રત્યેના વચનોનો સંદર્ભ દર્શાવીને કરૂણરસનો પરિચય કરાવ્યો છે.

૪. રૌદ્ર રસ : રૌદ્ર રસ નિરૂપણ કોશ્યા અને સ્થૂલિભદ્રનો સંવાદ નોંધપાત્ર બન્યો છે. બંનેના પાત્રનો કોઈ અનેરો પરિચય થાય છે. આવેશમાં આવેલી કોશ્યા સ્થૂલિભદ્રને ઉદ્બોધન કરી કહે છે કે-

રોસે કોશ્યા કહે સ્થૂલિભદ્રનેજ
હજી તુઝ નવલી શીખ.

હું નહીં વાલીરે તુઝને
વાલી તુઝને વાહલાજી હો ભીખ.

તુઝ ચાલ્યા ઘરે કાયા દહીજી
વળી તજ્યા સહુ શૃંગાર
તિલક તંબોલ હો કાજલ મેં તજ્યાંજી.
નાહણ સરસ આહાર.

કોશ્યાએ સ્વામી વિરહમાં શરીરના શણગાર અને આહાર
વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે અને સ્થૂલિભદ્રને તાત મરણથી ભૂત વળગ્યું
છે એમ કહે છે... તમે મારી સાથે બોલો. મનમાં રોષ રાખશો
નહિ. સ્થૂલિભદ્ર કોશ્યાને પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવે છે કે-

વિરહ વયને રિષિ નવી ચાલ્યોજી,
કોશ્યાઈ કીધો હો સોસ.
તવરિષિ બોલે સાંભલિ શ્રાવિકાજી.
મમ કરી વિષય વિકાર
વિષયથી રૌદ્ર નરગ દુઃખ વેદનાજી.
લહઈ પ્રાણી નિરધાર.
વિષયની તાલી લોહની પૂતળીજી
આલિંગને અપાર.

વિષયના રૌદ્ર પરિણામ નરક ગતિમાં ભોગવવા પડે છે તેનો
ઉલ્લેખ કરીને રૌદ્ર રસનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કુડ સામલી હો કાંટા ઉપરેજી.
સુવારે સુર તેહ.

કહે નારકીને ધસતાં તાંણતાજી
ભોગવી ફરસ વિષે તેહ
છેદન ભેદન તાડન વેદનાથી
ઈત્યાદિક હી અનેક.

ભોગવી ઈહભવ પરભવ પ્રાણીઆજી
છાંડિઉ વિષય વિવેક.

કવિએ નરકમાં દુઃખોનો ઉલ્લેખ કરીને અંતે શીલવ્રત પાલનના ઉપદેશ વચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. રૌદ્રરસનું નિરૂપણ એટલે નારીનાં ભયંકર ત્રાસદાયક દુઃખનું વર્ણન કવિએ આસાઉરી રાગ - જાતિ કડખાની - દેશીમાં રૌદ્રરસના ગીતની રચના કરી છે. દેશી અને રાગ સાથેનો સંબંધ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

પ. વીરરસ : કવિએ આ ગીતના આરંભમાં કોશ્યાના ભોગ-સુખની ઈચ્છાનું ચિત્રાત્મક શૈલીમાં આલેખન કર્યું છે ત્યાર પછી થૂલિભદ્રશીલ વ્રતની વીરતાપૂર્વક રક્ષા કરે છે તેની માહિતી આપી છે. અહીં વીરરસનો સંદર્ભ શીલવ્રતના પાલનથી વ્યક્ત થયો છે. નમૂનારૂપ પંક્તિઓ જોઈએ તો -

કોશ્યાનું ચિત્ર કવિના શબ્દોમાં જોઈએ તો -

માન ગયંદ ઉપર ચઢિ માનિની
ચાતુરી ચિહું દિશિ ફોજ કીધીરે
ચાક સુતુર પણે સીસ છત્ર ધસ્યું
ચમરીય ચાર તે ચમર.

જેહને નાકિ મુગતાફલ જેહ છે નાયતી
દોડતી સાતલ શિખર તેને

ખટકતી ખીંટલી જેણિ પીઠું કચ્ચું
ફલકતી વેણિ તરવાર જગલી.

મસ્તકે કુસમશે તીર ભાથા ભર્યા
બાંહ લાંબી ગદા ઉલાલી.

કોશ્યાના સાજ-સજ્યાના પ્રત્યુત્તરરૂપે સ્થૂલિભદ્ર કહે છે કે-
નેહના વયણ સુણી મુનિ રણઝણો
કોસ કામિની પ્રતે એમ બોલે.

સહસ અઢાર શીલાંગ રથ માહરે.
તાહરું કટક તિણખભાં બોલે.

અરથ એક સિદ્ધાંત વયણજી
કે માહરી ફોજ લેં તેજીતાજી

મદ ભર્યા બાર ગયંદ તપ માહરે.
ટાંકડી રહી કિસ્યું કરે દિવાજી.

પહિરિય શીલ સન્નાહું સબજોવતી
હાથિ ક્ષમા તણું ખડગ લિધું.

આગલે મોન રસ સબલ ઊભો ધરયો.
કર ગૃહી મુંહપત્તિ ખેડું કીધું

વચન પ્રતિ બોધતા તીર તાણિ દિયા
તેહ બાણ કોસ્યાને હરાવી.

કોશ્યાના કામણગારા બાણની તુલનામાં સ્થૂલિભદ્ર શીલવ્રત-
ક્ષમા-મૌન અને મુંહપત્તિના સંદર્ભથી તેણીને પરાજય આપે છે. કવિ
કલ્પનાનો ચમત્કાર નોંધપાત્ર બન્યો છે.

૧. તિણખભા = તૃણનો થાંભલો ૨. સન્નાહ = બખ્તર

૬. ભયાનક રસ : કવિએ કોશ્યાના વચનો દ્વારા સંયમ માર્ગ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવો કઠિન અને ભયંકર છે એમ જણાવ્યું છે. આ વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં ભયાનક રસનો પરિચય થાય છે. કોશ્યા વિનયપૂર્વક સ્થૂલિભદ્ર કહે છે કે તમો સંયમનો ત્યાગ કરો અને સંસારમાં જે સુખ છે તે મુક્તિમાં નથી.

કોશ્યાના શબ્દો છે -

યતિ મારગ ખાંડા ધ્યારજી સું નવિ કરયોજેહમાં વિડરેજી.

જેહવો વેળું કવલ આહારજી નહીં સ્વાદ ન

તિહાં નહી ચ્હાઈવ વાલોજી કાંઈ આધારજી.

સુ તિહાં થાસે મત ચાલીજી.

તવ જપસ્યો મુઝ જપમાલીજી સું

પૂરવ વેશ્યા ભોગ સંભાલીજી.

જબ ઈમ ચિંત ચંચલ ધારીજી. સુ.

તબ આ સુખ શિવ સુખ જાચ્યેજી.

એ ભયતુમે દીસેજી, સુ. તું જોઈ છે

ચિત્ત વિચારીજી.

કોશ્યા સંસાર સુખને શ્રેષ્ઠ માને છે અને સંયમ જીવનમાં મુક્તિમાં સુખ નથી એમ કહીને સ્થૂલિભદ્રને સંયમનો ત્યાગ કરવા માટે જણાવે છે. અંતમાં કવિના શબ્દો છે -

ન્યાય શીલે સહો મુગતિની શેરીજી. સુ.

શીલે વાજે સુજસની ભેરીજી.

૭. બીભત્સ રસ : કવિએ કોશ્યાના શબ્દોમાં સંયમ જીવનનું ચિત્ર આલેખીને સંયમના ત્યાગની ભાવના વ્યક્ત કરવામાં બીભત્સ

૧. વેળું = રેતી ૨. જપમાલી = નવકારવાળી

રસનો આશ્રય લીધો છે. કવિના શબ્દોમાં ઉપરોક્ત માહિતી જોઈએ તો -

કહે બહિની જોતાં કિમ વધે નેહ,

મયલા વસ્ત્રને મેલિ વેસ મસ્તક

મુંછના લૂંચ્યા કેશ

માંગે ભીખને હાથ ભેડ વૃદ્ધાપણા વિણ

લીધો ડંડ.

એહવો દેખિ રોવે રે બાલ, ગાય ભેસ

ભડકે તત્કાલ.

હું કાં ન બીહું તો એહવા દેખિ કોમલ

મારો જીવ વિસેસ.

સખી કોશ્યાને ઉદ્બોધન કરીને જણાવે છે કે -

કહીસખિ પ્રીતને કરિ મનોહાર વેસ

બીભત્સ એ વેગિ ઉતારિ

સ્થૂલિભદ્ર ઉપરોક્ત જણાવ્યા પ્રમાણે સાધુવેશની નિંદાના સંદર્ભમાં કહે છે કે -

નહીં બીભત્સ મુઝ વેસ, નાગર, તુ છે

બિહામણિ આપ સંભારિ

શીલવંતાને બિહાવે નારિ પારેં નરહિ

રોલાવે સંસાર.

૮. અદ્ભુત રસ : કોશ્યા સખીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે -

“સખી લેઈ જારે તિહાં લેઈ જારે, જિહાં કણે સકટાલનો નંદ”

કોશ્યાનો આ વિચાર સાંભળીને સખી કહે છે કે -

સ્થૂલિભદ્રને તપથી પાડવાની તારી શક્તિ નથી. સ્થૂલિભદ્રના તપની તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. તારા પ્રયત્નોથી સ્થૂલિભદ્ર શીલવ્રતમાં અચળ રહ્યા છે. માટે અભિમાન છોડી દે.

કવિ દૃષ્ટાંતોનો સંદર્ભ આપીને જણાવે છે કે -

જો એહના તપે ઈંદ્રાસન ડોલે
મુઝ નયણ બાણે તપ ભૂલે રે.

માહરી ચાલે બ્રહ્મા ચૂકે
શેષ નાગ મહીં મુકે રે.

ઈમ કહી ચતુરા ચમકિતી આવી
મુનિ મન વચન ન બોલાવી રે.

વિહાગ કે રસ આઠ મોહિઉં
ત્યાંત અદ્ભુત શીલે રે.

કવિએ અદ્ભુત રસ માટે સ્થૂલિભદ્રના તપની સાથે કામિનીના કામણથી પતિત થયેલાનો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને અદ્ભુત રસ તરીકે અર્થઘટન કર્યું છે.

શાંતરસ કોશ્યાના જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન આવે છે અને વ્રતધારી બને છે. તેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આઠ રસના નિરૂપણમાં કોશ્યાના પાત્રનો વિવિધ રીતે પરિચય થાય છે તેના કરતાં કોઈ જુદો જ પરિચય શાંત રસમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કોશ્યા સ્થૂલિભદ્ર મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે -

વિષય વિકારનાં વચન કરતાં ઘણા
ખામું તે ત્રિકરણ સુધ
ધ્યાનનો વિગ્રહ તુમ્હને જે

ઠિઉ પારથ્યા ભોગ સંજોગ

મુજને મુનિ જિરે મિચ્છા દુક્કડં

તે તુમહં સુગુરુ સંજોગ.

વળી કોશ્યા કહે છે કે તમે તો ભવસાગરમાં ડૂબતી એવી મને તારવા આવ્યા છો.

“આજ તે સફલ દિન માહરો

આજ હું હુઈ રે સનાથ”

વિષયથી દુરગતિ પડતાં મુજને

સહી તુમે દીધો રે હાથ

તિણિ કારણ તુમે પરમ દયા કરી

આપો શીલ ઉપચાર.

કોશ્યા શીલવ્રત અંગીકાર કરતાં તરૂણ, વૃદ્ધ અને બાળનો ત્યાગ કરે છે. રાજા જે પુરૂષને મોકલે તે સિવાય અન્ય બધાનો ત્યાગ કરે છે.

“શીલ વ્રત આપી રે કીધી શ્રાવિકા

ધન્ય થૂલિભદ્ર અણગાર.”

શાંતરસના સમાપ્તિ વચનમાં ઉપદેશનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે.

સાધુ સંગતિના ગુણ જાણી ઘણાં

સંગતિ કરો ગુણવંત.

સાધુ સંગતિથી રે સમકિત પામિઈ

વિષય તજી થઈ સત.

સાધુની સંગતિથી જીવન ધન્ય બનાવનાર ચિલાતીપુત્ર, સંજયરાજા, પરદેશી રાજાનો દષ્ટાંત તરીકે સંદર્ભ દર્શાવ્યો છે.

૧. પારથ્યા = પ્રાર્થના કરીને લીધાં.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો

૯૧

શાંતરસ એટલે કોશ્યાના હૃદય પરિવર્તનની સાથે સમકિત પામી શીલવ્રત ધારણ કર્યાનો આદર્શ ચરિતાર્થ થયો છે.

કવિ રાગ અને દેશીઓના સમન્વયથી ગેય ગીત દ્વારા સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના સંબંધનું ભાવવાહી નિરૂપણ માની ‘નવરસ’ નામને સાર્થક કરતી કાવ્યરચના કરી છે. રસનિરૂપણ અંગેની કવિકલ્પના વિશિષ્ટ સિદ્ધિ દર્શાવે છે. નવરસો કાવ્યમાં આ કૃતિ પ્રથમ કક્ષાની છે.

સ્થૂલિભદ્ર રાસ અથવા સંવાદ નવરસો

નવરસોની રચનામાં કવિ ઉદયરત્નની કૃતિનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. કવિ ઉદયરત્નની આ કૃતિને રાસ-સંવાદ અને નવરસો એમ ત્રણ શીર્ષક આપવામાં આવ્યાં છે. રાસ રમવો-ખેલવો એ સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ તરીકે મધ્યકાલીન સમયના જીવનનો એક ભાગ ગણાતો હતો.

વિષયની અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યા વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થાય છે તેને સંવાદના અર્થમાં સમજવાનો છે. રાગ અને ત્યાગના પ્રસંગોની સાથે સંવાદનું તત્ત્વ મહત્ત્વનું બન્યું છે. નવરસો શીર્ષક રસિક અભિવ્યક્તિનો સંદર્ભ દર્શાવે છે. સ્થૂલિભદ્રનો ૧૨ વર્ષનો કોશ્યાને ત્યાં ભોગવિલાસનો સમય શૃંગારરસનું અનુપમ ઉદાહરણ છે. કોશ્યાના જીવનમાં પણ આ શૃંગારરસની અનેરી અનુભૂતિ થાય છે.

સ્થૂલિભદ્ર રાજ ખટપટથી અલિપ્ત થઈને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. પછી કોશ્યાના વિરહની સ્થિતિનું વર્ણન કરૂણરસમાં હૃદયસ્પર્શી અને ભાવવાહી બન્યું છે. ગુરુ આજ્ઞાથી ચાતુર્માસ માટે સ્થૂલિભદ્ર કોશ્યાની ચિત્રશાળામાં રહે છે. કોશ્યા સંસારના ભોગ ભોગવવાની વિનંતી-પ્રલોભન-નાટક-હાવભાવ કરે છે. તેમાં પણ શૃંગારરસની

ચરમસીમા નિહાળી શકાય છે. સ્થૂલિભદ્ર કોશ્યાના પ્રલોભનથી વ્રતમાં લીન રહે છે અને શીલવ્રતનો મહિમા દર્શાવતી વાણી દ્વારા કોશ્યાને વ્રતધારી શ્રાવિકા બનાવે છે.

કોશ્યાનું હૃદય પરિવર્તન એ સ્થૂલિભદ્રની શાંતરસ અને વૈરાગ્યસભર દૃષ્ટાંતમય વાણીનો પ્રભાવ છે. આ પ્રસંગે સંવાદનું નિરૂપણ કૃતિને આકર્ષક અને રસિક બનાવવામાં સફળ નીવડે છે. એટલે ઉપરોક્ત વિગતોના સંદર્ભમાં નવરસો નામથી સિદ્ધ થાય છે.

સ્થૂલિભદ્ર નવરસો કૃતિ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રો. જશભાઈ કા. પટેલે આ હસ્તપ્રતનું સંશોધન કરીને પ્રગટ કરી છે. કવિએ આ રચના સં. ૧૭૫૮ના માગશર સુદ-૧૧ના રોજ ઉના ગામમાં કરી હતી.

કૃતિનો આરંભ આઠ દુહાથી થયો છે. તેમાં મુખ્યત્વે પિતાની હત્યા થયા પછી શ્રીયક સ્થૂલિભદ્રને વેશ્યાને ત્યાં તેડવા આવે છે તેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

સુખસંપદાયક સદા, પાયક જાસ સુરિંદ.

સાસણનાથ શીવગતિ, વાંદુવીર જિણંદ ॥ ૧ ॥

સૌરીઉં બંધવ તિણ સમે, પામિ નૃપઆદેશ,

સ્થૂલિભદ્રનિ તેડવા આવ્યો, મંદિર આવ્યો વેશ ॥ ૭ ॥

દુહા પછી સ્થૂલિભદ્ર અને કોશ્યાના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું ગેય દેશીઓ રસ-ભાવ યુક્ત વર્ણન કર્યું છે. મધ્યકાલીન સમયમાં વસ્તુવિભાજન માટે ‘ઢાળ’ શબ્દ પ્રયોગ વિશેષરૂપે પ્રયોજાતો હતો. અહીં કવિએ ‘સ્વાધ્યાય’ શબ્દ પ્રયોગ કરીને વસ્તુવિભાજનનું સૂચન કર્યું છે. કુલ આઠ સ્વાધ્યાય અને અંતે ઢાળ દ્વારા કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

૧. સરીઉં બંધવ = શ્રીયકભાઈ

પ્રથમ સ્વાધ્યાયમાં સ્થૂલિભદ્રને રાજદરબારમાં જતો રોકવા માટે કોશ્યા પ્રયત્ન કરે છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. કોશ્યાના શબ્દો છે. “પ્રાણજીવન પાછું વાલો, શ્રીનંદરાયનું તેડું.” બીજા સ્વાધ્યાયમાં કોશ્યાના વિરહની ભાવવાહી અભિવ્યક્તિ થઈ છે. પ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ કરીને વિરહવેદનાને વધુ રોચક અને અસરકારક બનાવી છે. અહીં કરૂણા રસની સ્થિતિને સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. કવિના શબ્દો છે.

ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસિ ખલબલ વોકલા વાજિ.
બાપીપડો પીઉ પીઉપોકારે, તિમિ તિમિ દિલડું દાઝીરે.

વૈરીની પરિ એ વરસલો મૂનિ આવી લાગો આડો રે
તનમન તિલપાપડ થયું મિલવા કોઈ પીઉ દેખાડો રે.

આવ્યો આષાઢો માસ, નાવ્યો ધુતારો રે.
મુહિ ઝૂર્યો વિરહભુજંગ કોઈ ઉતારો રે.

કોશ્યાની આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે સ્થૂલિભદ્ર મુનિવેશે ચોમાસું કરવા માટે પધારેલ છે અને કોશ્યા રંગમાં આવી જાય છે.

“ઉદયરત્ન કહે કોશ્યા રંગઈ મોતીડે વધાવ્યા રે.”

સ્થૂલિભદ્રના આગમનથી હર્ષ પામીને કોશ્યા વિચારે છે કે હવે મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થશે. તે વિશેના વિચારો ત્રીજા સ્વાધ્યાયમાં પ્રગટ થાય છે. કવિના શબ્દો છે.

“આજ માહરિ આંગણિ આંબો મોર્યો મુનિ પૂરવજ પ્રીત તૂઠોરે.”

ચોથો સ્વાધ્યાય સંવાદના નમૂનારૂપ છે. કોશ્યા સ્થૂલિભદ્રને મુનિવેશનો ત્યાગ કરી સંસારનાં સુખ ભોગવવા વિનંતી કરે છે પણ સ્થૂલિભદ્ર પોતાના સંયમ જીવનના વ્રતથી ચલિત થતા નથી તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

કવિએ પ્રાસાદિક પંક્તિઓમાં કોશ્યાના અંતરની અભિલાષા પ્રગટ કરવામાં ચિત્રાત્મક શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૧. બાપીપડો = બપૈયો પક્ષી ૨. તિલપાપડ = ઉતાવળું

ઠમકિ ઠમાકિ પાયબિછુયા ઠમકે રમઝમ ઘૂઘરા વાજઈ રે.
 ઝાંઝરડીની ઝમકારમાં વ્રતએ સઘલાં ભીંજઈ રે
 એક ચોમાસું ચિત્રશાલી ત્રીજે મેહલ્યો ટપંટપ ચૂપઈરે
 આંધડિયાના ઉલાલામાંહિ વ્રતએ સઘલાં ભીંજઈરે.
 દ્રમ દ્રમ માદલનિ ધમકારે તાથેઈ તાથેઈ નાટિકછંદેરે.
 મુખના તે મરકલડામાંહિ કહો કુણ ન પડિ ફંદેરે.

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ દ્વારા કોશ્યાની ભોગ સુખની માગણીનો કવિએ લાક્ષણિક રીતે સંકેત કર્યો છે. હાવભાવ અને આંતરિક મનઃસ્થિતિનો પરિચય થાય છે. કાવ્ય કલાની દૃષ્ટિએ આ પંક્તિઓ કવિ પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. કોશ્યાની આ વાણીનો પ્રત્યુત્તર આપતા સ્થૂલિભદ્રના શબ્દો છે.

“ના ના ના ના હવે હું ન ચલું દેખી તાહારા ચાલારે”

પાંચમા સ્વાધ્યાયમાં કોશ્યાની નાટકની યોજના ગાયન-વાદન અને નૃત્ય દ્વારા સ્થૂલિભદ્રને રીઝવવા પ્રસન્ન કરવાની માહિતી આપવામાં આવી છે. લલિત મંજુલ પંક્તિઓનું ઉદા. જોઈએ તો -

પીઉ પીઉ પીઉ પીઉ ચાતુક બોલે
 કુહુ કુહુ કોકિલાટ હુકિરે.

ઘૂઘરડાના ધમકારામાં તાથેઈ તાથેઈ
 તાન ન ચૂકિરે.

ઝલહલ કાને ઝાલ ઝબૂકિરે.
 જપ માલાનિં જિપઈરે.

પાહનઈ વાલમ મોલો જીત્યો હારી
 સાલું અતિ દીપેરે.

પ્રેમ તણિ મસ્તિમાંહિ ધન વરસે.
રંગની ચાલ્યા ચલોરે.

લપસી પડ્યા જેહનું થયું
વાધ્યા મનોરથ વેલારે.

સ્થૂલિભદ્ર મુનિ કોશ્યાના નાટક-ગાન-નૃત્ય આદિ પ્રત્યે લેશમાત્ર દષ્ટિ કરતા નથી. કવિએ “ધન્ય એ મુનિવર” શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા એમના શીલવ્રતને બિરદાવ્યું છે. શૃંગારરસની વિશિષ્ટ પ્રકારની અભિવ્યક્તિથી પાંચમો સ્વાધ્યાય કવિ પ્રતિભાની સાથે કોશ્યા પાત્રની લાક્ષણિકતાનો પરિચય કરાવે છે.

કોશ્યાના કામણથી અવિચલ રહેલા સ્થૂલિભદ્રનો વૈરાગ્ય ભાવનાની વાણી અનાસક્ત ભાવનું અનુસંધાન કરે છે.

કોશ્યા અને સ્થૂલિભદ્રના ક્રમિક વિચારોમાં સંવાદનું તત્ત્વ રહેલું છે. આ સંવાદ ટૂંકો હોવા છતાં વેધક છે. સ્થૂલિભદ્રની વાણીનું ઉદા. જોઈએ તો -

તું સ્યાનિ કરઈ છિ ચાલારે, હું નહીં ચુકું રે.
મુનિ વાહલી લાગી છિ માલા રે, વરત ન મુકુંરે.
શશીહર જો અંગારે વરસે, તો સમુદ્ર મર્યાદા મૂકેરે.
તો પણિ હું તાહરિ વસિ નાવું સુંદરી માનજે સાચું રે.

સાતમા સ્વાધ્યાયમાં કોશ્યા સ્થૂલિભદ્રને ઉપાલંભરૂપે જણાવે છે કે બાર બાર વરસ સુધી લાડ લડાવ્યાં શા માટે ? નાગર કોમને મહેણું મારતાં કોશ્યા કહે છે કે -

નાગર સહિજઈ નિરદયિહોવિ
મુંહથી બોલી મીહુંરે.
કાલજ માંહિથી કપટ ન ઊંડઈ
તે મેં પ્રત્યક્ષ દીહું રે.

૧. ઉપાલંભ = ઠપકો ૨. નિરદયિ = નિર્દય

પછી કવિના શબ્દો છે -

એહવો ઉલંભો કાને સુણીને,
મુનિવર મન ન ડગયો રે.

આઠમા સ્વાધ્યાયમાં સ્થૂલિભદ્રએ સંયમનારી સાથે લગ્ન કર્યા છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. સંયમ-દીક્ષા સ્વીકારવા માટે સંયમવધુ શબ્દ પ્રયોગ પણ અન્ય કૃતિઓમાં થયો છે. કવિના શબ્દો છે -

“મેં પરણી સંયમનારી રે, તુઝને વિસારી રે.”

કાવ્યને અંતે ઢાળ રચનામાં નવરસોની કથાનું કથન શૈલીમાં સમાપન થયું છે. કોશ્યા પ્રતિબોધ પામી. ચાતુર્માસ પછી સ્થૂલિભદ્ર ગુરુ પાસે આવ્યા. ગુરુ મુખથી દુષ્કર, દુષ્કર જેવા શબ્દો સાંભળીને આદરપાત્ર થયા. કવિ જણાવે છે કે -

પામી તે પ્રતિબોધ સુધુ સુધુ વ્રત ચોથું.

સમજીને મૂલ વ્રતબાર કોશ્યા કોશ્યા મુનિવર વચને દરેઈ^૧ રે

નવરસો કાવ્યમાં કવિએ સ્થૂલિભદ્રના જીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે. તેમાં સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાનો સંવાદ મહત્વનો છે. વળી તેમાં શૃંગાર, કરુણ અને શાંત રસની સૃષ્ટિ આકર્ષક બની છે. કવિની મધુર પદાવલીઓ, કલ્પના અને દૃષ્ટાંતોથી કવિ પ્રતિભાની સાથે ઉત્તમ કાવ્યકૃતિ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તેવી ક્ષમતા ધરાવે છે. વર્ષાઋતુના સંદર્ભમાં કોશ્યાના વિરહની અભિવ્યક્તિ. કોશ્યાનું નૃત્ય-ગાયન અને હાવભાવના નિરૂપણથી કાવ્યમાં ચિત્રાત્મકતાનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. સમગ્ર રીતે જોતાં કૃતિ રસિક અને આસ્વાદ્ય બની છે. કથા પ્રચલિત છે પણ તેનું નિરૂપણ નવરસો નામને ચરિતાર્થ કરે છે.

૧. દરેઈ = આદરે છે.

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

અઢારમી સદીના ચોથા તબક્કામાં થયેલા ખરતરગચ્છની ક્ષેમશાખાની પરંપરામાં પૂ. દયાસિંહના શિષ્ય રામવિજય - અપરનામ રૂપચંદની શ્રી નેમિનાથજીના નવરસોની રચના નવ ઢાળમાં પ્રાસાદિક શૈલીમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિએ કાવ્યને અનુરૂપ ગેયતા સિદ્ધ કરવા માટે ‘ગરબાની દેશી’નો પ્રયોગ કરીને નેમનાથના જીવનના પ્રસંગોનું રસિક નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ ઢાળમાં નેમનાથની શૂરવીરતાનો ઉલ્લેખ થયો છે. શંખ અને સુદર્શન ચક્ર ચલાવવાનો સંદર્ભ દર્શાવ્યો છે.

બીજી ઢાળમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓ નેમકુમારને પરણાવવા માટેનો પ્રસ્તાવ મુકે છે અને બાલ્યાવસ્થાની વીરતાની પ્રશંસા કરે છે.

કવિએ ગોપીઓનો નામોલ્લેખ કરીને નેમકુમારને પરણવા માટે પ્રલોભન આપે છે તેનો ત્રીજી ઢાળમાં સંદર્ભ આપ્યો છે. કવિના શબ્દો છે -

રાધાજીને રૂકમણી મોરા ગિરધારી
સત્યભામા જાંબુવતી નાર,

મુકુટ પર હું વારી,

ચંદ્રાવતી શણગારીએ, મોરા ગિરધારી.

ગોપી મળી બત્રીશ હજાર

મુકુટ પર હું વારી ॥ ૧ ॥

વિવાહ માનો નેમજી, દેવર મોરાજી,

મને કરવાના બહુ કોડ, એ ગુણ તોરાજી.

નારી વિનાનું આંગણું, દેવર મોરાજી,

જેમ અલુણ્ધાન, એ ગુણ તોરાજી ॥ ૨ ॥

ચોથી ઢાળમાં ગોપીઓના વિવાહના પ્રસ્તાવનો પ્રત્યુત્તર
દર્શાવ્યો છે.

નેમ કહે તમે સાંભળો, મોરી ભાભીજી.

એ કીશ્યો કામ વિકાર મેં ગત પામીજી.

નારી મોહે જે પડ્યા, મોરી ભાભીજી.

તે રડવડીયા ગતિયાર, મેં ગત પામીજી. ॥ ૧ ॥

રાવણ સરીખો રોળવ્યો, મોરી ભાભીજી.

જે લઈ ગયો સીતા નાર, મેં ગત પામીજી.

નારી વિષની કુંપલડી, મોરી ભાભીજી

માયાની મોહન વેલ, મેં ગત પામીજી. ॥ ૨ ॥

રૂપચંદ્ર રંગે મળ્યા, મોરી ભાભીજી

નેમ નહીં પરણે નિરધાર, મેં ગત પામીજી.

પાંચમી ઢાળમાં નેમકુમારના મૌનને

વિવાહની સંમતિ માનીને લગ્નના પ્રસંગનું શૃંગાર રસસભર
આલેખન થયું છે.

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ્ર)

૯૯

ગોપીઓ કહે છે કે ૨૧ તીર્થકરોએ લગ્ન કર્યા હતાં. નારી રતનની ખાણ છે, નારીથી નર નીપજે વગેરે દ્વારા વિવાહનું સમર્થન કર્યું છે.

લગ્નના વર્ષનની રસિક વાણીની નમૂનેદાર પંક્તિઓ જોઈએ તો-
લીધું લગ્ન ઉતાવળું, વરરાજાજી.

આવ્યાં લીલાં શ્રીફળ હાથ, મ કરોદવાજાજી.

જમણ લાડુ લાપસી વરરાજાજી.

વળી સેવઈયો કંસાર, મ કરોદવાજાજી

આછી જલેબી પાતળી વરરાજાજી.

વળી માંહે ગેવરૈનો ભાગ, મ કરોદવાજાજી.

ખારી પુરી ને દહીંથરાં, વરરાજાજી.

વળી ખાજાં ને મગદલ, મ કરોદવાજાજી ॥ ૫ ॥

પ્રસંગોચિત પહેરામણી કરીને કુટુંબીઓને સંતોષવામાં આવ્યા.

લગ્ન પ્રસંગે જાન નીકળે તેનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે કે-

હાથી રથ શણગારીયા વરરાજાજી.

વળી કેશરીયા અશ્વાર, સબળદીવાજાજી.

ઈંદ્ર જોવાને આવીયા, દરરાજાજી.

ઈંદ્રાણી ગાવે ગીત, સબળદીવાજાજી. ॥ ૯ ॥

તોરણ આવ્યો નેમજી, વરરાજાજી

તેને નીરખો રાજુલ નાર સબળદીવાજાજી.

રૂપચંદ રંગે મળ્યા, વરરાજાજી.

એ જોવા સરખી બાળ સબળદીવાજાજી. ॥ ૧૦ ॥

૧. ગેવર = ઘેબર

છઠ્ઠી ઢાળમાં સખીઓ નેમનાથના કાળા શ્યામ રંગનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે રાજુલ જવાબ આપતાં કહે છે કે - અંજન, કસ્તુરી, આંખની કીકી, કૃષ્ણાગરૂ, કેશ વગેરે કાળા જ શોભા આપે છે.

છઠ્ઠી ઢાળમાં સખીઓના શ્યામવર્ણવાળા નેમકુમારના ઉલ્લેખથી કરૂણા અને વિષાદનું બીજ રોપાયું છે. ત્યાર પછી સાતમી ઢાળમાં પશુઓના પોકારથી કરૂણાર્દ્ર બનેલ નેમકુમાર રાજુલનો ત્યાગ કરીને ગઢગિરનાર જાય છે તે પ્રસંગનું કરૂણરસમાં નિરૂપણ થયું છે.

પશુઅ પોકાર સુણી કરી શુદ્ધ લીધીજી.
વિચારે શ્રી વીતરાગ તેણેદયા કીધીજી,
જો પરણું તો પશુ મરે તેણે શુધ કીધીજી.
મૂકી અનુકંપા જાળ તેણે દયા કીધીજી. ॥ ૧ ॥

રાજિમતી ધરણી ઢળ્યાં મોરા વ્હાલાજી.
અવગુણ વિના દીનાનાથ હાથ ન ઝાલ્યોજી.
આંગણ આવી પાછા વળ્યા મોરા વ્હાલાજી.
ક્ષત્રિય કુળમાં લગાવી લાજ હાથ ન ઝાલ્યોજી ॥ ૨ ॥
નવમેં ભવે તમે નેમજી, મોરા વ્હાલાજી.
મુજને કાં મેલી જાઓ હાથ ન ઝાલ્યોજી.
મારી આશા અંબર જેવડી મારા વ્હાલાજી.
તમે કેમ ઉપાડી કંથ હાથ ન ઝાલ્યોજી ॥ ૩ ॥

અન્ય કવિઓની કલ્પના સમાન પાણીમાં જાળ નાખી, આળયઢાવ્યાં, પંખીઓને પિંજરામાં પૂર્યા, સાધુને સંતાપ આપ્યો, બાળકને માતાથી અળગો કર્યો, અણગળ પાણી ભર્યા, કીડીનાં દરનો નાશ કર્યો, ગુરુને ગાળ દીધી વગેરેના ઉલ્લેખ દ્વારા રાજિમતી નેમજીના વિયોગનો વિચાર કરે છે. કવિએ દૃષ્ટાંતો દ્વારા રાજિમતીના

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

૧૦૧

વિરહની અભિવ્યક્તિ કરી છે. કર્મવાદની વિચારધારાને અંતે રાજુલ નેમજી પાસે આવીને સંયમ સ્વીકારી આરાધના દ્વારા મોક્ષગમન કરે છે. તે પ્રસંગથી કાવ્યપૂર્ણ થાય છે.

કવિના શબ્દો છે -

ઈમ કરતાં રાજુલ આવીયાં, મોરા વ્હાલાજી.

શ્રી નેમિશ્વરની પાસ, હાથ ન ઝાલ્યોજી,

રૂપચંદ્ર રંગે મળ્યા મારા વ્હાલાજી.

રાજુલ લીધો સંયમ ભાર, હાથ ન ઝાલ્યોજી. ॥ ૭ ॥

આજ્ઞા લઈ રાજુલ એકલી સાહેલડીયાં

ગિરનાર ઉપર ગુફા માંહે જિનગુણ વેલડીયાં.

વાટે જાતે વર્ષા થયો, સાહેલડીયાં.

ભીંજાણા રાજુલનાં ચીર, જિનગુણ વેલડીયાં ॥ ૧ ॥

કવિએ રહનેમિના ભોગસુખની માહિતી દર્શાવી છે રાજુલના શબ્દો છે -

સંયમરત્નને હારીયાં, સાહેલડીયાં.

વળી કીધી વ્રતની ઘાત, જિનગુણ વેલડીયાં.

રહનેમિ તવ બોલીયાં, સાહેલડીયાં

માતા રાજિમતી ઉગાર, જિનગુણ વેલડીયાં ॥ ૭ ॥

પિયુ પહેલાં મુગતે ગયાં સાહેલડીયાં.

રાજિમતી તેણીવાર, જિનગુણ વેલડીયાં.

રૂપચંદ્ર રંગે મળ્યા, સાહેલડીયાં.

પ્રભુ ઉતારો ભવપાર, જિનગુણ વેલડીયાં ॥ ૮ ॥

“મધુરેણ સમાપયેત્”નાં ન્યાયે પરંપરાગત રીતે રાજુલની મુક્તિનો ઉલ્લેખ કરીને નવ-રસોની રચના પૂર્ણ થાય છે.

કવિની અવનવી કલ્પનાઓ, પ્રવાહી શૈલીમાં રસિક નિરૂપણ, વીરકરૂણ, શાંત, શૃંગાર, ક્ષણિક બીભત્સ રસ વગેરેના સંદર્ભથી કવિ પ્રતિભાની સાથે નવરસ કાવ્યના શીર્ષકને ચરિતાર્થ કરે છે. નેમનાથ વિશે વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો રચાયાં છે તેમાં શ્રોતાઓના કાન-હૃદય અને મનને સ્પર્શી અપૂર્વ ભાવભક્તિની અનુભૂતિ કરાવતી નવરસોની રચના અનુપમ કૃતિ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. ગરબાની દેશીનો પ્રયોગ અને પ્રત્યેક કડીમાં અન્યાનુપ્રાસની યોજનાથી કાવ્યગત ગેયતાથી સમગ્રની રસિકતામાં વૃદ્ધિ થવાની સાથે કાવ્યાનંદની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તરૂપ બને છે.

નેમિનાથ નવરસો (રંગસાગર-ફાગ)

કાવ્યરચનામાં છંદ, રસ અને અલંકારનાં લક્ષણો મહત્ત્વનાં ગણાય છે. તેમાં રસનિરૂપણ કાવ્યમાં અંગભૂત લક્ષણ છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિ નવરસની છે. જૈન સાહિત્યમાં રસનિરૂપણનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન સાહિત્યના કાવ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરતાં નવરસ-રસો નામથી નેમનાથ અને સ્થૂલિભદ્ર વિશેની કેટલીક રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષયની કૃતિમાં નવરસો-રસ શબ્દપ્રયોગ નોંધપાત્ર બન્યો છે. તેનો એક અર્થ નવરસ (Nine) હાસ્ય-વીર-કરૂણ આદિ રસ પ્રયોગવાળી રચના રસિક કાવ્ય રચના રસના પ્રયોગથી ભાવવાહી અને આકર્ષક રચના સમજાય છે.

આ લેખમાં નેમનાથ ભગવાનના ચરિત્રના સંદર્ભમાં રચાયેલી નવરસો કૃતિની માહિતી આપવામાં આવી છે.

કવિ રત્નમંડન ગણિકૃત નેમિનાથ નવરસ ફાગ (રંગસાગર ફાગ) સં. ૧૫૪૮ની હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા.-૧માં મો. ૬. દેસાઈએ આ કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અગરચંદ્રજી નાહટાના ભંડારની હસ્તપ્રતને આધારે આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

મોરબીના જ્ઞાન ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી હસ્તપ્રત વાંચીને મુનિ ધર્મવિજયજીએ જૈન કોન્ફરન્સ હેરોલ્ડના જુલાઈ-ઓગસ્ટ ઈ.સ. ૧૯૧૭ના અંકમાં પ્રકાશિત કરી હતી.

પૂ. મુનિશ્રીએ હસ્તપ્રતને અંતે નોંધ કરતાં આ કૃતિનો સમય સોળમી સદીની આસપાસનો જણાવ્યો છે. આ હસ્તપ્રત તૈયાર કરીને રાજકોટમાં યોજાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી હતી. (તા. ૧૪-૧૦-૨૦૦૮) મુનિ ધર્મવિજયજીએ ‘રંગસાગર નેમિકાગ’ એ શીર્ષક આપ્યું છે. કર્તા તરીકે સોમસુંદરસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કૃતિમાં કર્તાનો કોઈ ઉલ્લેખ થયો નથી. મો. દ. દેસાઈએ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ-૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેના કર્તા રત્નમંડન ગણિ છે. તેઓ સોમસુંદરસૂરિની પરંપરામાં નંદિરત્નના શિષ્ય હતા. એટલે કર્તા સોમસુંદરસૂરિ નહિ પણ રત્નમંડન ગણિ છે.

આ નવરસ ફાગની ભાષા ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના મિશ્રણવાળી છે. પ્રથમ ખંડના મંગળાયરણમાં સંસ્કૃત શ્લોકનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ૐકાર પ્રણિધાય, પ્રાણિનાં ત્રાણુકારિણે
તમાલ શ્યામલાં નાથ, શ્રી નેમિ સ્વામિને નમઃ

કવિએ ‘રાસક’ શબ્દ પ્રયોગથી વસ્તુ વિભાજન કરીને જન-મન-રંજન હેતુ રચના કરી છે. એમ જણાવ્યું છે. આ વિચાર કૃતિના અંતે સંસ્કૃત વાક્ય દ્વારા પણ પ્રગટ થયો છે.

સમર વિસારદ સકલ વિસારદ સારદમા પટદેવીરે
ગાઈશું નેમિ જિણિંદ નિરંજન રંજન જગહું નમેવીરે.

કૃતિને અંતે શબ્દો છે ઇતિશ્રી નેમિનાથસ્ય નવરસો નિધનં
ભવિકજનં રંજનં ફાગ સમાપ્તમિતિ ।

‘ફાગ’નો અર્થ વસંતમાં ગવાતું ગીત.

ફાગણ અને વસંતનો ઉલ્લાસ હોળીના પર્વની ઉજવણીમાં ચરમસીમાએ પહોંચે છે. જૈન સાહિત્યમાં નેમનાથના ચરિત્ર દ્વારા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આનંદની અનેરી અનુભૂતિ થાય તેવી રસિક રચનાને નવરસો નામ આપીને રસિકતા-રોમેન્ટિક ભાવનો અનુભવ થાય છે. વસંતમાં ફાગના ગાન સાથે યૌવનનો અવનવો રંગ પણ એકરૂપ બને છે. આ રચના ત્રણ ખંડમાં વિભાજિત થઈ છે. ખંડનું વસ્તુ સંસ્કૃત કાવ્ય, રાસક આંદોલ અને ફાગમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ ખંડમાં નેમનાથની બાલ્યાવસ્થા, બીજા ખંડમાં દારિકાનગર અને નેમનાથના વિવાહો પ્રસંગ, ત્રીજા ખંડમાં વિવાહ વર્ણન, જાન રાજુલનો ત્યાગ, ગિરનારમાં દીક્ષા સ્વીકારી મુક્તિ પહોંચ્યા વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન છે.

જૈન સાહિત્યમાં રસનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન વિચારીએ તો આ કૃતિનો સંદર્ભ નીચે પ્રમાણે છે.

શૃંગાર રસ : જીવ કર્માનુસાર સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ભવભ્રમણનું સંસાર સંબંધી નિરૂપણ એ શૃંગાર રસ છે. નેમકુમારને પરણવા માટેની ગોપીઓ સાથેની જળ કીડા, એમનું મંદ સ્મિત, લગ્નનો પ્રસંગ, જાન લઈને જવું વગેરે શૃંગાર રસના ઉદા. રૂપ છે. પ્રકૃતિ વર્ણન દ્વારા મદનનો ઉદ્દીપન વિભાવ રજૂ કર્યો છે.

પૂરઈ ષટ્પદ ઉલટ કૂલિ ત્યાં વનખંડ,

ત્રિભુવન મદન મહીપતિ દીપતિ અતિ પ્રચંડ ॥ ૨૯ ॥

કવિએ રોમેન્ટિક શૈલીમાં નેમ વિવાહના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરીને જીવનના રંગીન પ્રસંગનો પરિચય કરાવ્યો છે. નમૂનારૂપે નીચેની પંક્તિઓ નોંધવામાં આવી છે.

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

૧૦૫

ભગવાનના જન્માભિષેક વિશે કવિના શબ્દો છે.

આંદોલ

જિન અભિષેકઈ રંગિ, સોવનગિર શૃંગિ
સકલ સુરાસુરૂએ, ભાવિઈ ભાસુરૂ એ.
સમુદ્રવિજય આવાસ, મૂંકઈ જનની પાસિ,
જાઈ સવે સુરવરૂએ, અંબરિ તરૂવરૂ એ.
માણિક હીરઈ જડિઉં, સાર સોવન ધડિઉં,
પઉઢણિ પાલણઉંએ, તસુ રલીઆમણઉ એ.
માણિક રામેકડાં, ઊપરિ કનકકડાં,
હાંસરૂ આલીઈએ, તલઈ તલાઈએ.

બાળવર્ણન :

બાળવર્ણન-રાસક:

નેમિ કુંઅર અંગિ અવતરિઉં યૌવન સોવન વિણ સિણગારે,
તવ મનિ મોહઈ સુરનર રમણી રમણી રમણીયરૂપ ભંડાર.
બ્રહ્મારઈ કરતાં નવઉં એ સામલવન મધવતનું હું અનંગરે,
નીલ કમલદલ તોલિસૂં આલિમ કાલિમ ગુણધર અંગરે

યૌવન વર્ણન :

આંદોલ

રમતિ કરંતા રંગિ, ચડઈ ગોવર્દન શૃંગિ
ગૂજરિ ગોવાલણીએ, ગાઈ ગોપીસિઉં મિલીએ.
કાલી નાગ જલે અંતરાલિ, કોમલ કમલિની નાલિ
નાખિઉ નારાયણિએ, રમલિ પરાયણીએ.

કંસ માલા ખાડઈ વીર, પહુતા સાહસધીર,
 બહૂ વાઈ બાકરીએ, બલવંતા બાહિં કરીએ,
 બલભદ્ર બલિઆ સાર, મારિઉ મૌષ્ટિક માલ,
 કૃષ્ણ બલ પૂરિઉએ, ચાણૂર ચારિંઉ એ
 નેમિકુમારને ગોપીઓ પરણવા માટે પ્રેરણા કરે છે.
 ઈણિં વયનિ અમી સરિષઈ એ હરિષઈએ સીષવઈ રાય;
 બત્રીસ સહસ અંતેઉરી નેઉરી નિરૂપમ પાય.
 કામિની જનમનો માહગ સોહગ સુંદર દેહ;
 નેમિ મનાવિઉ રમણીય રમણી પરિણવઉ એહ.

રાસક

અવસરિ અવતરિ રતિ મધુ માધુ માધવી માધવી પરિમલ પૂરીરે;
 કુસુમ આયુધ લેઈ વનસ્પતી સવિરહી વિરહી ઊપરિ સૂરીરે.
 મદન રણગિગિ સારથિ પરિમલ ભરિ મલયાનિલ વાઈરે;
 સુભટિ કિ મધુકર કરઈ કોલાહલ કાહલ કોકિલ વાઈરે

રાસક

વસંત ખેલણિ લેઈ સાથિઈ દેવર, દેવર મણિસમ ગોરી રે;
 પહુતલી ગિરિનાર ગિરિ અંબાવનિ બાવનિ ચંદનિ ગોરી રે.
 અનંગ જંગમ નગરા બહુવિધ પરિ પરિણેવા મનાવણ હારી રે;
 લલાટ ઘટિત ધનપીયલિ કુંકમા કુમર રમાડે નારી રે.

અઢઈઆ

વન ખંડન મંડન અખંડ ખડે ખલી, મલયાનિલ પાડિત જલ ઉક્લી;
 ઉક્લી ચતુર દુઆરિ તુ, ધન ધન તેહ જલિ વિલસતઈ,
 સવિ અલરેસરિ, વિગલિત કાજલ કુંકુમ કેસરિ;

તસરિ સીહરિ નારિ તુ, ... ધન ધન

૧. બાકરી = પ્રતિજ્ઞા ૨. મલયાનિલ = મલયાચલનો પવન

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

૧૦૭

ઝગમગ ઝગમગ ઝાલિ ઝબૂકઈ, રિમિ ઝિમિ રિમિ ઝિમિ
ઝંઝર ઝણકઈ;

ઝીલઈ ઝાઝઈ નીરિ તુ, ... ધન ધન
સુરભિ સલિલ ભરી સોવન સીંગી, કેસવ સુંદરિ સકલ સુરંગી,
સીંચઈ નેમિ સરીરતુ, ... ધન ધન
ઈણ પરિ વિવિધ વિલાસે રયણી, નેમિ કુમર મનિ અચિલ જાણીય,
પાણીય રમલિ મઝારિતુ
વાનિ જિસી હુઈ ચંપેકની ફુલી, રૂપિ કરતી અપછર નીકલી,
લગ્નના પ્રસંગની એક ઝલક જોઈએ તો -
લહકઈ કુંડલ કાનિ, પ્રાચિ^૧ રવિ મંડન માનિ,
મુકુટ મનોહરૂએ, સિરિ સોભાકરૂ એ.
નીલવટિ તિલકે વિશેષા, નયણે કાજલ રેખા,
વદનિ તંબોલૂએ, પગિ કુંકૂં રોલૂએ.
ઉરવરિ નવસર હાર, નવ જલધર જિમધાર,
મણિ રૂચિ પીયલીએ, વિચિ વિચિ વીજલીએ.
મુદ્રકી મંડિત પાણિ, વીરવલય ભુજ ઠાણિ,
બાંહડી બહિરખાઓ, ઝલકે બિહુપખાએ. — શૃંગારવર્ણનં
ઈમ સિણગારીઉ સારી એ નારીએ નેમિકુમાર;
આગલિ મણિ આરીસઈ એ દીસઈએ સોહગસાર

ભાષા

બાવનિ ચંદનિ ગૂંહલીરે, ઊપરિ ચઉકનવેરારે,
મણિક મોતી કેરોરે, માંડિઉ સોવન પાટે સુંદરૂએ,

૧. પ્રાચિ = પૂર્વદિશા

તેહ ઊપરિ હરષિં થાપીઈ માંડી મનિ ઊમાહોરે
થાલ મણિમય સાહી રે મોતીઅડે (વ) ધાવઈ કુંઅરૂએ.

ભદ્ર જાલિક ધતલ મયગિલિ સિવાદે કુંઅરૂએ;
સોભાગ સુંદરૂએ, ચડિઉ જિસિઉ હુઈ પુરંદરૂએ,
બહિનિ બાલા પૂઠિ બઈઠી, લીલા લૂંણ ઊતરઈરે,
દષ્ટિ દોષ નિવારઈરે, ઉપરિ ધરિઉં મેધાંબરૂએ

રાસક

મૃદંગ ભુંગલ ભેરિ બુરંગ ગંભીર સર, સરણાઈ નીસાણ વાજંતિરે,
દડદડી દસામાં દેવ દુંદુભિ મહારવિ રવિરથ તુરીય ત્રાસંતિરે.
પાલખી તુરીયરથ ગયંદ આડબરિ, અંબરિ અમર નિહાલીરે,
છત્ર ધજા અલંબસી કિરિવા મરધર સધર જાન હિવ ચાલીરે.
રાજુલના વિરહની અભિવ્યક્તિ દર્શાવતી પંક્તિઓ...

તોરણ પહુતી જાન, માગત દીજઈ દાન;
વાજિત્ર વાજઈ એ, અંબરિ ગાજઈએ,
બઈઠી રયણ ગવાક્ષિ, ચતુર ચકિત હરિણાક્ષિ,
હરસિ રાજીમતીએ, નેમિ નેમિ નિહાલતીએ.

રહિઉ તોરણ બારિ, સુણીય પસૂય પોકારિ
પશૂઅ મેલ્હાવિઆએ, ભય ભરતાવિઆએ,
મયગલ વાલી નેમિ, પહુતઉ નિજ ધરી ખેમિ,
રાજલિ હલવલીએ, તવ મહીયલિ ઢલીએ.

ફાગ

વીજણે કરઈ સખી જન વીજનરાલ જયંતિ;
ઉપરિ તાપ નિકંદન ચંદન રસિં વિરસંતિ

ચેતન પ્રામીય રાજલિ કાજલિ કલુષિત દષ્ટિ
વિલપતિ વિરહ દેખાડતી, પાડતી (પાડતી) આંસુઅ વૃષ્ટિ
પીડઈ કાઈ બાપીયડા, પ્રીયડા વિરહ વિષાદિ;
પ્રાણ હરે મોરડા મધુર નિનાદિ.

રડઈ ય પડઈ લોટઈ એ મોટઈ એ કંકણ ફાર;
ગમઈ ય નહીં અંગિને ઉર કે ઉરકરિ ઉરિહાર.

રાજલિ વિરહઈ પૂરિઅ અવર કુમાર;
નેમિ નિરંતર સમરતિ સમરતિ પતિ ગુણ સાર.

દાન સંવત્સર દેઈય લેઈય સંયમ ભાર;
નેમિ કરઈ પણિ તે સવિ દેસ વિદેસ વિહાર.

નેમનાથ ભગવાનનું અપૂર્વ સૌંદર્યયુક્ત નિરૂપણ કરતી
પંક્તિઓ...

પ્રથમ અશોક વિશાલ, ફૂલ પગરકુમાલ;
નાદ મનોહરૂએ, ચંચલ ચામરૂએ.

હેમ સિંહાસણ કંત, ભામંડલ ઝલકંત;
દુંદુભિ અંબરીએ, ત્રિણિ છત્ર ઊતરીએ.

ઈમ પ્રાતિહારિજ આઠ, કરમ જિતોનગુપાઠ;
રચઈ પુરંદરૂએ, ભૂરિ ભગતિધરૂએ,

પાલીય જિનવર પાસિ, સંયમ મન ઉલ્લાસિં;
સિવ પુરિ પુહૂતીએ, રાજમતી એ સતીએ.

ફાગ

ધવલ આસાઢની આઠમિ નાઠમહા ભય તારી;
નેમિ જિણેસર સિવપુર બપુરિ ગયુ ગિરિનારિ.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં માત્ર ત્યાગ અને વૈરાગ્યની ભાવનાના નિરૂપણ સાથે પ્રકૃતિ અને પ્રણયના પ્રસંગોનું વર્ણન રસ-ભાવ-અલંકાર અને છંદ વગેરેના પ્રયોગથી ઊંચી કવિ પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. કવિ રત્નમંડન ગણિની ૧૬મી સદીના મધ્યભાગની રંગસાગર નેમિકાગ ઉપરોક્ત માહિતીના દષ્ટાંતરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. કવિએ શૃંગાર-કરૂણા-શાંત-વીર અને અદ્ભૂત રસના પ્રયોગથી નેમનાથના જીવન પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ દ્વારા ઉદીપન વિભાવનો પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે. કવિએ વસ્તુવિભાજનમાં ‘રાસક’ અને ‘ફાગ’ના પ્રયોગ દ્વારા રાસ રમવાની-ખેલવાની ફાગ રમવાની સામાજિક પ્રણાલિકાનો સંદર્ભ દર્શાવ્યો છે. શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલા સુવિદિત છે. જૈન સાહિત્યમાં વિપુલ પ્રમાણમાં રાસાયો રચાયા છે. તેમાં રાસ-ફાગુ કે ફાગ સંજ્ઞાવાળી કૃતિઓ ધાર્મિક પ્રસંગોએ નૃત્ય અને સમૂહગાન દ્વારા ધર્મભાવનાની અભિવ્યક્તિની સાથે જીવનનો અપૂર્વ આનંદ વ્યક્ત કરે છે. તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

કવિની કલ્પનાઓ પણ કૃતિને કાવ્ય તરીકે સફળ બનાવવામાં સફળ નીવડી છે. લલિત મંજુલ પદાવલીઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરીને કાવ્યરચના ભાવવાહી બની છે. ૧૬મી સદીની ગુજરાતી ભાષાનો લાક્ષણિક પરિચય થાય છે. કેટલાક શબ્દોની પુનરુક્તિ અને પ્રાસ રચના પણ કાવ્યગત વિચાર કે ભાવને વ્યક્ત કરવામાં સફળ બની છે.

“વાજઈ વાજિંત્ર હુઈ અમર માનવ
રંગનવરંગ નારિ ગાઈ ધઉબેરે.”

“રમતિ કરંતા રંગિ, ચડઈ ગોવર્ધનશૃંગિ,
ગૂર્જરિ ગોવાલણીએ, ગાઈ ગોપીસિઉ મિલીએ.”

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

૧૧૧

“વનિ વનિ કુસુમ રોમ રોમાકર
ફુલફલ ધરઈ અપાર.”

“ત્રિભુવની મદ મહાપતિ દીપતિ અતિ પ્રચંડ.”

“કુમર રમાડઈ નારિ હીંડાજરે હીંચણહારી.
ઉચ્છંગિ બઈસારી એ સંચરિ સિંગરીએ.”

“વન ખંડન મંડન અખંડ ખડો ખલી
મલયાનિલ પીડિત જલઉકલી.”

“ગાજંતિ ગજ ગેલિ ગંજનગતિ ગોરી ગુણે આગલી”

“લહકઈ કુંડળ કાનિ સસિરવિમંડલ માનિ
મુકુટ મનોહાર એ શિર શોભા કરૂએ.”

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ દ્વારા કવિ પ્રતિભાની સાથે કૃતિના પ્રસંગોનો પણ લાક્ષણિક પરિચય થાય છે. સમગ્ર રચના ભાવવાહી, હૃદયસ્પર્શી અને સર્વ રીતે આસ્વાદ્ય બની છે.

શ્રી નેમનાથનું સ્તવન - નવરસો

૧૧મી સદીના પ્રતિભાશાળી કવિ રૂષભદાસની રચનાને સ્તવન-નવરસો એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. નવરસોનો શબ્દ કાવ્યની રસિકતા અને રસ વૈવિધ્યનું સુચન કરે છે.

કવિએ મધ્યકાલીન કાવ્ય પરંપરાનુસાર સરસ્વતી વંદના, ઢાળમાં વસ્તુવિભાજન, દેશીઓનો પ્રયોગ અને અંતે કળશ રચના દ્વારા રચના સમય અને ગુરુ-કવિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ રચનાનું વસ્તુ પાંચ ઢાળમાં વિભાજિત થયું છે તેમાં નેમનાથના જીવનના પ્રસંગોનું રસિક વાણીમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કાવ્યની મહત્ત્વની વિગતોનો કવિના શબ્દોમાં પરિચય

નીચે પ્રમાણે છે. સરસ્વતી વંદનાથી આરંભી અને વસ્તુ નિર્દેશની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

“સરસતી સામિષી પાય નમુંજી, ગાયશું નેમિ જિણંદ.
સમુદ્ર વિજય કુળે ઉપનોજી, પ્રગટયો પૂનમચંદ.”

બાલ્યાવસ્થામાં નેમિકુમારે સુદર્શન ચક્ર ચલાવ્યું અને શંખ ફૂંક્યો ત્યાંથી કૃતિનો આરંભ થયો છે. આ પ્રસંગનું નિરૂપણ અદ્ભુત રસના ઉદાહરણ રૂપ છે. અનંત શક્તિનો બાલ્યાવસ્થામાં સુદર્શન ચક્ર ચલાવવામાં - શંખ ફૂંકવામાં પરિચય થાય છે. બીજી ઢાળમાં નેમિકુમારને પરણાવવા માટે ગોપીઓ પ્રલોભન આપે છે તેનું વર્ણન મહત્વનું છે. આ પ્રસંગમાં શૃંગારરસ કેન્દ્ર સ્થાને છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી વિવાહના પ્રસંગનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું હતું. નમૂનારૂપે પંક્તિઓ જોઈએ તો-

નેમ તણો ઈમ ઝાલીહાથ,
હાસ્ય, વિનોદ કરતી નેમ સાથ.
સોવન સિંગી નીરે ભરિ.
છાંટે નેમકુમારને ફીરી ॥ ૨ ॥
એક મુખ નેમકુમારનું છુએ,
વદન એક ચીર લઈ લુછે.
દેવર મારા સુંદર સાર,
પરણો નારી નેમકુમાર ॥ ૩ ॥

નેમકુમારના વિવાહના પ્રલોભનનું નિરૂપણ અન્ય કૃતિઓમાં પણ પરંપરાગત રીતે જોવા મળે છે.

ગોપીઓની શૃંગાર લીલાના પ્રત્યુત્તર રૂપે નેમકુમારનાં ઉપદેશવચન નોંધપાત્ર છે.

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

નેમ કહે સુણો ભાભી વાત,
 એ પ્રીછું હું સવિ અવદાત.
 નારી મોહે જે નર પડ્યા,
 સવિ નર કે તે રડવડ્યા ॥ ૬ ॥

ભોગ કરંતાં હિંસા બહુ,
 નરનારી તમે સુણજો સહુ.
 બેઈદ્રિ પંચેદ્રિ જેહ,
 નવ નવ લાખ કહીજે તેહ
 મનુષ્ય અસંખ્ય સમૂર્છિમ જાણો,
 ભોગ કરંતાં તેહની હાણ. ॥ ૧૪ ॥

નેમકુમારની પાસે ગોપી અને કૃષ્ણ આવે છે. વિવાહ માટે સમજાવે છે પણ નેમકુમાર મૌન રાખે છે. આ મૌનને સંમતિ સૂચક માનીને નેમકુમારના વિવાહનો પ્રસંગ યોજાય છે.

ઈસ્યા વચન કહે હરિની નારી.
 પાસે ઉભા દેવ મુરારિ.
 નેમ ન બોલ્યા મુખથી ફરી,
 માન્યું માન્યું કહે સુંદરી. ॥ ૨૭ ॥

નેમકુમારના લગ્ન પ્રસંગનું શૃંગારરસમાં પરંપરાગત નિરૂપણ થયું છે. પ્રસંગને અનુરૂપ કવિઓએ રસિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

સ્વજન કુટુંબ સંતોષાય, મન. નેમ વધારયો વાન મન લાલ
 ખુંપ ભર્યો શીર શોભલો, મન. મુખ ચાવે બહુપાન લાલ.
 કાને કુંડળ રચણમઈ, મન. કમર બાંધીરે કમાય લાલ.
 ચીર પીતાંબર પામરી, મન. કંઠે કુસુમનો હાર. લાલ.

છપ્પન કોટિ જાદવ મળ્યા, મન. ચાલી જિનવર જાન. લાલ
ઢોલ દદામા ગડગડે, મન. પંચ શબ્દ તિહાંસાર. લાલ

કવિએ ચિત્રાત્મક શૈલીમાં નેમકુમારના લગ્નની માહિતી
આપી છે.

ચોથી ઢાળમાં શૃંગારરસ પછી કરૂણરસની અનુભૂતિ થાય છે.
નિર્દોષ પશુઓના પોકાર સાંભળીને નેમકુમાર કરૂણાસભર બની
લગ્નને માંડવેથી ગઢ ગિરનાર પહોંચી જાય છે. કવિના શબ્દો છે.

જો પરણું તો પશુ હણાય, મુજ અનુકંપાનાઠી જાય.

ભોગ ભોગવી કુણ દુઃખીયા થાય, નેમરથ ફેરી જાય.

રાજિમતીના વિલાપનું વર્ણન કરૂણરસથી સમૃદ્ધ બન્યું છે. કવિ
જણાવે છે કે -

રાજિમતીનો પુંઠે જાય, નેમ વિના દુઃખ સઘલો થાય.

કહેકંથ મુજ અવગુણી, નીર વિના કિમ રહે પોયણી ॥ ૧ ॥

અષ્ટ ભવંતર આગે નેહ, તો કિમ આપે હમણાં છેહ.

સ્વામી કઠિન હૃદય મમ કરો, પરણવાને પાછા વળો. ॥ ૨ ॥

રાજિમતી કર્મવાદના સંદર્ભમાં વિલાપ કરતાં જણાવે છે કે -

કે મેં જળમાં નાખ્યા જળ, કે મેં માય વિછોહી બાળ,

કે મેં સતીને ચઢાવ્યાં આળ, કે મેં ભાખી વિરઈ ગાલ. ॥૪॥

કવિએ કરૂણરસ પછી રાજિમતીના હૃદયપરિવર્તનનો પ્રસંગ
શાંતરસમાં દર્શાવ્યો છે. રાજિમતી નેમનાથ પાસે દીક્ષા અંગીકાર
કરીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે.

રાજેમતી વૈરાગીણી થઈ, હારદોર તિહાં છોડે સહી.

કંકણ, ચુડી અળગી ઠવી, લઈ સંયમને હુઈ સાધવી ॥ ૭ ॥

શ્રી નેમિનાથજીનો નવરસો (મુનિ રૂપચંદ)

૧૧૫

કવિએ રહનેમિના ભોગ-સુખની માગણીનો પ્રસંગ ટૂંકમાં જણાવ્યો છે. અહીં શૃંગાર રસની અનુભૂતિ થાય છે.

પ્રગટ થઈ નર બોલ્યા યલિ, ભાભી દુઃખ ન ધરસ્યો રતિ.
નેમ ગયો તો મુજને વરો, કામ ભોગ મુજ સાથે કરો. ॥૧૦॥

અંગવિભૂષણ સવિ આદરો, નગર અમારે પાછા ફરો.

તુમ કારણ હું મુંડું જોગ, જો તું મુજશું વિલસ્યે ભોગ. ॥૧૧॥

રહનેમિના ભોગ-સુખની માગણીનો પ્રતિકાર કરતાં રાજુલનાં ઉપદેશ રહનેમિને સંયમમાં સ્થિર કરે છે. કવિના શબ્દો છે -

રાજુલ કહે સુણ મૂઢ મત આણ, પશ્ચિમ દિશિ જો ઉગે ભાણ,
ચંદ્ર થકી વરસે અંધારું, તો યે ન વાંછું તુજ ભરથાર.

પર્વત પાણી પાછાં ચઢે, કાયર શૂરા ઉઘમ

પાપ કરીને પાપે લીલ, તો યે ન ખંડું મારું શીલ.

વમી વસ્તુને શું આદરે, વિષય કાજે કાં દુર્ગતિ ફરે. ॥૧૫॥

રહનેમિ મન ઝાંખો થયો, હે હે વચન કિસ્યાં મેં કહ્યાં.

ઉતમ કુળની ન રહી રાજ ધિગ્ ધિગ્ તુરે વિરૂપા કાજ. ॥૧૬॥

કવિએ રાજિમતીના મોક્ષના પ્રસંગની માહિતી આપતાં જણાવ્યું છે કે -

રાજિમતી તિહાં બહુ તપ તપે, અરિહંતનામ હૃદયમાં જપે.

નેમે તારી ઘરની નાર, રાજુલ મૂકી મુગતિ મોજાર. ॥૧૮॥

ઢાળબદ્ધ કાવ્ય રચનાઓમાં અંતે ‘કળશ’ દ્વારા રચના સમય, ગુરુ પરંપરા અને કવિના નામનો ઉલ્લેખ થાય છે.

સંવત સોલ શત સાડે, સંઘ સહુ સાંભળો રે.

પોસ માસ શુદ્ધ બીજ શુકલે, થંભ નગર માંહે જિન થુણ્યો રે.

તપગચ્છ મુનિવર સકલ સૂરિવર
શ્રી વિજયસેન સુરિસરો.

તસ તણો શ્રાવક રૂષભ બોલે.
થુણ્યો નેમિ જિનેસરો.

કવિની કલ્પના વૈભવ, શૃંગાર, કરૂણ અને શાંત રસની
મંજુલ પદાવલીઓ દ્વારા નેમનાથ નવરસ સ્તવનની રચના આસ્વાદ્ય
બની છે.

હેમ નવરસો

‘નવરસો’ સંજ્ઞાવાચક કૃતિઓ વિશેષતઃ નેમનાથ ભગવાન અને સ્થૂલિભદ્રના પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાઈ છે. તેરમાંથી મતવાળા ભીખમજીની પરંપરામાં રાયચંદજીના શિષ્ય જીતમલે હેમ નવરસોની રચના સંવત ૧૮૬૦માં કરી છે. આ કૃતિ ચરિત્રાત્મક છે એટલે શબ્દાર્થથી વિચારતાં સાહિત્યની નવરસોનો કોઈ સંદર્ભ નથી. પણ જૈન સાહિત્યના ચરિત્રાત્મક કૃતિઓનું જ અનુસરણ થયું છે. વિવાહલો સ્વરૂપની કેટલીક કૃતિઓમાં દીક્ષા પ્રસંગનું વર્ણન હોય છે. તેવી રીતે આ નવરસોમાં હેમકુમારના જન્મથી દીક્ષા-આરાધના અને સ્વર્ગારોહણના વિવિધ પ્રસંગોનું હિન્દી ભાષામાં નિરૂપણ થયું છે.

જૈન વિશ્વભારતી - લાડનૂ (રાજ.)થી જિતમલ લિખિત હેમ નવરસોની કૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

હેમ નવરસોની હસ્તપ્રતનું લિપિકરણ કરીને તેનું સંપાદનકાર્ય શ્રુતપ્રેમી શ્રી મહાલયન્દ્ર બધેઈએ કર્યું છે. ત્યાર પછી ઓસવાલ પ્રેસ, કલકત્તા ૭ થી તેનું પ્રકાશન વીર નિર્વાણ સં. ૨૪૮૭ના રોજ થયું છે.

કવિએ નવ ઢાળમાં હેમકુમારના જીવનનું વર્ણન કર્યું છે. નવમી ઢાળમાં રચનાનો ઉદ્દેશ - સમય - સ્થળ અને કવિનું નામ વગેરે વિગતોનો ઉલ્લેખ થયો છે.

હેમ નવરસો જોડિયો હો, અધિકો ઓછો કહ્યો હવે કયિ ।
 વલિ વિરુદ્ધ વચન આયો હવે હો, મિચ્છામી દુક્કડમ મયિ ॥
 હેમ તણા ગુણ ઓલખી હો, ગાવે હેમ વિલાસ ।
 ભણે ગુણે સુણે સાંભલે હો, તે પામે વિશ્વાસ ॥
 સંવત ઓગણીસે પાંચે સમે હો, સાવણ વદિ અગ્યારસ બુધવાર ।
 હેમ વિલાસ જોડ્યો ભલો હો, ઉદિયાપુર શહર મઝાર ॥
 નવમી ઢાલ વિષે કહ્યો હો, હેમ પંડિત મરણ સાર ।
 જયજશ આંનદ ગુણ નીલો હો, સુખ સંપતિ દાતાર ॥
 (ગા. ૧૧૫ થી ૧૧૯)

‘નવરસો’નો અર્થ અભિનવ-નૂતન-નવીન એવું પ્રેરણાદાયી સાધુ ચરિત્ર એમ અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્વિધ સંધને માટે સાધુ ભગવંત દેવ અને ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવીને લોકોને સન્માર્ગ તરફ દોરવાનું પુણ્ય કાર્ય કરે છે. એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિના જીવનનો રસ છે. તેમાંય સાધુ ભગવંતનું જીવન ત્યાગ - વૈરાગ્ય અને શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યોથી પ્રભાવશાળી ગણાય છે એટલે ‘હેમ નવરસો’ની રચના આ દૃષ્ટિથી રસિક કૃતિ ગણાય છે.

હેમકુમારના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

સંદર્ભ : જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ-૬ (પા. ૩૨૦)

કવિ જિતમલજીએ સ્તવન ચોવીશી, ભગવતી સૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, દશવૈકાલિક સૂત્ર - એમ ત્રણ આગમના વિચારોની ઢાળબદ્ધ રચના કરી છે. પ્રશ્નોત્તર તત્ત્વબોધમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલી દ્વારા તાત્ત્વિક વિચારોની સ્પષ્ટતા કરી છે. શ્રાવકા રાધના, સાધુ ચરિત સ્વરૂપે ભિક્ષુ જસરસાયન, દીપજસ, જય જસ વગેરે કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે.

હેમ નવરસો (પરિચય)

જૈન સાહિત્યમાં ચરિત્રાત્મક કૃતિઓ ગદ્ય-પદ્ય વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

હેમ નવસરો પ્રથમ દૃષ્ટિએ સાહિત્યના નવરસની કૃતિ હોય એમ અર્થ થાય પણ આ કૃતિમાં જીવનચરિત્ર - જીવનરસનું ભાવવાહી નિરૂપણ થયું છે. શ્રી હેમઋષિના જીવનનો એટલે સાધુ ચરિત્ર મહાત્માનો પરિચય થાય છે. નવઢાળમાં હેમઋષિના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું નિરૂપણ થયું છે.

એટલે નવ (ઢાળ-૯)રસો (રસિક) નામકરણ થયું હોય એમ અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિને વ્યક્તિના જીવનમાં રસ છે. આ 'જીવનરસ'ની અનુભૂતિ એટલે હેમ નવરસો. આ રચના ચરિત્રાત્મક છે. તેમાં જન્મથી સ્વર્ગારોહણ (સંત્રારો) સુધીના પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનકવાસી મતવાળા આ ઋષિનું જીવન એક મહાત્મા તરીકે પ્રેરણાદાયી છે.

જૈન વિશ્વભારતી (યુનિવર્સિટી) લાડનૂ (રાજસ્થાન)ના સૌજન્યથી હેમ નવરસોની ઝેરોક્ષ-નકલ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે ઉપરથી આ નોંધ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

મૂળ હસ્તપ્રતનું સંશોધન-સંપાદન કાર્ય મહાલયંદ બધેઈએ વીર નિર્વાણ સંવત ૨૪૫૭માં કર્યું હતું.

હેમ નવરસો જોડિયો હો, અધિકો ઓછો કહ્યો હવે કયિ ।
વલિ વિરુદ્ધ વચન આયો હવે હો, મિચ્છામી દુક્કડમ મયિ ॥
હેમ તણા ગુણ ઓલખી હો, ગાવે હેમ વિલાસ ।
ભણે ગુણે સુણે સાંભલે હો, તે પામે વિશ્વાસ ॥

સંવત ઓગણીસે પાંચે સમે હો, સાવણ વદિ અગ્યારસ બુધવાર ।
 હેમ વિલાસ જોડ્યો ભલો હો, ઉદિયાપુર શહર મઝાર ॥
 નવમી ઢાલ વિષે કલ્હો હો, હેમ પંડિત મરણ સાર ।
 જયજશ આંનદ ગુણનીલો હો, સુખ સંપતિ દાતાર ॥
 (ઢાળ-૯) (ગા. ૧૧૫ થી ૧૧૮)

ઉપરોક્ત ગાથામાં હેમ નવરસો - હેમના ગુણગાન ગાયા, રચના સમય, સ્થળ અને હેમ વિલાસને આધારે કૃતિનું સર્જન કર્યું છે તેની માહિતી મળે છે.

મધ્યકાલીન કાવ્યરચનાની રીતિને અનુસરીને કાવ્યરચના કરી છે. આરંભમાં પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને હેમ નવરસોની રચના કરવાનો ઉલ્લેખ થયો છે. તદુપરાંત દુહામાં એમના જીવનનો મિતાક્ષરી પરિચય થાય છે. ત્યાર પછી દુહામાં જે ઉલ્લેખ થયો છે તેનું વર્ણન ઢાળમાં થયું છે.

કવિએ દુહા અને ઢાળમાં કૃતિનું વિભાજન કરીને વિવિધ પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યું છે. મધ્યકાલીન કવિઓએ ગેય દેશીઓમાં રચના કરી હોવાથી વિવિધ સ્વરૂપની કૃતિઓનો આસ્વાદ્ય કરવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય છે. કવિએ રચેલા દુહાની નોંધ કરવામાં આવી છે.

હેમ નવરસો : જીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મારવાડના શિરયારી શહેરમાં અમરાજી પિતા અને સોમા માતાની કુક્ષિએ સ્વપ્નમાં દેવવિમાન જોઈને પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. તે સંવત ૧૮૨૮માં પુત્રનો જન્મ થયો અને હેમ નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. લેનરનૂ નામની બહેન હતી. જન્મ સમયની માહિતી આપતાં કવિ જણાવે છે કે -

સંવત અઢારેં ગુણ ગુણ તીસેજી
કોઈ મહા સુદ તેરસ જાણિયે
કોઈ પુષ્ય નક્ષત્ર બલવાન
યોગ આયુષ્યમાન્ આયોજી
સુખદાયો વાર શુક ભલો.
કાંઈ જન્મ્યા હેમ સુજાણ સૈ. ॥ ૪ ॥

પુત્ર જન્મથી પરિવારમાં અત્યંત આનંદનું વાતાવરણ સર્જાયું. બાલ્યાવસ્થામાં ભિક્ષુ ગુરુનો સંપર્ક થયો અને હેમ ધર્મના રંગે રંગાઈ ગયા. ૧૫ વર્ષની વયે નારીત્યાગનું વ્રત લીધું અને ભિક્ષુની સેવામાં સમય પસાર કર્યો. હેમના ચહેરા પરથી જ એમની બુદ્ધિની વિચક્ષણતા જાણી શકાતી હતી. મધુર કંઠ અને વાણીનો પ્રભાવ પણ હેમના વ્યક્તિત્વનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું. ગુરુએ હેમને શ્રાવક ધર્મ સમજાવ્યો અને વ્રતોની ચર્ચા કરી. ધર્મમાં સ્થિર કર્યો.

હેમ શ્રાવક ધર્મનું ધીર-ગંભીર બનીને પાલન કરે છે પણ મનમાં મનોરથ તો ‘ચારિત્ર’ દીક્ષા લેવાનો હતો. કવિ જણાવે છે કે -

ધીર પણે શ્રાવક ધર્મ પાળે હેમ શૂં હેત.

ભાવે ચારિત્રની ભાવના, પરમ ગુરુ શું પ્રેમ ॥ ૧ ॥

સંવત ૧૮૫૩માં ગુરુએ ‘સોજત’માં ચોમાસું કર્યું અને હેમના જીવનમાં સંયમના સંસ્કારો દૃઢ થયા. ભીખનજી ઋષિ પાસે સંવત ૧૮૫૩ના મહા માસમાં પુષ્ય નક્ષત્રનો યોગ હતો ત્યારે દીક્ષા લીધી હતી. જન્મ અને દીક્ષા એમ બે પ્રસંગોમાં મહામાસ અને પુષ્ય નક્ષત્રનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

માતા-પિતા પુત્રને પરજાવવા માટે સમજાવે છે પણ હેમકુમાર દીક્ષા સ્વીકાર કરવાના વિચારમાંથી ચલિત થતો નથી. અંતે પોતાની

ઈચ્છા પ્રમાણે દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. હેમ ભિક્ષુએ દીક્ષા લીધા પછી પ્રથમ ચાતુર્માસ ખેરવામાં કર્યું. ચાતુર્માસમાં અનુમોદનીય આરાધના થઈ. હેમ ભિક્ષુનો મધુર કંઠ - વાણીથી લોકો પ્રભાવિત થયા અને ધર્મમાં જોડાયા. હેમ ઋષિ સંઘાડાના વડીલ બને છે. પોતાની વાણી અને આચારથી લોકોને પ્રતિબોધ કરે છે. એમની પ્રેરણાથી દીક્ષા સ્વીકારનારા પણ ધર્મની આરાધનામાં જોડાયા છે.

કૃષ્ણગઢમાં ચાતુર્માસ દરમિયાન સંઘમાં આરાધના સારી થઈ. અહીં કોઈ દિવસ પૌષધ થયા ન હતા. હેમભિક્ષુની પ્રેરણાથી સંવત્સરી, દીપાવલી તથા પર્વના દિવસોમાં પૌષધની આરાધના કરાવી હતી. પૂ.શ્રીએ આરાધનાથી સમૃદ્ધ એવાં વિવિધ સ્થળે ૧૬ ચોમાસાં કર્યાં હતાં.

ઈન્દ્રગઢના ચાતુર્માસમાં રામજીને અક્રમ ભક્ત તપશ્ચર્યા કરાવી. તેઓ આરાધના કરીને શુભભાવના ભાવતા પરલોક સીધાયા. ત્યાર પછી પાલીમાં ચોમાસા દરમિયાન અમીચંદજીની દીક્ષા થઈ. પૂ. અમીચંદજીએ જાવજજીવ ખાંડનો ત્યાગ કરવાનો નિયમ સ્વીકાર્યો હતો. એમને આ તપના દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કર્યો હતો.

હેમ ભિક્ષુ દેવગઢમાં આવ્યા હતા ત્યારે ગાયને ગળામાં ગાંઠ થઈ હતી. પૂ.શ્રીએ કરૂણાથી આ ગાયને કાંબળીમાં ઘાલીને ગાયને લાવ્યા હતા. મગનીરામ વૈદ્યને દિલ્હીથી બોલાવ્યા હતા અને ગાયને સાજી કરવામાં આવી હતી.

હેમસુંદર સ્વયં સ્ફુરણાથી કહે છે કે હવે રાયચંદજીને પાટ સોંપો. પછી એમને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી.

પૂ.શ્રીએ લાડનૂમાં ચોમાસું કર્યા બાદ પોતાના વતન શિરયારી પધાર્યા હતા. નેત્રારીમાં હિન્દુસ્તંભનું નિર્માણ થયું. આ પ્રસંગનું આકર્ષક વર્ણન હેમ ચોઢાળિયામાં મળે છે.

હેમ નવરસો

૧૨૩

ચાતુર્માસની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે -

મેવાડમાં ૧૯, મરુધરમાં ૩૦, ઇન્દ્રગઢ-૧, ઢુંઢક-૧ એમ ૫૧ ચોમાસાં થયાં હતાં. તપશ્ચર્યામાં ૧ ઉપવાસ, બેલા-બે ઉપવાસ, બેલા-ત્રણ ઉપવાસનો સમાવેશ થાય છે.

હેમભિક્ષુની વિશેષતા જોઈએ તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ભાવપૂર્વક કરતા હતા.

હેમભિક્ષુ ઋષિને શાતા પૂછવા આવ્યા ત્યારે ઋષિએ એમને પાટ સોંપી હેમઋષિને જીવનના અંતિમ દિવસોમાં શ્વાસની પીડા થઈ હતી. ઋષિજીએ કહ્યું કે આ વર્ષે ૧૫ સાધુઓ એક જ સ્થળે સાથે ચોમાસું કરીએ. આહારની તકલીફ થશે તો તપશ્ચર્યા કરીશું. લૂખા ફૂલકા (રોટલી)નો આહાર કરવામાં આવે છે. હેમઋષિને સાંજના સમયે શ્વાસની માત્રા વધી ગઈ. ત્યારે જિતઋષિએ અંત સમય નજીક જાણીને પચ્ચક્રપાણ કરાવ્યાં. અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનનો સકામ મરણ અધિકાર સંભળાવ્યો. અંતે સં. ૧૯૦૪ના જેઠ સુદ-૨ ના રોજ શિરચારીમાં કાળધર્મ પામ્યા.

જીવનમાં કેવો સુયોગ સધાયો ? જન્મ, દીક્ષા અને સંત્યારો આ ત્રણેય મહત્ત્વના પ્રસંગો પોતાની જન્મભૂમિ શિરચારીમાં થયા હતા.

સંયમ જીવનનો પરિચય સંયમની પ્રેરણારૂપ બને તેવો છે. આ ચરિત્ર વૈરાગ્ય રસનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

વિરતિધરના જીવનનો પરિચય વિરતિધર્મની વૃદ્ધિ કરીને જીવનમાં વિરતિધર્મ સ્વીકારવાના સંસ્કારોનું સિંચન કરે છે. પુણ્યોદયે આ સંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્મા વિરતિધર્મ સ્વીકારીને આત્મકલ્યાણ કરે છે. તેમાં આ પ્રકારના જીવનનું નિમિત્ત ઉપકારક બને છે.

આ ચરિત્રમાં હેમ ઋષિની દીક્ષા, તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, શાસનની પ્રભાવના, કાળધર્મ અને એમની આત્મસાધનાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચરિત્ર ભવ્યાત્માઓને માટે રસિક કથાના આસ્વાદ સમાન નિર્દોષ આનંદની સાથે ધર્મરસનું પાન કરાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રની કૃતિ સાથે ‘કથા’ શબ્દપ્રયોગ થયો છે. દા.ત. નવલરામની જીવન કથા અહીં ‘કથા’ શબ્દ જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું નિરૂપણ સાથે છે. તેના દ્વારા કથાનો આસ્વાદ - કથા રસની અનુભૂતિ થાય છે. હેમ નવરસો એ કથારસની સાથે વૈરાગ્ય - ભાવ - ઉપશમ ભાવનું નિરૂપણ કરીને વાચકોની સાત્ત્વિકતાને પુષ્ટિ આપે છે. એટલે સાહિત્યનો નવરસ નથી પણ અભિનવ એવો ઉપશમ ભાવ અને કથારસથી સમૃદ્ધ છે.

જૈન સાહિત્યમાં રસ નિરૂપણ

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં મુખ્ય કે ગૌણપણે નવરસનું સ્થાન રહેલું છે. કોઈ એક કૃતિમાં બધા જ રસ હોય તેની સાથે કોઈ મુખ્ય રસ હોય તેવો સંભવ છે. અન્ય રસો ગૌણપણે હોય છે. હાસ્ય, કરુણ, વીર, રૌદ્ર, શાંત, શૃંગાર, ભયાનક, અદ્ભુત અને બીભત્સ એમ નવરસ છે. ગદ્ય-પદ્યની રચનામાં ભાગ્યે જ એવી કોઈ કૃતિ હોય કે જેમાં એક અથવા એક કરતાં વધુ રસ ન હોય. જગન્નાથ પંડિતનું સૂત્ર છે કે - ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્’ રસયુક્ત વાક્યરચના એટલે પદ્ય-પંક્તિની રચના એ કાવ્યનું લક્ષણ છે. કાવ્યના લક્ષણોમાં છંદ-રસ-અલંકાર સ્થાન ધરાવે છે તેમાં રસને પણ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. રસ સંપ્રદાયના સમર્થકોનું પ્રિયસૂત્ર છે.

‘एको रस करुण एवं’ બધા રસમાં કરુણ રસ વધુ પ્રભાવોત્પાદક છે.

‘रसराज शृंगारं’ શૃંગાર રસ આબાલગોપાલને સ્પર્શે છે. રસ નિરૂપણમાં શૃંગાર અને કરુણ રસ વધુ પ્રચલિત છે.

જૈન સાહિત્યમાં રસ નિરૂપણનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નવીનતા દર્શાવે છે.

કુન્દકુન્દાચાર્ય રચિત સમયસાર ગ્રંથમાં નવરસનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અર્થઘટન નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

નાટક એટલે પર્યાયોમાં ફેરફાર થવાની ક્રિયા દર્શાવતી રચના. જીવાત્મા શુભાશુભ કર્મોના ઉદયથી સંસારનાં રંગમંચ પર ભવભ્રમણ કરે છે. વિનય વિજયજીના મહાવીર સ્વામીના સ્તવનમાં આ નાટકનો સંદર્ભ એક પંક્તિમાં નિહાળી શકાય છે. ‘ભવમંડપમાં રે નાટક નાચીયો’ અહીં મંડપ શબ્દ રંગમંચ (સ્ટેજ)ના અર્થમાં સમજવાનો છે.

સંસારના મંચ પર આત્મા જ્ઞાનાદિથી-

૧. જે ભ્રમણ કરે છે તે ગુણોએ શૃંગારરસ.

૨. આત્મા કર્મોની નિર્જરા કરે છે તે બધી જ પ્રવૃત્તિમાં ‘વીર રસ’ છે. ધર્મ પુરુષાર્થથી મોક્ષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ-સાધના એ ખરેખર સાચો વીર રસ છે.

૩. ઉપશમ રસ-ભાવની જે પ્રીતિ તે કરૂણરસ છે. કરૂણાનો ભાવ-દયાભાવ જો ઉપશમ રસમાં થાય તો તે કરૂણ રસ કહેવાય છે. આત્માને માટે ઉપશમ ભાવ એજ ઉપકારક છે.

૪. જ્ઞાન, ધ્યાન અને ભક્તિથી જે અનુભવની અપૂર્વ આનંદમય લહરીઓ પ્રગટે છે તે હાસ્ય રસ છે. સમર્પણશીલ સાધનાથી આત્માને આવી અનુભૂતિ થાય છે. ધર્મ દ્વારા સ્વાનુભવ રસિકતાનો અપૂર્વ આનંદ એ સાચો હાસ્યરસ છે.

૫. આઠ કર્મના બંધનું સ્વરૂપ નિહાળી-વિચારીને જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે રૌદ્રરસ છે. રૌદ્રરસમાં ભયાનકતાનો ભાવ છે. કર્મબંધની સ્થિતિના વિચારથી આ રસની અનુભૂતિ થાય છે. એટલે રસની દૃષ્ટિએ આ પ્રક્રિયામાં રૌદ્રરસ છે.

જૈન સાહિત્યમાં રસ નિરૂપણ

૧૨૭

૬. શરીરની રચનાનો વિચાર કરીએ તો તેમાં હાડકાં, માંસ, લોહી, પડ, મળ, મૂત્ર, શ્લેશ્મ વગેરે ગંદકીથી ભરપૂર પદાર્થોનો સમન્વય થયો છે. આ પૌદ્ગલિક અશુચિમય શરીરની રચનાનો વિચાર એટલે બારભાવનામાં અશુચિ ભાવના છે તેના વિચારો એ બીભત્સ રસ તરીકે ગણાય છે. આ રસને કારણે શરીરનો રાગ દૂર થતાં વૈરાગ્ય ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે અને આત્મા સ્વમાં લીન બને છે.

૭. આત્મા પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સિદ્ધ-બુદ્ધ કર્મરહિત સ્વરૂપને પામે નહિ અને જન્મ-જરા મરણ આદિથી પારાવાર દુઃખ ભોગવે છે. આત્માની આવી દુર્દશા થાય છે ત્યાં સુધીની સ્થિતિ એ ભયાનક રસ.

૮. આત્માની અનંત શક્તિ છે તેનું ચિંતન કે વિચારણા કે અદ્ભુત રસ છે. શરીરની શક્તિ મર્યાદિત અને નાશવંત છે. જ્યારે આત્માની શક્તિ અનંત-અપરંપાર છે. આ વિચારણા કરવામાં અદ્ભુત રસ રહેલો છે.

૯. રાગ-દ્વેષ રૂપી મહાન શત્રુઓનો નાશ કરીને દૃઢ વૈરાગ્યને ધારણ કરવો તે શાંતરસ કહેવાય છે. કર્મબંધ અને ભવ ભ્રમણના કારણરૂપ રાગદ્વેષ છે એટલે રાગ-દ્વેષ રહિત થવાની ભાવના અને ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં શાંતરસનું સ્થાન છે.

આ રીતે નવરસનું અર્થઘટન ‘આત્મા’ને કેન્દ્રમાં રાખીને દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શાંતરસ વિશે લઘુ શાંતિ સૂત્રના વિવેચનમાં માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

શાંતિનાથ ભગવાન શાંતરસયુક્ત છે. ઉપશમરસમાં નિમગ્ન, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્સ એ ત્રણ ગુણોથી અતીત હોય એટલે કે પર હોય તે શાંત કહેવાય છે.

न यत्र दुःखं न सुखं न चिंता, न द्वेषरागो न च काचित्तिच्छ ।
रसः स शान्त कथितो मुनीन्द्रैः, सर्वेषु भावेषु शमः प्रमाणः ॥

અર્થ : જેમાં દુઃખ નથી, સુખ નથી, ચિંતા નથી, રાગ-દ્વેષ નથી કે કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નથી તેને શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ શાંતરસ કહ્યો છે. બધા ભવોમાં શમ એ શ્રેષ્ઠ છે.

(પ્રબોધ ટીકા ભાગ-૨, પા-૪૬૫)

ભક્તિ રસ એ સ્વતંત્ર રીતે સ્થાન ધરાવતો નથી. તેનો શાંત રસમાં સમાવેશ થાય છે. જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ વીર રસનું અર્થઘટન નીચે પ્રમાણે છે.

વીરતા એ પરાક્રમનું એક અંગ છે.

દયાવીર - જૈન સાધુઓ અને મહાપુરુષો અહિંસા ધર્મનું પાલન કરે છે તે દૃષ્ટિએ દયાવીર કહેવાય છે.

દાનવીર - સાધુ ભગવંતો શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને શ્રુતજ્ઞાનનું દાન કરીને મોક્ષ માર્ગની સાધના માટે માર્ગદર્શન આપે છે. સમ્યક્જ્ઞાન પ્રદાન કરવાની સાધુઓની આ ક્રિયાની દૃષ્ટિએ દાનવીર અર્થ પણ સૂચક છે.

યુદ્ધવીર - સાધુ ભગવંતો પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ અને ૨૨ પરિષદ દ્વારા કર્મોનો નાશ કરવા માટે યોદ્ધા સમાન લડે છે. પુરુષાર્થ કરે છે તે દૃષ્ટિએ યુદ્ધવીર કહેવાય છે.

ધર્મવીર - ધર્મ પુરુષાર્થના આલંબનથી મોક્ષ પુરુષાર્થની સાધના કરવાની પ્રવૃત્તિ એ ધર્મવીર કહેવાય છે. સાધુ ભગવંતો તથા દેશવિરતિ શ્રાવકો જે ધર્મનું પાલન કરે છે તેમાં ચાર પ્રકારની વીરતાનો સંદર્ભ રહેલો છે. જૈન સાહિત્યમાં સાધુ ભગવંતો, ગણધરો, તીર્થંકરો, વિરતિધર - નર-નારીઓના જીવનમાં વીરતાનો આવો ઉલ્લેખ એમના ચરિત્ર દ્વારા નિહાળી શકાય છે.

જૈન સાહિત્યમાં ભૌતિક શૃંગારના પ્રસંગોચિત સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે પણ અંતે તો પાત્રો ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો માર્ગ સ્વીકારીને

જૈન સાહિત્યમાં રસ નિરૂપણ

આધ્યાત્મિક શૃંગારમાં અપૂર્વ આનંદની અનુભૂતિ કરે છે તે પ્રસંગનું નિરૂપણ મુખ્યપણે સ્થાન ધરાવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં હાસ્યરસ માટે પ્રભુ ભક્તિ આરાધના અને સાધના દ્વારા જે અનુભૂતિ થાય છે તેનો આનંદ એ હાસ્યરસ કહેવાય છે. જશ વિજયના શાંતિનાથના સ્તવનમાં ભક્તિની તલ્લીનતાની સાથે અનુભવની અનેરી માહિતીનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘હમ મગન ભયે પ્રભુ ધ્યાનમેં

તાળી લાગી જબ અનુભવ કી

‘તબ લહે કોઉ કો સાનમેં

પ્રભુ ગુણ અનુભવ રસ કે આગે હોવત નહીં કોઉ માનમેં.

ચિદાનંદજીના નેમનાથના સ્તવનનું ઉદા.

‘પણ તુમ દરિશણ જોગથી, થયો હૃદયે હો અનુભવ પ્રકાશ
અનુભવ અભ્યાસી લહે, દુઃખદાયી, હો સહુ કર્મ વિનાશ.

ભક્તિના માધ્યમ દ્વારા અનુભવની અનેરી લહેર પ્રગટ થતાં અનેરો આનંદ થાય છે તેનું શબ્દોમાં વર્ણન થઈ શકે નહિ. ધાર્મિક સાહિત્યનો આ હાસ્ય રસ સમર્પણશીલ સાધક-આરાધક અને ભક્ત અનુભવી શકે છે. આ રસની અનુભૂતિ અસાધારણ કક્ષાની હોઈ સાધારણ ભક્તિ પણ પુરુષાર્થથી અનુભવી શકે છે.

દેવચન્દ્રજીના અભિનંદન સ્વામીના સ્તવનની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

અભિનંદન અવલમ્બને, પરમાનન્દ વિલાસ હો મિત્ત.

દેવચન્દ્ર પ્રભુ સેવના, કરી અનુભવ અભ્યાસ હો મિત્ત. ॥ ૯ ॥

અનુભવ રસનો મહિમા અપરંપાર છે જે હાસ્યરસનો ઉત્તમ નમૂનો છે. રસાનુભૂતિ મનની આંતરબાહ્ય સ્થિતિનું પરિણામ છે.

જગદૂશાહનો કડખો

જૈન સાહિત્યના કાવ્ય પ્રકારોની વિવિધતામાં અલ્પ પરિચિત ‘કડખો’ કાવ્યની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. કડખો એ પ્રશસ્તિ કાવ્ય છે. ‘કડખો’ એ દેશીનો પ્રકાર છે. સ્તવનો, પૂજા, સાહિત્ય અને ઢાળબદ્ધ રચનાઓમાં કડખાની દેશીનો પ્રયોગ થયો છે. ‘કડખો’નો પ્રયોગ યુદ્ધમાં લડતા લડવૈયાઓને શૂરાતન ચઢાવવા માટે થાય છે. ‘કડખા’ની રાહમાં ગવાતી પંક્તિઓથી શૂરાતન ચઢે અને જુસ્સો વધે એમ અર્થ રહેલો છે.

કવિ ચિદાનંદજીની સજ્જાય કથની કથે સહુ કોઈમાં કડખાનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. બંદીવાન કડખા ગાવે સુણી શૂરા શિશ કટાવે.

‘કડખો’ ગાવાની રીત-પ્રણાલિકા યુદ્ધકાળ દરમિયાન મહત્વની પ્રવૃત્તિ ગણાતી હતી. દેશીઓની સૂચીમાં ‘કડખો’ ઝુલણા અને આસાઉરી રાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં જગદૂશાહનો ‘કડખો’ની રચના કવિ કેશરકુશલની પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની એક જ કૃતિ છે. શ્રાવક ભીમસી માણેકની સાહિત્ય સંપાદન અને પ્રકાશની પ્રવૃત્તિ ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. જૈન સાહિત્યના સંશોધનમાં એમનું

પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. આ શ્રાવકે કવિ ઉદયરત્ન કૃત ‘બીલાવતી રાણી અને સુમતિ વિલાસ રાસ’ નામની રચનાની સાથે જગડૂશા શેઠની ચોપાઈ નામની કૃતિનું પણ સંપાદન કર્યું છે. મૂળ આ કૃતિ ચોપાઈ છંદમાં સર્જાયેલી છે એટલે આ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ પ્રકારના કાવ્યને છંદમૂલક રચના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જૈન સાહિત્યના સંશોધક અને ઈતિહાસ વિદ્ધ મો. દ. દેસાઈએ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ-..... માં જગડૂશાનો ‘કડખો’ શીર્ષક આપીને નોંધ કરી છે. કવિએ ‘કડખા’ વિશે કોઈ અર્થ દર્શાવ્યો નથી. મૂળભૂત વીરતાના સંદર્ભમાં તેનો પ્રયોગ હતો હતો. તે દષ્ટિએ વિચારીએ તો જગડૂશાહનું નામ ‘દાનવીર’ નામના બિરુદથી જૈન સમાજમાં વિખ્યાત છે. આજે પણ ઉદારતાથી દાન આપનાર વ્યક્તિને જગડૂશાહના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. વીર રસના ચાર પ્રકાર દાનવીર, દયાવીર, યુદ્ધવીર અને ધર્મવીર છે.

જગડૂશાહ દાનવીર છે. એમની ધનવીરતાને બિરદાવવા માટે કવિએ આ રચના કરી હોય એમ અર્થઘટન કરીએ તો તે ઉચિત લેખાશે. જગડૂશાહની દાનવીરતા જાણીને, વાંચીને, શ્રવણ કરીને અન્ય લોકો પણ દાનધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય એવો શુભ હેતુ છે. એટલે ‘કડખો’ નામનું રહસ્ય દાનવીરતાના પ્રેરણા-પ્રોત્સાહનના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે.

જગડૂશા શેઠની ચોપાઈ અથવા કડખો

આરંભના દુહામાં પાર્શ્વનાથને પ્રણામ કરીને વિષયવસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પાસ જિનેસર પાય નમી, પ્રણમી શ્રી ગુરુપાય.

જગડૂશા સુરલા તણી, ગુણ ગાતાં સુખ થાય. ॥ ૧ ॥

૧. સુરલા = પરાક્રમી

કવિએ ચોપાઈ છંદની રદ કડીમાં જગડૂશાના જીવનની માહિતી આપી છે તેમાં એમની દાનધર્મની પ્રવૃત્તિને વિશેષ મહત્વની દર્શાવી છે.

મધ્યકાલીન કાવ્ય પરંપરાનુસાર કાવ્યને અંતે રચના સમય વર્ષ, મહિનાની સાથે ગુરુ પરંપરા ઉપરાંત રચયિતા કવિનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે.

સત્તર નભ ષટ શ્રાવણ માસ,
એહ સંબંધ કરવો ઉલ્લાસ
શાંતલપુર ચોમાસું રહી,
શ્રાવક જનને આદરે કરી. ॥ ૨ ॥ (રચના સમય ૧૭૬૦)

પંડિત માંહે પ્રવર પ્રધાન,
વીર કુશલ ગુરુ પરમ નિધાન,
સૌભાગ્ય કુશલ સદ્ગુરુ સુપસાય
તાસ શિષ્ય કેશર ગુણ ગાય. ॥ ૨૬ ॥

જંબૂદ્વીપના દક્ષિણી ભરતના વિવિધ દેશોમાં કચ્છ આવેલો છે.

“કચ્છ દેશમાં જગડૂ થયો,
શ્રીમાલી કુલ દીવો કહ્યો.”

કંથા (કંથકોટ) નગર છોડીને સોળ નામનો શ્રેષ્ઠી ધન-સંપત્તિ કમાવા-વેપાર કરવા માટે કચ્છ દેશના ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવીને રહેતો હતો. પૂર્વના પુણ્યોદયે શેઠે અઢળક સંપત્તિ મેળવીને દેશ-પરદેશમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ધંધા માટે પરદેશ વહાણ જતાં આવતાં ભાટ-ચારણ આદિને શેઠ દાન આપતા હતા. સંસાર સુખ ભોગવતાં પુત્રનો જન્મ થયો અને જગડૂ નામ પાડવામાં આવ્યું

જગડૂશાહનો કડખો

૧૩૩

હતું. માતા લક્ષ્મી, ભાઈ પદ્મ અને રાજ એમ ત્રણ પુત્રોથી સોળ શેઠનો પરિવાર નગરમાં ખ્યાતિ પામ્યો હતો. પૂર્વ કર્મના યોગે સંપત્તિ ઓછી થઈ અને ચિંતા વધી ગઈ. પૂ. સાધુ ભગવંત ચાતુર્માસ રહ્યા હતા એમની ભક્તિ કરી. છતાં પણ નવકાર મંત્રનો જાપ, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ કરે અને શ્રાવકનાં વ્રત પણ ગ્રહણ કર્યા હતાં. જગડૂશાના જીવનમાં આ સમયે ગુરુ મહારાજ આકાશમાં તારામંડળ જોઈને ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે દુષ્કાળમાં જગડૂશા ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરશે. ગુરુ વાણીથી આશ્ચર્યચકિત થઈને જગડૂશા સ્વગૃહે જાય છે. ગુરુએ જગડૂશાને મંત્ર આપ્યો. મંત્ર સાધનાના પ્રભાવથી અઢળક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ. કવિના શબ્દો છે.

શુભ દિવસ જોઈ ગુરુ દાસે.

મંત્રાદિક મંત્રે કરી લીએ.

એકવીશ કલશા ધરતી માંહ

પાકજ ઉગ્યો ધોલ્યો જ્યાંય. ॥ ૧૧ ॥

પ્રગટ્યો પુણ્ય તણો અંકુર

પામ્યો લક્ષ્મી પ્રબલ પડૂર.

વાણોતર ધન લેણો કરે.

ધન દેઈને એ કણ સંચરે. ॥ ૧૨ ॥

જગડૂશાહે ધાન્યનો સંચય કર્યો. ગામેગામ ગરીબોને પત્ર દ્વારા સંદેશો પહોંચાડીને જગડૂશાના સેવકોએ લોકોને સમાચાર પહોંચાડ્યા કે ગરીબોને દાન આપવા માટે જગડૂશા તૈયાર છે. જગડૂશાએ સ્વહસ્તે ભાવપૂર્વક દાન આપીને લોકોને સંતુષ્ટ કર્યા. જગડૂશાના દાનના સંકલ્પની માહિતી આપતાં કવિ જણાવે છે કે -

પત્ર લખાવી ત્રાંબા તણા
દીન-હીન લેઈ રાંકજતણા
જે આવીને માંડે હાથ
તેહને આપે હાથો હાથ ॥ ૧૭ ॥

પાટણના રાજા વીસલદેવના સમયમાં સંવત ૧૨૧૫માં દુષ્કાળ
પડ્યો ત્યારે જગડૂશાએ ધાન્ય આપીને લોકોને સંતોષ-સહાય કરી
હતી. વીસલદેવ જગડૂશાને કહે છે કે તમે દાનવીર તરીકેનું બિરુદ
ધરાવો છો તો પ્રજાને અન્ન આપી બિરુદ ચરિતાર્થ કરો. જગડૂશા
રાજાને કહે છે કે -

જગડૂ કહે કોઠારે ઘણાં
ધાન્ય ભર્યાં છે અન્નતણાં

વિસલદેવ એ મહાન-વડો ભિખારી છે. આજે આ દુષ્કાળથી
આવી સ્થિતિ આવી છે અને અન્ન માગવું પડે છે. મારી ઈચ્છા પૂર્ણ
કરો. વીસલદેવની માગણી પૂર્ણ થાય છે. જગડૂશા રાજાની માગણી
પૂર્ણ કરે છે. કવિના શબ્દોમાં આ માહિતી જોઈએ તો -

“આઠ સહસ્ત્ર મૂડા દેવરાય” મૂડા - એટલે ૫૦ મણ અન્ન.
હમીર રાજા પણ બાર હજાર મૂડા આપે છે એમ માલવપતિ મુંજ
રાજાએ ૧૮ હજાર મૂડા, જગડૂશાહે આ રીતે અન્નનો ધોધ વરસાવ્યો
હતો. ત્યાર પછી એમનાં સુકૃત જોઈએ તો -

શત્રુંજય ગિરનારે વહી
દાન શાળાઓ બંધાવી સહી,
ચારે ખંભ માંહે જગડૂશાહ
પુણ્યે લીયે લખમીનો લાહ ॥ ૨૨ ॥

જગડૂશાની દાનવીરતા - માનવતાના સુકૃત કવિ કલ્પના કરતાં
જણાવે છે કે -

જગડૂશાહનો કડખો

૧૩૫

“ઈન્દ્ર ચન્દ્ર કે સુરતરૂ સાર
માનવ નહીં એ સુર અવતાર”
ધનધન જાતી શ્રીમાલી તણી,
જેહતી કીરતિ ચિહ્ન દિશે જણી.

જગડૂશાહના જીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય એમની ધર્મશ્રદ્ધા અને શ્રાવક તરીકેની ગુરુભક્તિ, પૂજા-સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને દાનશીલ તપ ભાવ જ્યાં સુકૃત્યોની માહિતી અનુકરણીય છે અને એટલે જ કવિએ એમને દેવલોકના દેવી ઈન્દ્ર અને ચન્દ્ર સમાન ઉપમાથી પરિચય કરાવ્યો છે. દાનધર્મના કેન્દ્રમાં જગડૂશાહની આ કાવ્યકૃતિ ‘કડખા’ તરીકે નોંધપાત્ર છે.

સંદર્ભ - લીલાવતી - મહિમાવતી રાસ - સંપા. ભીમશી માણેક (પા-૮૫)

જગડૂચરિત મહાકાવ્યમ્ - પૂ. સર્વાનંદસૂરિ

સંશોધક- પંન્યાસશ્રી વજ્રસેન વિ., સહ. સા. ચંદનબાળાશ્રીજી

જગડૂશાહે લોકોને સુખી કરવા માટે ભૂખમરાથી બચવા માટે ધાન્યનું દાન કર્યું હતું તેની માહિતી આશ્ચર્ય અને આનંદની સાથે ‘દાનવીર’ના બિરૂદને સમર્થન આપે છે.

ઉજ્જૈનના રાજા મદન વર્મનને ૧૮,૦૦૦ મૂડા, દિલ્હીના બાદશાહ મોજઉદ્દિનને ૨૧,૦૦૦ મૂડા, કાશીના રાજા પ્રતાપસિંહને ૩૨,૦૦૦ મૂડા, કંથાર દેશના રાજાને ૧૨,૦૦૦ મૂડા, ૧૧૨ દાન શાળાઓનું નિર્માણ કર્યું. કુલ ૮,૮૮,૦૦૦ મૂડા ધાન્યનું દાન કર્યું અને ૧૮ કરોડનું દાન યાચકોને દુષ્કાળમાં આપી માનવતા - જનસેવા-પ્રભુસેવાનું નમૂનારૂપ અનુકરણશીલ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

કુલીન પરિવારવાળા લજ્જથી માગી ન શકે તેવા પરિવારને પણ સોનાની દીનાર આપીને સંતુષ્ટ કર્યા હતા.

ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળમાં જગડૂશાએ આ રીતે ધન-ધાન્યનો સાગર લહેરાવ્યો હતો. જગડૂશાના જીવનમાં ગુરુ તરીકે ગૌરવવંતું સ્થાન પામેલા “પરમદેવસૂરિ” હતા શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરીને રોજ દાનનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો હતો.

જગડૂશાહે સંઘ યાત્રામાં દરેક સ્થળે દાનનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો. સાધુ-સાધ્વીજીઓની ભક્તિ કરી અને અન્ન-પાત્ર આદિનું પણ દાન કર્યું હતું.

ભદ્રેશ્વરના મંદિરમાં સોનાનો કળશ અને સુવર્ણનો દંડ બનાવ્યો હતો. વીર પરમાત્માની મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. પોતાની પુત્રીના આત્મશ્રેયાર્થે આરસપહાણનાં ત્રણ જિનમંદિર અને અષ્ટાપદના મંદિરનું નિર્માણ કર્યું હતું. ઉપરાંત ત્રિખંડ પાર્શ્વનાથ અને ૧૭૦ જિનપ્રતિમાનું નિર્માણ કર્યું હતું. કંથકોટમાં નેમિનાથના જિન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

કાઠિયાવાડના ઢાંક નગરમાં આદિનાથ જિનાલયની સ્થાપના કરી હતી.

વઢવાણમાં (વર્ધમાન) અષ્ટાપદના જિનમંદિરનું નિર્માણ કર્યું હતું. અહીં વવાણિયા પથ્થરની રચના કરેલી. વીરપરમાત્માની મૂર્તિ શાહી ઠાઠથી મહોત્સવ કરીને પધરાવી હતી.

શતવાટી નગરીમાં બાવન જિનાલયનું નિર્માણ કર્યું હતું.

શત્રુંજય પહાડ ઉપર સાત દેહરીઓનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.

સુલક્ષપુર નજીક દેવકુલ નગરમાં શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનમંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.

ભદ્રેશ્વરપુરમાં એક પૌષ્ઠશાળા બનાવી હતી. શંખેશ્વર તીર્થમાં ગુરુ ભક્તિથી પ્રેરાઈને બે પગલાં ‘પિત્તળ’વાળા મંદિરની રચના કરાવી હતી.

જગડૂશાહે વિવિધ સ્થળોએ જિન મંદિરમાં ધજાઓ ચઢાવી પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સમુદ્રતટે તપદ્વારા સાધના કરી હતી. પરિણામે જગડૂને વરૂણદેવ પ્રસન્ન થયા હતા.

ઉપરોક્ત માહિતી જગડૂચરિત મહાકાવ્યમ્ને આધારે આપવામાં આવી છે. પૂ. કેશરકુશળ મુનિ ભગવંતની રચનામાં જગડૂનો મિતાક્ષરી પરિચય છે પણ આ મહાકાવ્યને આધારે આપેલી માહિતીથી દાનવીર જગડૂશાનો વાસ્તવિક પરિચય થાય છે.

‘કડખા’નો સારભૂત વિચાર તો એ છે કે કહેવું (બોલવું) સહેલું-સરળ છે પણ આચરણ કરવું કઠિન છે. ચિદાનંદજીએ સજ્જાયમાં જે કડખાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કહેણી-“કથની કથે સહુ કોઈ રહેણી અતિ દુર્બલ હોઈ” એ વાત સર્વ સામાન્ય રીતે વિચારવાની છે.

‘કડખા’ ગાનારા માત્ર ગાય છે રણમેદાનમાં લડવાની હિંમત નથી. ચારણ જાતિના લોકો આવા શૂરાતન માટે કડખા ગાવાની ખ્યાતિ ધરાવે છે પણ યુદ્ધમાં ઘાયલ અને મૃત સૈનિકોને જોઈએ તેઓ દૂર ભાગે છે. અહીં જગડૂશાના સંદર્ભમાં એમની દયાવીર, દાનવીર અને ધર્મવીરની ભાવનાનો વિશિષ્ટ પ્રકાશ પથરાયેલો છે તે દૃષ્ટિએ આ માહિતી જૈન-જૈનેતર સમાજને માટે અનન્ય પ્રેરણારૂપ છે. ‘કડખા’ નિમિત્તે વાચક વર્ગને દાનવીર જગડૂશાનો પરિચય કરાવવાની ક્ષણ જીવનની ધન્ય ઘડી બની ગઈ છે.

નવકારમંત્રમાં નવરસો

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં રસ નિરૂપણ એક મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણાય છે. નવકાર મંત્રમાં નવપદ છે પણ તેમાં નવરસનું નિરૂપણ થયું છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આશ્ચર્ય થાય કે માત્ર ૬૮ અક્ષરના નાનકડા નવકાર મંત્રમાં શૃંગાર, હાસ્ય, ક્રોધ, અદ્ભુત, બીભત્સ, શાંત, રૌદ્ર, વીર અને ભયાનક રસ એમ નવરસનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રત્યક્ષ રીતે તો નવકારમાં કોઈ પણ એક કે વધુ રસનું દર્શન થતું નથી પણ નવકાર મંત્રનો ગૂઢાર્થથી વિચાર-ચિંતન કરતાં રસાસ્વાદ માણી શકાય છે. પ.પૂ. આચાર્ય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીએ ‘નવરસમય નવકાર’ નામનું લઘુ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે.

પૂ.શ્રીએ નવકાર મંત્રમાં રહેલા નવરસનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું અર્થઘટન કર્યું છે. પૂ.શ્રીનું નવકાર મંત્ર અંગેનું સૂક્ષ્મ ચિંતન નવરસનો પરિચય કરાવે છે. એમની અજબ-ગજબની કલ્પનાશક્તિનો પરિચય આ પુસ્તક દ્વારા થાય છે. આ પુસ્તકને આધારે નવરસની સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવી છે.

સાહિત્યમાં નવરસ કાવ્ય છે. ભક્તિરસ એ કોઈ સ્વતંત્ર રસ નથી પણ શાંતરસનો જ એક પર્યાય છે. પૂ.શ્રીએ વાત્સલ્ય રસને ૧૦મો ગણાવ્યો છે.

નવકારમંત્રમાં નવરસો

૧૩૯

મનુષ્ય અને પ્રાણીઓમાં હાસ્ય, રતિ, ભય, શોક, ક્રોધ, જુગુપ્સા, ઉત્સાહ, આશ્ચર્ય વગેરે લાગણીઓ રહેલી છે. આ લાગણીઓ ઉંમર વધતાં તેનું પ્રમાણ વધે છે અને તેનો અનુભવ પણ જીવન વિકાસમાં ઉપયોગી નીવડે છે. આ લાગણીઓના પ્રભાવથી રસ નિરૂપણ થાય છે. વિવિધ પ્રસંગોમાં લાગણીઓના કારણે પુણ્યપાપનો બંધ થાય છે.

રસશાસ્ત્રમાં સ્થાયી ભાવ અને સંચારી ભાવનો સમાવેશ થયો છે. સંચારી ભાવો ક્ષણિક ઉદ્ભવે છે અને શાંત થઈ જાય છે. સ્થાયીભાવ સ્થિર રહે છે. રસની ઉત્પત્તિમાં આ ભાવો મહત્વના છે. વિભાવ-અનુભાવ-સંસારી ભાવના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. શારીરિક ચેષ્ટાઓ એ અનુભાવ છે. ઉદ્દીપન એ વિભાવ છે.

૧૦૮ મણકાની માળા એ શાંતરસનું સાધન છે.

પૂ.શ્રીના નવરસના વિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શૃંગાર રસ : આ રસને ‘પ્રેમ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. યુવાવસ્થા અને વ્યવહાર જીવનમાં આ રસની અનુભૂતિ થાય છે. તેને ‘રતિ’ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. સંપત્તિ, પરિવાર આદિનો પ્રેમ તે શૃંગાર રસ છે. આ ભૌતિક શૃંગાર કરતાં અધિક શૃંગારરસ નવકાર મંત્રમાં છે. અરિહંતના બાર ગુણની વિચારણા, સમોવસરણમાં બિરાજમાન અરિહંતપ્રભુ, બારપર્ષદા સમક્ષ પ્રભુની દિવ્યવાણી સ્વરૂપ દેશના વગેરેનો વિચાર એ શૃંગારરસ - મિલન શૃંગાર છે. વિપ્રલંભ શૃંગાર એટલે વિયોગ, ગ્લાનિ, દુઃખ, ચિત્તમાં ઉન્માદ જેવી સ્થિતિ વિયોગ શૃંગારમાં છે.

અત્યારે અરિહંત પ્રભુ સાક્ષાત્ નથી એમનો વિયોગ છે. ભગવંતનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા. આ સ્થિતિનો વિચાર

કરીએ તો વિયોગ શૃંગાર રહેલો છે. આ રીતે અરિહંતની વિચારણા એ શૃંગારરસ છે. “નમો અરિહંતાણં” એનો આવો અર્થ વિચારવાની પ્રક્રિયામાં શૃંગારરસનું સ્થાન છે.

૨. હાસ્યરસ : હાસ્યરસમાં હસવું અને બીજાને હસાવવાનું નિમિત્ત બનવું. ચિત્ર-વિચિત્ર વેશભૂષા, અંગોપાંગની વિકૃત સ્થિતિ, ચંચળતા, એષ્ટાઓ દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. આ હાસ્ય ‘સ્થળ’ છે. હાસ્યથી શરીરમાં ફેરફાર થાય છે. નાક ફૂલે, હોઠ પહોળા થાય, ગાલમાં ખાડા પડે, ચક્ષુમાં ચક્રમક થાય. આ ફેરફારનું કારણ હાસ્ય રસ છે. તેના છ પ્રકાર હસિત, વિહસિત, ઉપહસિત, અપહસિત, અતિહસિત, સ્મિત. આ છ પ્રકારમાં ‘સ્મિત’નું હાસ્ય ઉત્તમ ગણાય છે. નવકારમાં પંચ પરમેષ્ઠિ છે. મનુષ્ય જન્મ મળ્યા પછી મહામંત્ર - મંત્રાધિરાજ નવકારની પ્રાપ્તિ થઈ એના જેવો બીજો કોઈ આનંદનો - હાસ્યનો પ્રસંગ નથી એમ વિચારવું જોઈએ. તેની ઉપેક્ષાથી મનુષ્યની દુર્દશા થઈ છે. ક્યાં વીતરાગ ? અને ક્યાં મારો તુષ્ઠ આત્મા ? આ પ્રકારની વિચારણાથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. આત્મા પોતાની મૂર્ખતા પર હાસ્ય કરે છે. જ્યારે વીતરાગની વિચારણા કરે છે ત્યારે મંદ મંદ સ્મિતની લાગણી ઉદ્ભવે છે. હાસ્ય એ મોહનીય કર્મની સ્થિતિ છે, આત્માની સુધારણા કરવાની છે. ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરતો આત્મા જગતની વિચિત્રતા એ પણ પરમેષ્ઠિની વિચારણામાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે.

૩. કરૂણરસ : સ્વજનનો વિયોગ, શોક, મૃત્યુ વગેરે પ્રસંગોમાંથી કરૂણ રસ ઉદ્ભવે છે. તદુપરાંત અનિષ્ટનો સંયોગ અને ઈષ્ટનો વિયોગ એ પણ આ રસના ઉદ્ભવમાં સ્થાન ધરાવે છે. આ રસનાં લક્ષણોમાં આંખમાં આંસુ, ગાત્રો શિથિલ થાય, સ્મૃતિ નાશ, વિચારોની અસ્થિરતા - સંકલ્પ - વિકલ્પ, શૂન્યમનસ્ક જેવી સ્થિતિનો

અનુભવ થાય છે. આ રસની સ્થિતિમાં જો આયુષ્યનો બંધ પડે તો આત્મા દુર્ગતિમાં જાય છે. શોક એ પણ મોહનીય કર્મની જ પ્રકૃતિ છે. તેને કારણે આ લોક-પરલોક બગડે છે. દુઃખદ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. જીવનની શાંતિ અને સુખમાં અંતરાય ઊભો થાય છે. અરિહંતની યથાર્થ વિચારણાથી આ રસની અનુભૂતિ થાય છે. નંદિષેષ અરણિક મુનિના જીવનના પ્રસંગોની વિચારણાથી કરુણરસ સમજાય છે.

અનંતપુણ્યના ઉદયથી સંયમ પ્રાપ્ત થયા પછી મોહનીય કર્મની સ્થિતિને કારણે આત્મા પતિત થાય છે. આ વિચારથી કરુણરસ ઉદ્ભવે છે પણ એને તો ગુરુ વચનથી આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે. અરિહંતનો સાક્ષાત્ વિયોગ આ ભરતક્ષેત્રમાં છે એ પણ વિચારીએ તો કરુણરસની સ્થિતિ દર્શાવે છે.

૪. રૌદ્ર રસ : ક્રોધ - તાડન - તિરસ્કાર - કઠોર વચન આદિથી રૌદ્રરસ ઉદ્ભવે છે. ક્રોધ કષાયની તીવ્રતાથી રૌદ્રરસ નિષ્પન્ન થાય છે. રૌદ્ર રસ એ જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ રૌદ્ર ધ્યાન કહેવાય છે. તેના ધ્યાનથી નરકગતિમાં જીવાત્મા જાય છે. મહામંત્રના ધ્યાનથી ક્રોધ શાંત થાય છે. શુભ ધ્યાનમાં આવે છે. પંચ પરમેષ્ઠી એ જીવાત્માને સર્વોત્તમ સ્થિતિ અનુભવે છે. ક્રોધથી હાંસીપાત્ર બનાય છે. પીડા થાય છે. અજ્ઞાનદશા અને કર્મોદયનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રકારની વિચારણાની પ્રક્રિયા રૌદ્રરસની સ્થિતિમાં રહેલી છે.

૫. વીરરસ : નીતિ નિયમનું પાલન, શક્તિ બળ, પરાક્રમ, વિનય અને ઉત્સાહ જેવા ભાવથી વીરરસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિમાં ધૈર્ય, શૌર્ય - ડહાપણ રહેલું છે. વીરરસ સર્વ ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં રહેલો છે. તેના પ્રકાર દાનવીર, દયાવીર, યુદ્ધવીર, ધર્મવીર એમ ચાર છે. મહામંત્રના સ્મરણથી આત્મામાં

૧. તાડન = મારવું

વીરરસ ઉદ્ભવે છે. ઉત્સાહ વધે છે. ચેતન શક્તિ થનગને છે. 'અરિહંત' પરમાત્માએ આંતર-બાહ્ય શત્રુઓને જીત્યા એ વીર રસનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. રાગ-દ્વેષ દૂર કરવાની સાધના એ ઉત્તમોત્તમ વીર રસનું દૃષ્ટાંત છે. સિદ્ધ પરમાત્માએ ભવભ્રમણ કરાવનાર આઠ કર્મોનો નાશ કર્યો તે વિચારણામાં પણ વીરરસ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુવૃંદ પાંચ મહાવ્રત, અષ્ટપ્રવચન માતા, બાવીશ પરિષદ, દશયતિ ધર્મનું પાલન કરે છે એવા સંયમ શૂરવીર છે. એ વીરરસનું નમૂનેદાર દૃષ્ટાંત છે. પંચ પરમેષીના પાંચ પદની આ પ્રકારની વિચારસૃષ્ટિ વીરરસની અનુભૂતિ કરાવવા સમર્થ છે.

૬. ભયાનક રસ : 'ભય'ની લાગણીમાંથી ભયાનક રસ ઉદ્ભવે છે. કાયિક, વાચિક અને માનસિક રીતે ભયની અનુભૂતિ થાય છે. મહામંત્રના પાંચ પદોની સૂક્ષ્મ વિચારણાની સાથે પોતાના આત્માની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તુલનાત્મક વિચાર કરતાં આત્મા ધ્રુજી ઉઠે છે. અનાદિકાળથી આત્માને ભય રહેલો છે. તે પંચ પરમેષીએ દૂર કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની પુષ્પમાળાના પુસ્તકના વિચારોથી સંસારનું સ્વરૂપ જાણીને ભયાનક રસની સ્થિતિ જોવા મળે છે. મોહાદિ આત્મ શત્રુઓની ભૂમિ આ સંસાર છે. તેનું ચિંતન જગતની વિચિત્રતાંથી ભયાનક સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. સંસારી જીવોના ત્રાસદાયક સ્થિતિ, કષાય, દુઃખ આદિની વિચારણાએ ભયાનક રસનું ઉદાહરણ છે.

૭. બીભત્સ રસ : જુગુપ્સામાં આ રસની લાગણી રહેલી છે. અંગનષ્ટ, દુર્ગંધ, લોહી, પડ, અશુચિ વગેરેથી બીભત્સ રસ નિષ્પન્ન થાય છે. મહામંત્રમાં આ રસ માટે જીવાત્માની વર્તમાન સ્થિતિની વિચારણા કરવામાં આવી છે. આત્માની ગર્ભાવસ્થાની સ્થિતિનો વિચાર, રૂધિર અને શુક્રાણુઓનો સંયોગ, મળ, મૂત્રની ક્યારીમાં

રહેલો આત્મા, જન્મ થવો, સંસારમાં ભ્રમણ, જન્મ-મરણ અને ચાર ગતિમાં રખડપટ્ટી વગેરેના વિચારોથી બીભત્સ ઉદ્ભવે છે. પંચપરમેષ્ઠીની વિચારણા કરવાથી આત્મા કેવી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં છે અને આપણો આત્મા સંસારમાં રખડે છે. આ શરીર પુદ્ગલ પદાર્થ છે. તેની આસક્તિથી વાસનાનું જોર, ઈન્દ્રિયોની ગુલામી જેવી સ્થિતિથી આ રસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારની વિચારણાની સાથે પંચ પરમેષ્ઠીના આત્માનો વિચાર કરીએ તો પોતાનો આત્મા શુદ્ધ થાય છે અને આત્મ વિકાસમાં વૃદ્ધિકારક બને છે.

૮. અદ્ભુત રસ : આ રસનું ઉદ્ભવસ્થાન ‘વિસ્મય’ની લાગણી છે. કોઈ કોઈ દિવ્ય વસ્તુ ‘પદાર્થ’નું દર્શન ઈચ્છિત મનોરથની પ્રાપ્તિ-પૂર્તિથી અદ્ભુત રસની અનુભૂતિ થાય છે. પાત્રોની ઉત્તમ સ્થિતિનું નિરૂપણ, અલંકારો, ચિત્રાંકિત વસ્તુ, વિરોધાભાસ વગેરેથી રસ નિષ્પન્ન થાય છે. મહામંત્રના જાપ અને સ્મરણથી દિવ્યાનુભૂતિ થાય. નવકારના પ્રભાવનાં દષ્ટાંતો શેઠ સુદર્શન-નવકારથી શૂળીનું સિંહાસન, શ્રીમતી શ્રાવિકા સતી-નવકારથી સર્પની જગાએ ફૂલની માળા, ભિખારીનો જીવ સંપ્રતિ રાજા થયો - આર્ય સુહસ્તિસૂરિના દર્શનથી જાતિ સ્મરણ થતાં પૂર્વ ભવનું જ્ઞાન થયું, ઉપરાંત અરિહંત અને સિદ્ધના સ્વરૂપની વિચારણા એ અદ્ભુત રસના ઉદાહરણરૂપ છે. અરિહંતની વાણીનો પ્રભાવ - સમવસરણની રચના જીવો પોતપોતાની ભાષામાં વાણી સમજે આ બધી માહિતી એ અદ્ભુત રસની આસ્વાદની છે.

૯. શાંત રસ : શાંત રસ માટે વૈરાગ્યની લાગણી કાર્યરત છે. સંસારની અસારતા અનિત્યભાવના, અશરણભાવના, સંસારભાવના, એકત્વભાવના, અન્યત્વભાવનાનું સ્વરૂપ વિચારવાથી શાંતરસ ઉદ્ભવે છે. સંસાર અસાર છે તેનું જ્ઞાન થાય. તત્ત્વત્રયીનો

આદર, પરમાત્માની કૃપા, સત્જ્ઞાનનાં અનુભવ, ગુફા, એકાંત સ્થાન, દેવસ્થાન વગેરેથી શાંત રસ નિષ્પન્ન થાય છે. કામ, ક્રોધ, હર્ષ-શોક, રાગ, દ્વેષ વગેરે મહામંત્ર નવકારથી શાંત થાય અને શાંતરસનો સાચો અનુભવ થાય.

એકાંતમાં બેસીને ધ્યાનપૂર્વક નવકારનું સ્મરણ અને ચિંતન ધ્યાનરસના ઉદાહરણરૂપ છે. તેના દ્વારા અગમ્ય અનુભવ થાય છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું ધ્યાન કરવું તે શાંતરસ સમાન છે. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ જીવાત્માને આત્મકલ્યાણમાં શરણરૂપ છે પાંચ મહાવ્રતની વિચારણા અને યોગનાં આઠ અંગોનું ચિંતન-સ્મરણથી શાંતરસની સાધના થાય છે. નવકારનો જાપ કરવો અને ત્યાર પહેલાં તે પાંચ પદોનો ઊંડો અભ્યાસ આ માટે જરૂરી છે. સર્વ પાવપ્પણાસણો - નવકારના જાપથી મોહનીય કર્મનો પણ ક્ષય થવામાં સહાય મળે છે. પંચ પરમેષ્ઠીના સ્મરણમાં પણ શાંત રસ રહેલો છે. જગતના બાહ્ય મંગલ કરતાં આત્માની શાંતિ એ સાચું મંગળ છે.

નવકારના નવરસની વિચારણા મહામંત્રના ગૂઢાર્થમાં છે. રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નવરસ કહીએ પણ સત્ય તો આવા વિચારો અને ચિંતન દ્વારા આત્માના શાંત અને સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યની અનુભૂતિ એ જ ઈષ્ટ ગણાય. તેનાથી આત્માના વિકાસ તરફ ગતિ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. નવરસ અને નવકારના માધ્યમથી એને તો આત્માનો જ વિચાર અને તેના ગુણોની પ્રાપ્તિ છે.

બારમાસા - કાવ્યોની સમીક્ષા

જૈન સાહિત્યમાં સ્થૂલિભદ્ર - કોશા અને નેમ-રાજુલના જીવનના પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને બારમાસા - ઋતુ કાવ્યની રચના થઈ છે. આ કાવ્યોમાં કવિત્વ-શક્તિની સાથે પ્રકૃતિની પશ્ચાદ્ભૂમિકાથી અનોખી કવિપ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

નેમનાથ-રાજુલના બારમાસાનો એક સંગ્રહ સં. ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયો હતો. તેના ટાઈટલ પેજ ઉપર પ્રકાશકનું નામ નથી પણ જૈન ધર્મી શ્રાવક એવા શબ્દોની નોંધ છે.

‘બારમાસા’નાં વિવિધ કાવ્યોની ટૂંકી નોંધ અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી જૈન સાહિત્યની કાવ્ય સમૃદ્ધિની સાથે કલાની દૃષ્ટિએ પણ વિશિષ્ટ કોટીનું પ્રદાન છે તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય અને માનવજીવનની શૃંગાર અને વિરહના રસને કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરીને બારમાસા કાવ્યો જૈન સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓ ગણાય છે.

કૃતિઓની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પ્રાચીન

‘બારમાસા’ની રચના ૫૩૩ વર્ષ પહેલાંની કવિ ડુંગરસ્વામીની પ્રાપ્ત થાય છે.

ડુંગરસ્વામી અંચલગચ્છના ધર્મસૂરિની પરંપરામાં ક્ષમાસાગરના શિષ્ય હતા. કવિએ નેમિનાથ ફાગ (બારમાસ) એ સંજ્ઞાથી રચના કરી છે. ૨૬ ગાથાની આ કૃતિમાં ઋતુને અનુરૂપ મિતાક્ષરી ઉલ્લેખ કરીને રાજુલના વિરહને વાચા આપી છે અને અંતે રાજિમતી સંયમ સ્વીકારીને તપ-જપથી કર્મ ખપાવીને સિદ્ધિપદને પામે છે એવો સુખદ અંત દર્શાવ્યો છે. ભાષા જૂની ગુજરાતી અને અપભ્રંશને મળતી આવે છે.

કવિ ડુંગરસ્વામીએ નેમનાથ ફાગ-બારમાસાની રચના સં. ૧૫૩૫માં કરી છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાની આ રચનાને ફાગ અથવા બારમાસાની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. ‘ફાગ’ એ વસંતની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રચાયેલું રસભાવ અને ઋતુના સમન્વયથી કલાત્મક કાવ્ય ગણાય છે.

ફાગ-ફાગુ કાવ્યમાં ઋતુના સંદર્ભથી બારમાસાનો ઉલ્લેખ થાય છે. કવિ ડુંગરની પ્રાચીન કાવ્યકૃતિ બારમાસાની સંક્ષિપ્ત નોંધ પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

કવિએ બારમાસા કાવ્યને અનુરૂપ અષાઢ માસથી જેઠ માસ સુધીના બારમાસનું અનુસરણ કર્યું છે.

કાવ્યનો આરંભ નેમનાથ લગ્નને માંડવે આવ્યા અને પશુઓનો પોકાર સુણીને રાજિમતીનો ત્યાગ કરી ગઢ ગિરનાર પહોંચી જાય છે તે પ્રસંગથી થયો છે. કેટલાંક સ્તવનો પણ આજ પ્રસંગથી શરૂ થયાં છે. પછી રાજિમતીના વિરહને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

કવિએ પ્રત્યેક માસના પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં વિરહની રસિક અભિવ્યક્તિ કરી છે.

તોરણિ વાલમ આવિઉ યાદવકુલ કેરઉ ચંદ
 આસુઅ દેખિ રથ વાલિઉ દિહિદિસિ હુઉ છંવિદ ॥ ૧ ॥
 નિશિ અંધારી એકલી મધુર સુવાસિસમોર
 સંતાવઈ પાપિઓ વાલંભહિઈ કઠોર ॥ ૨ ॥ (ગા. ૧-૨)
 વિરહની વેદના આપતી દષ્ટાંતરૂપે કાવ્ય પંક્તિઓ જોઈએ તો-
 ધુરિ આસાઢઉ ગોરીને ગુણ નેહ
 ગાજિમ પાપિઉ છાનઉ વરિસિ ન મેહ ॥ ૩ ॥
 શ્રાવણ વરિસઈ સરવડે મેહ ન ખંડઈધાર
 થે' મોરું મન વ્યાપિઉં પ્રીયડઉ કરઈ ન સાર ॥ ૪ ॥
 (ગા. ૩-૪)

આસો માસ :

આસો આસા બંધડી હુ મેલ્હી ઈણ કતિ
 માલતિ પરિહરી પારિધિ પૂઠિ ભમંતિ ॥ ૭ ॥

પોષ માસ :

અહે પોસ માસિ જઉ પ્રિયેમિલઈ તઉ મનવંછિત હોઈ
 ભણઈ રાણી રાઈમઈ નેમિ ન મેલઈ કોઈ ॥ ૧૩ ॥
 (ગા. ૧૩)

ફાગણ માસ :

અહે કરહુ સહિજિકુલીધીઉ મુહવાહઈ કરીરિ
 ફલીદ્રાખ પરિહરી કંટક લાઈ સૂરીરિ (ગા. ૧૮)

વૈશાખ માસ :

અહે વૈશાખ લૂઅ વાઈસિઈ પરબત ઉપરિનાહ
 આગઈ દુખિદિન નીગમઈએઅ અધિકેર નાહ ॥ (ગા. ૨૧)

૧. થે = તે ૨. દ્રાખ = દ્રાક્ષ

બાસ માસનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ જણાવે છે કે -

અહે બારહ માસહ માહિલઉ જેઠ વડ વરહોઈ

પભણઈ રાણી રાઈમઈ નેમિ ન મેલઈ કોઈ ॥ ૨૨ ॥

(ગા. ૨૨)

રાજિમતી વિરહાવસ્થામાં સ્વામીનું સ્મરણ કરતાં આઠ ભવની પ્રીતડી છે તો તે જાણીને મને સ્વીકારો.

રાજિમતી અંતે નેમનાથ ભગવાન પાસે પહોંચીને દીક્ષા અંગીકાર કરી નેમનાથ સ્વામી પહેલાં મોક્ષે જાય છે એવી સુખદ અભિવ્યક્તિ કરી છે.

અહે તપ જપ સંજમ આદરી કીધી નિરમલકાય

નેમિ પહેલી રાઈમઈ સુખે શિવપુર જાઈ ॥ ૨૫ ॥

અહે રાજમતિ ? સિંઈ રાઈમઈ પુહુતી સિદ્ધિ સવાય

ડુંગરસ્વામી ગાઈતાં અફલ્યા ફલઈ તાહુ ॥ ૨૬ ॥

(ગા. ૨૫-૨૬)

જુની ગુજરાતી ભાષા તેને મારૂ ગૂર્જર ભાષા પણ કહેવાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં આ ભાષા ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે.

અથ ઋષભદેવના બારમાસા :

પ્રથમ જિણંદ પ્રણમું પાયા, જનની મરૂદેવી એ જાયા

ઋષભદેવ ધૂલેવા નગર રાયા જગત ગુરુ જિનવરને જાણીએ ॥

વિષય, કષાય, કપટ ॥ જગત ॥ ૧ ॥ તજીએ.

કાર્તિકે કેસરીનું મિલશે, જનમ જનમના દુઃખ હરશે

મહારા વંછિત સહુ ફલશે ॥ જગત ॥ ૨ ॥

માંગશીરે મન મોહું માહરું તુરત દરિશણ થયું તાહરું
તાહરી સુરત પર વારું વારું ॥ જગત ॥ ૩ ॥

પોષે પ્રીતલડી પાલો, તિનભુવન માંહે જીનીવાલો
તુમ તો દીન તણા દયાલો ॥ જગત ॥ ૪ ॥

મહા સુદિ પંચમી દિન આવે મોરલી સહુ બંધાવે ॥
ગુણી જન રાગ વસંત ગાવે ॥ જગત ॥ ૫ ॥

ફાગુણે ફાગ ખેલું તુંમશું કેસર કસ્તુરીયે રમશું ॥
વિલેપન કરી સદા નમશું ॥ જગત ॥ ૬ ॥

ચૈત્રે ચિત લાગું ચરણે ફૂલ ગુલાબ મુગટ ચરણે ॥
સેવા તારણ ને તરણે ॥ જગત ॥ ૭ ॥

વૈશાખે ફૂલી વનરાઈ, ત્રીજની અખાત્રીજ ભાઈ
મહારે કેશરીયાશું સાચી સગાઈ ॥ જગત ॥ ૮ ॥

જેઠે જિન પાસે આવું શીતલ જલ લેઈ નવરાવું ॥
પંખો કરતા પુણ્ય પાવું ॥ જગત ॥ ૯ ॥

અષાઢે મેઘ ઘણા ગાજે ઢોલ મૃદંગ તિહાં વાજે ॥
ઈણે દરબારે સદાવાંજે ॥ જગત ॥ ૧૦ ॥

શ્રાવણીયેં સરવરિયાં વરસે બપૈયા મોર દાદુર પીસે
ગુણિજન રાગ મલ્હારે ગાસે ॥ જગત ॥ ૧૧ ॥

ભાદ્રવે ભવિક કરો ભક્તિ પરવ પજૂસણ કરોજુક્તિ
પૂજા ભણાવું ભલે ભક્તિ ॥ જગત ॥ ૧૨ ॥

આસુયેં પૂરીજે આસા ઘર ઘર દીપક સહુ થાસા ॥
હરખે ગાયે ઋષભદાસા ॥ જગત ॥ ૧૩ ॥

બારે માસ કરું સેવા ઋષભદેવ માગવું મેવા
દેજો દીનતણા દેવા ॥ જગત ॥ ૧૪ ॥ ઈતિ

ઋષભદેવજીના બારમાસા - પરિચય

બારમાસા ઋતુ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. તેનાં મુખ્યત્વે પ્રકૃતિની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં વિરહ-શૃંગાર રસનું નિરૂપણ મહત્ત્વનું ગણાય છે. સ્થૂલિભદ્ર - કોશા, નેમનાથ-રાજુલ વિશે બારમાસાની કૃતિઓ રચાઈ છે.

ભક્તિ નિમિત્તે પાર્શ્વનાથ અને ઋષભદેવ ભગવાનની બારમાસા કાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિ ઋષભદાસ કૃત ઋષભદેવ ભગવાનના બારમાસાની રચનાનો આરંભ કારતક માસથી થયો છે અને અંતે આસો માસનો ઉલ્લેખ છે. કવિએ પ્રકૃતિના ઉલ્લેખ સાથે પ્રભુ ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે.

આરંભની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

પ્રથમ જિણંદ પ્રણમું પાયા,
જનની મરૂદેવી એ જાયા
ઋષભદેવ ધૂલેવા નગર રાયા,
જગત ગુરુ જિનવરને જાણીએ ॥ ૧ ॥

બીજી કડીથી ૧૨ કડી સુધી કારતક થી આસો માસનો સંદર્ભ આપીને વિવિધ પ્રકારની પ્રભુ ભક્તિના વિચારો પ્રગટ થયા છે.

કારતક માસમાં પ્રભુના દર્શનથી મનવાંછિત પ્રાપ્તિ, માગશરમાં પ્રભુની મૂર્તિથી મન મોહ્યું છે. પોષ માસમાં પ્રભુ દીનદયાળુ, મહામાસમાં વસંતનું આગમન - વસંત રાગ ગાવાનો, ફાગણમાં પ્રભુ સાથે કેશર-કસ્તુરીથી અને વિલેપનથી પૂજા કરીને ફાગ ખેલવો, ચૈત્રમાં પ્રભુની પુષ્પોથી ભક્તિ કરવી. મુગટ ચઢાવવો, વૈશાખમાં ફૂલોની માળા પુષ્પ વૃષ્ટિ, જેઠ માસમાં પ્રભુને અભિષેક અને પંખાથી

બારમાસા - કાવ્યોની સમીક્ષા

૧૫૧

દ્રવ્યપૂજા, અષાઢમાં મેઘ ગર્જના કરે છે ત્યારે ઢોલ, મૃદંગના વાજિંત્રનો નાદ ગુંજે છે.

કવિના શબ્દોમાં શ્રાવણ માસની ભક્તિનો વિચાર જોઈએ તો-
શ્રાવણીએ સરોવરિયા વરસે,
બપૈયા, મોર, દાદુર પીસે
ગુણીજન રાગ મલ્હારે ગાસે ॥ જગત ॥ ૧૧ ॥

ભક્તો મલ્હાર રાગમાં ભગવાનનાં ગુણ ગાશે. (અહીં ચૈત્યવંદન-સ્તવન-સ્તુતિનો સંદર્ભ સમજવો.)

ભાદરવા માસમાં પર્વાધિરાજની આરાધના કરી ભક્તિ નિમિત્તે પૂજા ભણાવવી અને આસો માસમાં મનની આશા પૂર્ણ થાય દીપાવલી પર્વ આવે અને ઘર ઘર દીપક પ્રગટાવી હર્ષની અનુભૂતિ થાય.

આ રીતે બારમાસ દ્વારા ભક્તિ કરીને ‘મેવા’ શાશ્વત સુખ આપો એવી અભિલાષા પ્રગટ થઈ છે.

“બારે માસ કરું સેવા” પંક્તિથી આખું વર્ષ પ્રભુની સેવા કરવાની ભાવના વ્યક્ત થઈ છે.

અહીં પ્રકૃતિનો નામોલ્લેખ ભક્તિના સંદર્ભમાં થયો છે. ફાગ ખેલવો, પુષ્પોની વૃષ્ટિ, સરોવરી નીર ભર્યા, બપૈયા, દાદુર મોરનો શ્રાવણ માસમાં ઉલ્લેખ, વસંત ઋતુ, વૈશાખમાં વન-ઉપવનમાં વિકાસ પામેલી પ્રકૃતિનું દર્શન, મેઘ ગર્જના વગેરેથી પ્રકૃતિનો પરિચય થાય છે. ઋતુ કાવ્યને અનુરૂપ આ પ્રકૃતિનો પ્રયોગ કાવ્યની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. અહીં શૃંગાર રસ-ભક્તિ શૃંગાર તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. પ્રભુ ભક્તિનો ભાવભર્યો સ્નેહ ભક્તિરસનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. ઋતુ કાવ્યની પરંપરામાં આ અભિનવ રચના કાવ્ય અને ભક્તિના સમન્વયથી આસ્વાદ્ય બની છે.

પાર્શ્વનાથ બારમાસો

મધ્યકાલીન સમયમાં રાસ, ફાગુ, વિવાહલો, ધવલ, જ્યાં દીર્ઘ કાવ્યોની સાથે લઘુ કાવ્ય પ્રકાર તરીકે બારમાસાની રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ઋતુકાવ્ય પ્રકાર તરીકે પણ આ રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે. વર્ષની ઉત્તમ ઋતુમાં વસંત અને વર્ષાનો સમાવેશ થાય છે.

બારમાસ કાવ્યમાં વર્ષના બાર માસના ક્રમિક આલેખન દ્વારા વિરહવેદનાને વાચા આપવામાં આવે છે. તેમાં પણ વિપ્રલંબ શૃંગાર ભાવવાહી રીતે સ્થાન ધરાવે છે.

બારમાસ લઘુ કાવ્ય પ્રકાર હોવા છતાં તેમાં કલ્પનાનો વૈભવ, રસનિરૂપણ અને ભાવ સ્થિતિનું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ થયું છે. એટલે કાવ્ય તરીકે સ્વતંત્ર પ્રકાર ગણીએ તો પણ યોગ્ય ગણાશે.

જૈન અને જૈનેતર કવિઓએ બારમાસની રચના કરી છે તેમાં વિરહ ઉપરાંત ઉપદેશ અને જ્ઞાન માર્ગના વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈન સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે સ્થૂલિભદ્ર અને કોશાનો સંબંધ, નેમનાથ અને રાજુલ-રાજિમતીના સંદર્ભમાં બારમાસા કાવ્યો રચાયાં છે. તેમાં કોશા અને રાજુલની વિરહવેદના મૂર્તિમંત અભિવ્યક્ત થઈ છે. આ.બુદ્ધિસાગરસૂરિ, આ.વલ્લભસૂરિની બારમાસા રચનાઓમાં ઉપદેશ અને જ્ઞાન-ભક્તિનો સમન્વય સંધાયો છે.

કવિ જિનહર્ષની એક કાવ્યકૃતિ પાર્શ્વનાથ બારમાસ શ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાન મંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે તેને આધારે પાર્શ્વનાથ બારમાસનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આ કાવ્યમાં 'માસ' ક્રમ કવિપ્રતિભા પર અવલંબે છે. સામાન્ય રીતે કારતક થી આસો માસનો ક્રમ પ્રચલિત છે. પણ વિરહવેદનાના નિરૂપણ માટે ક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. કવિ

જિનહર્ષની રચનામાં શ્રાવણ માસથી કાવ્યનો આરંભ કરીને અષાઢ માસના નિરૂપણ દ્વારા કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે. આ કાવ્યની વિશેષતામાં અનેરું આકર્ષણ એ છે કે પ્રકૃતિ-પ્રણય અને માનવ જીવનના સંગમ દ્વારા કલાત્મક અભિવ્યક્તિ થઈ છે. પ્રકૃતિના વિવિધ ઋતુમાં પરિવર્તન પામતા અવનવા રંગોથી માનવ જીવન પર પણ તેનો પ્રભાવ પડે છે અને જીવનના અવનવા રંગોનું ચિત્રણ થતું નિહાળી શકાય છે.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં બારમાસ કાવ્યો કલાત્મક અને કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવે છે. તેમાં રહેલી પ્રકૃતિની ઉદીપન વિભાવનાથી જીવનની રંગીનતાની એક ઝલક હૃદયસ્પર્શી બને છે.

પાર્શ્વનાથ બારમાસોની રચનામાં ૧૩ કડી છે. ૧૨ કડીમાં માસવાર રસિક અભિવ્યક્તિ દ્વારા પ્રણયની વિભાવનાનું નિરૂપણ થયું છે. ૧૩મી કડીમાં કાવ્ય પૂર્ણ થયું છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

વામા માતા પાર્શ્વનાથના વિરહની વેદનાને અનુભવે છે તેનો શ્રાવણ માસમાં ઉલ્લેખ થયો છે. શ્રાવણ માસમાં ઝરઝર મેઘ વર્ષે છે. વીજળીના ચમકારા ઝબકારા થાય છે. દેહમાં દાહજ્વર સમાન પીડાની અનુભૂતિ થાય છે અને માતાને પાર્શ્વનાથનું ચિત્તમાં વારંવાર સ્મરણ થાય છે પરિણામે વિરહની માત્રા પણ વૃદ્ધિ પામે છે. અહીં શ્રાવણ માસનો મેઘ-વીજળી જેવા પ્રકૃતિના શબ્દોનો પ્રયોગ વિરહને સાકાર કરે છે.

ભાદરવો ભરપુર કહેવાય છે. મુશળધાર વર્ષા થાય છે. મોર-પપીહા-દર્દુર શોર કરે છે. નદી-સરોવર પાણીથી છલકાય છે. ત્યારે પાર્શ્વકુમાર વારંવાર યાદ આવે છે.

આસો માસમાં સ્વાતિ નક્ષત્ર ચંદ્રની શીતળ ચાંદનીના ભૂમિકામાં વિરહ વધુ ગાઢ બને છે.

૧. દર્દુર = દેડકાં

કારતક માસમાં ઠંડીની અનુભૂતિ થાય છે. દીપાવલીનું પર્વ ઘરઘર ઝગમગતા દીવડા ઘર-ઘર પકવાન આનંદનું વાતાવરણ છે. સર્વત્ર સુખની લહેર છવાઈ પણ મારે તો હે સખી પાર્શ્વકુમાર નથી એટલે અશાંતિ છે.

પોષ માસની સખત ઠંડીમાં અગ્નિથી (ગરમી) શીતળતા મળે પાર્શ્વકુમાર મને છોડીને ગયા એમ ચિત્તમાં વિચાર આવે છે.

મહા માસમાં શીતળતાની લહેરની અનુભૂતિ થાય છે અને રાત-દિન પસાર કરવામાં વિરહની ભાવના વધે છે.

ફાગણ માસ હોળીનું પર્વ. રંગ-ગુલાલ ફાગ ખેલતાં નરનારીઓ આનંદ અને ઉલ્લાસનું પર્વ.

ફાગણ માસના વર્ષનમાં અનેરો ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. વાજિંત્રનો નાદ પણ આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે અહીં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ સૌ કોઈને આનંદદાયક બને છે.

ચૈત્ર માસમાં શીતળતા દૂર થઈ અને ગરમી-તાપનો પ્રભાવ પડ્યો છે.

વૈશાખી વાયરા આનંદદાયક લાગે પણ કવિના શબ્દો છે.

તડકો લાગે છે આકરો સખી ? આવ્યો માસ વૈશાખ રે.

જેઠ માસમાં ધરતી ગરમાગરમ વધુ તપી જાય છે. રાતનો સમય સ્વપ્નવત્ લાગે છે અને ભૂમિ તો અગ્નિ સમાન બની છે. પાણી વિના કંઠ રૂંધાય છે. વિરહાવસ્થા વધુ પ્રબળ બની છે એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે.

અષાઢ માસ બારમો છે. વાદળમાં સૂર્ય છુપાઈ જાય છે. મેઘનું આગમન થાય છે. મેઘ વૃષ્ટિથી વિરહની ગરમી દૂર થઈ છે. મેઘ વર્ષાથી ધરતી ભીની થઈ મેઘ ગર્જના થાય છે અને વસુધાનું નવલું સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

કવિએ ખરેખર તો વિરહની ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ દ્વારા એક મહત્વપૂર્ણ ઋતુ કાવ્યનો પરિચય કરાવ્યો છે.

૧૩મી કડીમાં કવિના શબ્દો છે.

બારહમાસ પૂરણ લીયા સખી ! અહનિસ પાસ જિણંદ
પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કરતાં આ રીતે બારમાસ વીતી ગયા.

કાવ્યની ભાષા સરળ અને સુગ્રાહ્ય છે. તેમ છતાં આસ્વાદ્ય માટે સંક્ષિપ્ત વિગતો આપવામાં આવી છે.

બારમાસોનો સારભૂત વિચાર વામા માતાની ભક્તિ અને વાત્સલ્ય છે.

પાર્શ્વનાથ બારમાસો

શ્રાવણ માસૈ ઉલસ્યો સખી ઝિરમિર વરસૈ મેહ
ચમકૈ વીજ દિસો દિસૈ સખી દાઝૈ વિરહણ દેહ રે.
ચાલૈ નિત નવલો નેહ રે સાંભરીયા વાલ્હા જેહ રે
અલગા પરદેશી તેહ રે. તે વિણ આયા નિજ ગેહ રે
ઈણરીત મુઝ પાસજી સાંભરે રે ॥ ૧ ॥

ભાડુડો ભર ગાજીયો સખી માંડ ઘટા ઘનઘોર
બાલીહો પિયુ (ર) કરૈ સખી મધૂરા બોલૈ મોર રે
દાદુર નિસ પાડૈ શોર રે, ખલક્યા જલપાવસ જોર રે
ગડૈ નદીયા ચિંહુ ઘોર રે કડલાગો ભાગોરૌ ॥ ૨ ॥

આસો માસૈ સડવડી સખી સ્વાત નક્ષત્ર મઝાર
મોતી સાયર નીપજૈ સખી મુંહઘા મોલ અપાર રે
ચંદ કિરણ ઘણું સુખકાર રે જે વિરહ જગાવણહાર રે
પોઈણ સિરમાઝ હજાર રે ફુલી નિરમલ જલસાર રે ॥ ૩ ॥

૧. સિરમાઝ = સરોવર મધ્યે

કાતી છાતી સીયલી સખી, સમિક્ષ અનૈ સુકાલ રે
 પરવ દીવાલી આવીયો સખી ઘર ઘર દીપક માલરે.
 ઘર ઘર પકવાન વિશાલ રે, હિલમિલ ખેલૈ નરનારી રે
 સોહણ સુંદર સુકમાલ રે સહુ માણૈ સુખ રસાલરે ॥ ૪ ॥
 વાસુરલઘુતા પામીયા મિગસર ચમક્યો ચિત મઝેવંવાર
 પાલોબાલૈ પાપીયો સખી જાણૈ અંગ અંગાર રે
 ન ખમાઈ સિત લિગાર રે મંદિર નિજ વાત મોઝાર રે
 હિલ મિલ પોઢૈ વરબાલ રે, ઈમ સફલ કરૈ અવતાર રે ॥ ૫ ॥
 પોષ રોસ ઘણું થયો સખી સગલૈ ચમક્યો ચિત
 સુંદર પાણી સીયલો સખી પાવકસુ થઈ પ્રિતરે
 આવ્યો દક્ષણ આદિત રે તાઢક આવી બહુરીતરે
 મન કાહલ છોડિ મીત રે મિલીયા નિજ ચોખૈ ચિત રે. ॥ ૬ ॥
 માહા મહિનો આવીયો સખી વાજૈ શીતલ વાવ
 અગન સરીખો આકરો સખી વાજૈ શીતલ વાય
 બાલી સબવણરાય રે પોઈણ તાઢૈકમલાય રે
 ડગલા દોટી સુંભાવ રે પાવકનો તાપ સુહાય રે
 નિસદિન શીત નજાય રે... ॥ ૭ ॥
 ફાગુણ ફગફગીયો હવૈ સખી આયો માસ વસંતો રે
 નારી ગીત સુહામણા સખી ગાવૈ મન ઉલ્લસંત રે
 ખેલૈ નરનાર અનંતરે ચોવા ચંદનમહિ કંતરે
 વિચિ લાલ ગુલાલ ઉડંત રે ભલા ચંગ મૃદંગ વજંત રે ॥ ૮ ॥
 ચૈત્ર સુહાવો આવીયો સખી વાજ્યા ઉન્હા વાય
 શીતલસી પાછા વલ્યા સખી, સૂરકિરણ પ્રફુલાય રે
 શીતલ છાંયા સહુ જાય રે ચૌબારા ગોખ સુહાય રે
 દિનતાપ રચણ સીધાય રે કુંપલ મેલાવણ જાય રે ॥ ૯ ॥

૧. વાસુર = વાસર = દિવસ ૨. પાલો = ભાજપાલો

તડકો લાગૈ આકરો સખી, આવ્યો માસ વૈશાખ રે
 નાન્દી કેરી આંબની સાખી^૧, લૂંબ રહી કેઈ લાખ રે
 મોરી વનવાડી દાખ રે ટાઢા જલપાણી રાખ રે
 ઝીણા ઈક તારા રાખ રે, બીજા સહુ દીધાનાંખ રે ॥ ૧૦ ॥

જેઠે જેવા દીહડા સખી જોર તપૈ જગભાણ
 રાત સુપન સરખી થઈ સખી ભૂંઈ થઈ અગન સમાન રે
 પાણી વિણ છુટૈ પ્રાણ રે ખલકૈ લૂતાવડખાણ રે
 રાણીના કંકણ જાણ રે, ઢીલા થઈ નિરબાણ રે ॥ ૧૧ ॥

આસાઢૈ ધનઉમઘો સખી વાદલ છાંયો સૂર
 પુહવીતન તાઢો થયો સખી આતપ નાઠો દૂરરે
 ગરહરીયા મેઘ ગરૂરરે ભીની ધરતી ભરપૂર રે
 નીલી થઈ હહહહી નૂર રે વસુધા પ્રગટાણો નૂર રે ॥ ૧૨ ॥

બારહ માસ પૂરણ ભયા સખી અહિનિસ પાસ જિણંદ
 અશ્વસેન નૃપકુલતિલો સખી વામારાણી નંદરે
 સેવૈ જસુપાય ફણિંદ રે ખિજમતિ કરૈ ચોસઠ ઈંદ રે
 પરિતિખ જસુ સુરતરું કંદરે જિનહર્ષ સદા આનંદરે.

ઈતિશ્રી પાર્શ્વનાથ બારમાસો સંપૂર્ણ ઉતાવલૈ મૈ લિખ્યો છે

— કવિ જિનહર્ષ

નેમનાથના બારમાસો

વૈશાખે વન મોરીયો મોરીયા સહુકા વિરહ જગાવે કોયલી
 નહિ ધર ભરથાર કહેજો સંદેશો નેમને જાદવને જાય.
 નિશદિન ઝૂરે ગોરડી ગોરી ધાન ન ખાય...

કહેજો ॥ ૨ ॥

૧. સાખી = ડાખી

જેઠ તપે રવી આકરો દાઝે કોમલ દેહ
વિરહ દાવાનલ ઉલટ્યો પીઉ વિણ કુણ એહ...

કહેજો ॥ ૩ ॥

આસાઢે વાદલ થયા આયૌ પાવસ કાલ
હું કહોને કિણ પર રહુ એકલડી નિરાંત...

કહેજો ॥ ૪ ॥

શ્રાવણ ઘોર ઘટાકરી વરસે જલધાર
બપહિઉ પીયુ પીયુ કરે પીયુ સાલૈ અપાર...

કહેજો ॥ ૫ ॥

ભાદ્રવડો ભલે ગાજ્યો ખલકણ જલ ખાસ
ચિંહુ દિશે ચમકે દામની જણેપાવસ કાલ...

કહેજો ॥ ૬ ॥

પ્રાસુ પાણી નિરમલા નિરમલ ગોખીર
આવોને પ્રીતમ પીજઈ ટાઢો થાઈ સરીર...

કહેજો ॥ ૭ ॥

કાતિ કરવત સારીખો જણે છાતીમેં તીર
પરવ દીવાલી કીમ કરું ઘર નહિ જલદનો વીર...

કહેજો ॥ ૮ ॥

મૃગશીર માસ સહેલીયા આયો દુઃખ દેણ
પાલોજીવાજૈ પાપીયો ઘર નહિ વાલો સયણ...

કહેજો ॥ ૯ ॥

પોષે કાયા પોસીયે કીજે સરસ આહાર
સૂઈજ સેજ સોહામણી, આણી નેહ અપાર...

કહેજો ॥ ૧૦ ॥

માહે દાહ પડે ઘણો વાજે ટાઢારે વાય
શીયાલાની રાતડી વાલો આવેજી દાય...

કહેજો ॥ ૧૧ ॥

ખેલે કુણ સંજોગીયા ફાગુણ આવે રે દાય
નેમ નગીનો ઘર નહિ ખેલે મોરી બલાય...

કહેજો ॥ ૧૨ ॥

ચતુરા ચેત સોહામણો. રતી વસંતી એહ
રાતિ કુંપલ શુ ખડે મુલકંતીરે દેહ...

કહેજો ॥ ૧૩ ॥

નૈણે આંસુ નાંખતી બોલ્યા બારેજી માસ
નીહર નાહન આવીયો જેહની કેહી આસ...

કહેજો ॥ ૧૪ ॥

રંગભરી રાજમતી લીધો સંજમભાર
કહે જિન હરખ સહેલીયા મિલ્યા મગતમઝાર...

કહેજો ॥ ૧૫ ॥

ઈતિશ્રી નેમરાજમતી બારેમાસા સંપૂર્ણ:

(સંવત ૧૮૩૬ના માહ સુદ-૧, ગુરુ શ્રી બાલાપુરમધે લખત
કુલચંદ સ્વ અર્થ.)

નેમનાથ સ્તવન (અમૃતવિજય)

(દુહા - રાગ - મલ્હાર)

સમરૂ માતા શારદા, પ્રણમું ગુરુદેવ પાય
ગુણ સઘળો મુજ જ્ઞાનનો, વિવરો દીયો વતાય ॥ ૧ ॥

જસ સુપસાય નેમની, બારામાસી વિશેષ
જણસુ હૂં ભક્તે કરી, એ મીઠો ઉપદેશ ॥ ૨ ॥

જાન સબલ સજી યાદવે, પરણવા રાજુલ પ્રેમ
 ઉગ્રસેન ઘર ઉમંગી, પઉધાર્યા પ્રભુ નેમ ॥ ૩ ॥
 સહીય સમાણી સાથણૈ, સોલ સજી શિણગાર,
 જોવૈ નિજ પ્રિતમભણી, રાજુલ રાજકુમાર ॥ ૪ ॥
 તોરણ મુજ આયા તદા, પશુકી સુણી પોકાર,
 કરુણા કરી જિન ઈમ કહે, એ સંસાર અસાર ॥ ૫ ॥
 પશુ છોડાવીયા સાડાદેસ વાલ્યો રથ તિવાર,
 વાત સુણીરાજુલ વઢૈ કીધો સ્યું કિરતાર ॥ ૬ ॥

(ઢાલ - ઘણરા વાલ્હા એ દેશી)

નાહ જિન જાવો ગિરનાર હો નેમ નગીના છેલ છબીલા હો મુજને છેતરી
 નવભવ નેહ સંભાલ હોને, અબલાની માનો હો વિનતી એતરી ॥૭॥
 શ્રાવણ વરસૈ સરભરૈ ગરજૈ મોર મલ્હાર, બાદલ ઝબકૈ, ભોગી
 સુણભરથાર ॥ ૮ ॥

માનો સાહિબ મુજરો હોને. પરણઓ છાહ હો પ્યારા પદમણી
 ગંભીર ગુણ રાગજ હોતે, કઠિન થઈયૈ હો કહિઈસી ઘણી ॥ ૯ ॥

તરભાદુ ધુરૈ ગયણ ગહિરો તાણ ગોસ
 મઢીય ઘટા પપીયો ચવૈ જયું જયું વાધે જોસ ॥ ૧૦ ॥

ભરમિ પહિલા ભૂલી હો નેમ, આંબર જો ચાહુ ઊભી રહી
 મેલી જાવો સૌ સમૂલી હો ને. કપટ એહવો હો કો જાણ્યો નહિ ॥૧૧॥

આસો જૈ આસ્યા કરું *સીપ ચાહૈ જિમ સ્વાત
 સોલ કલાથી સસિ દહૈ સરસઃ સરદકી રાત ॥ ૧૨ ॥ઢા.

જોડૈ પંખી સજોડા હોને, પાલૈ હો રહૈ નિશદિન એકઠા
 થે સનેહી થોડા હોને, છેહ દેવા હો ન કીજૈ ॥ ૧૩ ॥ દૂ.

★ સીપ = છીપ જેમ સ્વાતિનક્ષત્રને ઈચ્છે તેમ...

કૃપા કરો અબ કાતીઈ વલી મ જોવાડો વાટ

દિવસ વડો દિવાલીયા સુખનો કીજૈ સાટ ॥ ૧૪ ॥ ઢા.

પાવ સરિત પિયારી હોને. સેજ સંભારુ હો ફુલડે અતી સહી

હેડી મૂકો હીયારી હોને, અચરગ મોટાના હોવહિ જૈ ચિત્ત ચહી

॥ ૧૫ ॥ દૂ.

ચિહું દિસ સીત ચમકીયો આયો ફાગણ માસ

ચાહું ચંદ ચકોરજયું, અંગ ન પૂરો આશ. ॥ ૧૬ ॥ ઢા.

પર પીડા પીંછાણ હોને. વડપણિ જગમૈ તે ખરો

અલગણ ચિંત મ આણ હોને. ગરજયો હોવૈ હો જેહનો ગુણ કરો

॥ ૧૭ ॥ દૂ.

ઘટ રૂપી ઘરમૈ વસો સજજન સુગુણ સદૈવ

પરુ પિરૈ જાણ્યો પાસ મૈ પંથ નિહાલૂ પીવ ॥ ૧૮ ॥ ઢા.

મુજને તુમથી છે મયા હોને. અલગૈ નહી હો મંદિર એકલી

કંપૈ કોમલ કાયા હોને. બોલ્યો ન સુહાવૈ હો કેહનો હૃદય વલી ॥ ૧૯ ॥ દૂ.

માહે^૧ અંબા મોરીયા વલ્લભ આવિ વસંત

અબીર ગુલાલ અગરજૈ રાજવી ફાગ રમંત ॥ ૨૦ ॥ ઢા.

દિન એ નણદીના વીર હોને. સાસ વિચાલૈ હો નિત પ્રત સાંભરૈ

પંજર ઉપજત પીર હો ને. સંગ તું મારો હો મેલ્યા કિમ સરૈ ॥ ૨૧ ॥ દૂ.

ફાગુણ વાયે ફગ કરો ફૂલ્યા બહુત પલાસ

હોલી ખેલણ હૂંસ છે. અવધારો અરદાસ ॥ ૨૨ ॥ ઢા.

યોવન જોરૈ આયો હો તે. હોઈ ન્યારા હો નાઠા કિમ રહો

યાદવકુલ થે આવ્યા હોતે. દોષીરૈ ભરમાવૈ હો ચાલં ભમતિ દહો

॥ ૨૩ ॥ દૂ.

૧. માહે = મહામહીનામાં

ચૂપ કરી નિજ ચિત્તમે ગોરી પૂજત ગેર
વનરાય વિકસી સહુ કોયલ કહોકત જોર ॥ ૨૪ ॥ ઢા.

: ઢાલ :

તેલરુ ચૂઆ તિલક હોતે. ભજન નિવાર્યો અંજન યાંમની
હસે સહીયા હલક હો તે. મેલો દીજૈ હો શીઘ્ર મોટા ધનિ ॥૨૫॥ દૂ.

તન તાપૈ તરુણી તણો વાસર વધ્યો વૈશાખ
મહક્યા ચંપા મોગરા દાડિમિ કેલા દાખ ॥ ૨૬ ॥ ઢા.

ઈણ ભવ તોરો આધાર હો ને. અવર વરેવા હો અમનૈ આખડી
ત્રીયા નો તાતો જ માર હોને. પ્રાણનૈ રાખૈ હોજિમ જિમ પાકડી
॥ ૨૭ ॥ દૂ.

જગજીવન ઈણ જેઠમે ઝાઝી ઉઠત ઝાલ
વહિલા આણ વધાવિઈ પ્રેમ સરોવર પાલ ॥ ૨૮ ॥ ઢા.

સંદેશા ન વીવહાર હોને. વાંક વાલેસરા હો અમમે શ્યું અઘૈ
વનિતાની ન કરો છો વાહ હોને. પ્યારા ભરોસો કુણ કરસી પઘૈ
॥ ૨૯ ॥ દૂ.

આષાઢૈ ઈંદ્રે ઉમાહીયો ધરહર વરસૈ ધાર
ફદ હરીયા કાનન હુઆ સજયો ભૂમિ શુંગાર ॥ ૩૦ ॥ ઢા.

ચતુર ચોમાસાને વૃંદ હોને. જુગત વણાવા હો જોઈ જૈ તેતલી
સાસુ સિવાને સુનંદા હોને. ઓલગ ધારો હો સાહિબ તેતલી ॥૩૧॥ દૂ.

વિદાય લૈ મા બાપની ગઈ રાજુલ ગિરનાર
સ્વામી પાસૈ સંગ્રહ્યો સતીઈ સંયમ ભાર ॥ ૩૨ ॥

કરી તપસ્યા કાયા કસી, સખરો પાલ્યો વીરલ
નેમ પહિલી નારીઈ લહી મુગતિઈ લીલ ॥ ૩૩ ॥

૧. કહોકત = ફહુ એવો અવાજ ૨. ઈંદ્ર = વરસાદ

બારમાસા - કાવ્યોની સમીક્ષા

૧૬૩

ચૌપન દિના ઈ અંતરૈ આસો અમાવસ જાણ
પામ્યા મુગતજ પામશૈ શ્રી નેમ નિરવાણ ॥ ૩૪ ॥

કલશ

તપગચ્છ રાજા વડ દિવાજા શ્રીવિજય દયા સૂરીસરો
મહિમંડલૈ જસ કીર્તિ વાધી પૂરવૈ પરઈયા ખરો
તસ શીષ વૃદ્ધિ વજ્જર શોભૈ અમૃતવિજયશ્રી મુજ ગુરૌ
વર્ણવ્યા મેં નેમ-રાજુલ લક્ષ્મી સુખ જયવરો ॥ ૩૫ ॥

ઈતિ સ્તવનં સંપૂર્ણ

શ્રી નેમનાથ બારમાસનું સ્તવન

તપાગચ્છના આ. હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની પાટ પરંપરાએ થયેલા પૂ. લબ્ધિવિજયજીએ નેમનાથના સ્તવનની રચના કરી છે તેમાં ‘બારમાસ’નો પ્રયોગ કર્યો છે. કવિએ બાર કડીમાં અનુક્રમે કારતકથી આસો માસનો આધાર લઈને રાજુલના મનના વિચારોને પ્રગટ કર્યા છે. કવિની રચના હાલ સરળ હોવાથી વિચારો સમજી શકાય તેવા છે.

નેમનાથ ભગવાન લગ્નને માંડવેથી પશુઓનો પોકાર સાંભળીને પાછા વળી ગિરનાર જાય છે તે પ્રસંગથી રાજુલની વિરહાવસ્થા અને વેદનાનું નિરૂપણ બારમાસના માધ્યમથી કરવામાં આવ્યું છે.

નેમજી વહેલા આવે એવો વિચાર કારતક માસમાં પ્રગટ થયો છે. સાસરીયાનાં મ્હેણાં સહન થતાં નથી એવો સામાજિક સંદર્ભ પણ જોવા મળે છે. માગશર માસમાં નેમજી વચન પાળીને પાછા આવે, પોષ માસમાં મારી કાયા પરવશ થઈ શીવાદેવીના જાયા હજી પણ આવ્યા નહિ.

મારી સખીઓ સર્વ રીતે આનંદ કરે છે ત્યારે હું ઘર મંદિરમાં એકલી બેસી રહું છું. ફાગણ મહિનામાં ફાગ ખેલવાનો છે હે નાથ !

તમારા વગર હોળી કેવી રીતે રમી શકાય ?, ચૈત્ર માસમાં મનમાં ઘણી ચિંતા થાય છે. હવે તો નાથ આવોને. વૈશાખ મહિને તમારી ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોઉં છું અને વિરહમાં આંસુ સારું છું. પાલવડે આંસુ લૂછું છું. અહીં નાથના વિરહનો ઉલ્લેખ થયો છે. જેઠ માસમાં વિરહ સહન થતો નથી. તમારા વગર મારા પ્રાણ જશે. આવી કલ્પનાથી વિરહવેદના વધુ તીવ્ર બની છે તેનું પરિણામ જણાવ્યું છે.

અષાઢ માસમાં આંબો અને જાંબુડી ખીલી છે. તમારા વગર હસવું અને રમવું એ પણ ભૂલી ગઈ છું. શ્રાવણ માસમાં મેઘ વૃષ્ટિથી સરોવર છલકાય છે. બહેન બનેલીને જોવા ઝંખે છે. અહીં સામાજિક વ્યવહારની કલ્પના પ્રસંગોચિત વૃષ્ટિથી દૃઢ્ય ફફડે છે.

ભાદરવા માસમાં યૌવન ગાજી ઊઠે છે. વિદેશથી ઘણા આવે છે. કાંઈ મારા નાથનો સંદેશો લાવે તો સારું. અહીં રાજુલની વેદના સાથે મિલનની ઉત્કંઠાનો સંકેત થયો છે.

આસો માસમાં ઘેર ઘેર દીવાળીનું પર્વ લોકો ઉજવે છે. હું તો દીક્ષા લેવા માટે તૈયાર થઈ છું. અગિયાર માસમાં જે માહિતી છે તેના કરતા ૧૨મા માસમાં રાજુલ નેમજીના પગલાંને અનુસરીને સંયમ સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે. ભૌતિક જીવનના વિચારોમાંથી એકાએક આધ્યાત્મિક જીવનનો રાજુલનો નિર્ણય સાંપ્રદાયિક રચના તરીકે આવકારદાયક બન્યો છે.

૧૩મી કડીમાં કવિ લબ્ધિવિજયના નામના ઉલ્લેખ સાથે ભવપાર ઉતારવાનો વિચાર પ્રગટ થયો છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં બારમાસની રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં આ રચના પણ ગરબાની દેશીમાં સમૂહમાં ગાઈ શકાય તેવી છે. ભક્તિ માર્ગની રચના તરીકે બારમાસાની કૃતિ આસ્વાદ્ય છે.

શ્રી નેમનાથ (બારમાસાનું) સ્તવન

કારતક મહીને તે કોને કહીએ રે, દેખાડો તો ગિરનાર જઈએ.
સાસરીયાનાં મેણાં સહીયે રે, વેલા ઘેર આવજો નેમ વહાલા રે (૧)
માગશર મહીને મારે એને મળવું રે, વ્હાલે વચન આપ્યું એક હળવું રે
હવે નાથજી તમને શું કહેવું... વે. (૨)

પોષ મહીને પરવશ કીધી કાયા રે, હજુ ન આવ્યા શિવાદેવી જાયા રે
તમે શાની લગાડો છો માયા... વે. (૩)

મહા મહીને મંદિર બેસી રહેતી રે, મારી સખીઓનાં સુખ સર્વે જોતી રે
આંખો ઢાળીને રસરસ રોતી... વે. (૪)

ફાગણ મહીને ફગફગતી હોળી રે, સૈયા ભરો ગુલાબની ઝોળી
નાથ તુમ વિણ કોણ ખેલે હોળી... વે. (૫)

ચૈત્ર મહીને ચિંતા ઘણી અમને રે, હવે નાથજી શું કહીએ તમને
હવે આવી મળોને અમને... વે. (૬)

વૈશાખ મહીને વાટલડી જોતી રે, મારી સખીઓ કહેવાયે ખોટી રે
પાલવડે આંસુડા લૂતી... વે. (૭)

જેઠ મહીને જીવલડો જાશે રે, નાથ તુમ વિયોગો થાશે રે
હવે પ્રાણ અમારાં જાશે... વે. (૮)

અષાઢ મહીને આંબુડી ઊગી રે, જાંબુડીનાં જીંડવા ખીલ્યાં રે
નાથ હસવું ને રમવું ભૂલ્યા... વે. (૯)

શ્રાવણ મહીને સરવરીયા મેહ વરસે રે, બેન બનેવી ને જોવા તલશે રે
એવું હૃદય અમારું ફફડે... વે. (૧૦)

ભાદરવે ભલી જોબન ગાજે રે, ઘણાં વિદેશ જઈને આવે રે
કોઈ નાથનો સંદેશો લાવે... વે. (૧૧)

આસો મહીને તે દેવ દેવાળી રે, સહુ ઘેર કરે નરનારી રે
હું તો દીક્ષા લેવા થઈ ઉજમાળી... વે. (૧૨)

શ્રી હીરવિજયગુરુ હીરલો રે, લબ્ધિવિજયે ગુણ ગાયા રે
મને આ ભવપાર ઉતાર... વે. (૧૩)

જૈન બારમાસ સંગ્રહ નામનું પુસ્તક સં. ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયું હતું. તેમાં નેમરાજુલનાં બારમાસાની કૃતિઓ સાથે રૂષભદેવ જીવનના બારમાસાનો સંચય થયો હતો. તે ઉપરથી આ રચના અત્રે પ્રગટ કરીને તેનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે બારમાસાની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ કરતાં આ રચનામાં ભક્તિનો સંદર્ભ છે. એટલે બારમાસામાં નવો જ વિચાર પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન અને ગુરુ ભક્તિનાં પ્રયોગવાળી બારમાસાની રચનાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂ. દેવવિજયજીએ રચના સમયનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે -

ચેતો^૧ સંવત સતોરસેસાઠ
ગાયો મેં વિરહીવાટ રે
શ્રી વિજયરત્નસૂરિરાયા
એતો દેવવિજયગુણ ગાયારે
સા. ॥ ૧૭ ॥

આરંભના શબ્દો છે -

“અથ નેમ રાજુલનો બારમાસીયો લિખ્યતે.”

શ્રાવણથી અષાઢ માસના ક્રમમાં આ રચના થઈ છે.

શ્રાવણીયો સુંદર વરસે, મુજ પીયુ વિના મન તરસે રે
સુંદરી તે સહજ નીહાલી, નિસાસા મૂકે બાળીરે ॥ ૪ ॥

૧. ચેતો = ચૈત્ર

અંતમાં રાજુલ ચારિત્રગ્રહણ કરીને મોક્ષે સિધાવે છે તેવો ઉલ્લેખ થયો છે. સાથે નવભવ પ્રીત પાળી એ શબ્દો દ્વારા બારમાસ પૂર્ણ થયાછે એમ સમજાય છે.

આ કવિની બીજી કૃતિમાં બારમાસા કાવ્યનો આરંભ ચૈત્ર થી ફાગણ સુધીના ક્રમમાં છે.

ચૈત્ર ચતુરા કેમ રહેશે, વિરહ વ્યથા પ્રિયા કેમ સહશે.

કે આગળ જઈ દુઃખ કહેશે રે. ॥ નેમ ॥ ૪ ॥

ફાગણના દિન નિર્મમ્યાએ

અબીર ગુલાલ તે રમીએ

ઘર મૂકીને કેમ ભમીએ રે. ॥ નેમ ॥ ૫ ॥

ત્યાર પછી રાજુલ ગિરનાર જઈને સંયમ સ્ત્રી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે.

અથ ઋષભદેવજીનો બારમાસા પ્રારંભ

કવિ ઋષભદાસની બારમાસાની રચના વિરહના બારમાસની નથી પણ પ્રભુ ભક્તિના બારમાસાનું અર્થઘટન કર્યું છે. ભક્તિ કરવાની વિવિધતા દર્શાવીને પરોક્ષ રીતે બારે માસ પ્રભુ ભક્તિનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિના શબ્દો છે -

બારમાસ કરું સેવા, રૂષભદેવ માનું હું મેવા.

દેવા દીનતણા દેવા ॥ જગ ॥ ૧૪ ॥

કવિ દેવવિજયની ત્રીજી કૃતિમાં

ચૈત્ર થી ફાગણ માસનાં ક્રમનું અનુસરણ થયું છે. કવિએ બારમાસાનો ગાથાની સાથે ૧ થી ૨ નો ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તેમાં

પ્રકૃતિ - પ્રણય અને માનવ ચિત્તના ભાવોનું ભાવવાહી નિરૂપણ થયું છે. ત્યાર પછી રાજુલના વૈરાગ્ય અને સંયમનો ઉલ્લેખ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો પરંપરાગત વિચાર વ્યક્ત થયો છે.

કવિના શબ્દો છે -

આ પીયુ ચાલ્યો ગિરનાર, મુજને છોડીરે.

આ શીવરમણીશું રંગ, પ્રીત ઈણે જોડીરે.

આ ખોટી જગમાંહે પ્રીત, જે નર કરશે રે

થિર નહીં જગ માંહે કોય, સુકૃત હરજો રે ॥ ૨ ॥

પામી તે મન વૈરાગ સંયમ લીધું રે

આ રાજુલ સતી ગુણ જાણ, કારજ કીધું રે. ॥ ૩ ॥

અંતે કવિએ બારમાસાના રચના સમયની માહિતી આપી છે.

પોરબંદર ચોમાસા સંવત ૧૭૯૫માં હર્ષોલ્લાસ સાથે બારમાસાની રચના કરીને નેમ-રાજુલનાં ગુણગાન ગાયા છે.

કવિએ ચૈત્ર થી ફાગણ એમ બારમાસાનો ક્રમ દર્શાવીને રાજુલની મનોવ્યથાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

અષાઢ માસ વિશે કવિની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

અષાઢે તે વરસે મેહ, બાદલ છાયા રે.

જળ જળ જબુકે વીજ, તુજ મહીં માયા રે. ॥ ૧ ॥

દેખ તે મંદિર સેજ વાલા ઘણું પૂરે રે

કોઈ મિલાવે કંત, માહારા સંગ પૂરે રે. ॥ ૨ ॥

રાખ્યું ન રહે તન, આખર જાશે રે,

જેહવો રંગ પતંગ, તિમ એ ધારો રે ॥ ૩ ॥

કવિએ પ્રકૃતિનો મિતાક્ષરી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને વૈરાગ્ય ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. બારમાસાની વિશેષતા એ છે કે તેમાં ઋતુના અવનવા રંગોનું પ્રકૃતિ દર્શન કરાવીને રાજુલના મનની મનોવ્યથા વ્યક્ત કરી છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સુખદ અંતની પ્રણાલિકાનો પ્રયોગ થાય છે તેવી રીતે રાજુલના વિરહ પછી અંતે નેમનાથે જે સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તે જ માર્ગનું અનુસરણ કરીને મુક્તિ પામે છે. લગભગ બધી જ કૃતિઓમાં આ પરંપરા જોવા મળે છે.

કવિ રૂપહંસે નેમ-રાજુલના બારમાસાની રચનામાં અષાઢ થી જેઠ માસના ક્રમનું અનુસરણ કર્યું છે. મધ્યકાલીન કવિઓએ પોતાની કાવ્યકૃતિમાં ગુરુ કૃપાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કવિએ અષાઢ માસનું પ્રકૃતિ ચિત્રણ કરીને લઘુપ્રકૃતિનું શબ્દચિત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. કવિની પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

આષાઢે અંબર મેહ, ગડગડી ગાજે રે,
 વનમાં ટહુકે મોર, હિયડે વાજે રે.
 બાપૈંડા બોલે જોર, પિયુ પિયુ વાણી રે.
 સખી માહરે મન્મથ જોર, હિયડે વાણી રે
 વીજળીને ચમકાર, ચમકે બાલારે
 રૂકી અંતર માંહે, વિરહની જવાલા રે.
 ઈણે અવસર આધાર, અંગશું મિલિયરે,
 રાજુલના નેમજી નાથ, હેતે ભણિયે રે.
 ૧૩મી ગાથામાં કવિ જણાવે છે કે -
 ભેટી નેમિજિણંદ, સંયમ લીધું રે.
 ભાંગ્યું વિરહનું જોર, કારજ સીધું રે.

બારમાસા કાવ્યોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. સાહિત્ય કલા અને ભક્તિની ત્રિવેણી સમાન આ કાવ્યો જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે.

અજ્ઞાત કવિ કૃત નેમ-રાજુલ બારમાસાની રચના આસોથી કારતક માસના ક્રમથી થઈ છે. કવિએ રાજુલના વિરહને અનુરૂપ મનના માન્યાની દેશીનો પ્રયોગ કરીને રચના કરી છે.

આરંભની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

એ અજુઆલી રાતડી રે

આસો આસિક માસ.

મનરા માન્યા.

હંસ ન દેખે હંસલી રે. ચંદ્ર તણે પરકાસ.

મનરા માન્યા. ॥ ૧ ॥

ઘરે આવો રે, ઋમરલાહો લીજે

માહરા જીવન ચતુર સુજાણ.

કવિએ દૃષ્ટાંતના સંદર્ભ દ્વારા પરોક્ષ રીતે નેમજી-રાજુલને મળે. મિલન થાય એવો વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે.

હૈયાના હાર, મનમંદિર સૂનાં, પોષ માસની રાત્રિ કઠિન છે, ફાગણમાં વાજિંત્રનો સુંદર અવાજ ગીત, નૃત્ય, ગાન છે. અષાઢમાં મેઘ ગર્જના, પિયુ મળવાની આશા આકાશમાં વીજળીનો ચમકારો મોર-ચાતક ને મનમાં આનંદ વગેરે માહિતી દ્વારા રાજુલના વિરહની અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

પ્રકૃતિનો સંદર્ભ દરેક કવિની રચનામાં સમાન છે.

અજ્ઞાત કવિ કૃત નેમનાથજીનો બારમાસીયોની રચના માગશર થી કારતક માસના ક્રમમાં થઈ છે. કવિએ અન્ય કોઈ માહિતી ન

બારમાસા - કાવ્યોની સમીક્ષા

૧૭૧

આપતાં કાવ્યનો આરંભ માગશર માસથી કરીને રાજુલના વિરહની માસવાર અભિવ્યક્તિ કરી છે.

નમૂનારૂપે માહિતી જોઈએ તો -

મિગસરિયો^૧ ભલે આવિયો,

હૈયે હરખ ઉલ્લાસ.

તોરણથી પાછા વળ્યા.

સબ જાદવ સિરદાર.

કહીજો સંદેશો ભોલા નેમને ॥ ૧ ॥

કવિએ દરેક કડીમાં નેમનાથને સંદેશો કહેજો એ શબ્દોથી રાજુલા મનના વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ બારમાસામાં પત્ર શૈલીનો પણ પ્રભાવ જોવા મળે છે.

કારતક માસ વિશે કવિ જણાવે છે કે -

કાર્તીકી કંત પધારિયા,

બોલિયા બારૂઈ માસ

મુક્ત ગયા શ્રીનેમજી.

સાથે રાજુલ નાર. કહી ॥ ૧૨ ॥

અજ્ઞાત કવિ કૃત બે કૃતિઓની ભાષા-શૈલી એક જ પ્રકારની છે. એટલે કોઈ એક જ કવિની આ બે કૃતિ હોય એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે.

અજ્ઞાત કવિ કૃત નેમનાથજીરો (નો) બારમાસીયોની રચનાનો આરંભ રાજુલ પોતે સખીઓને ઉદેશીને મનોવ્યથા જણાવે છે. અહીં શ્રાવણથી અષાઢ સુધીના બારમાસાનો ક્રમ જોવા મળે છે. આત્મકથનાત્મક શૈલીમાં બારમાસાની રચના થઈ છે.

૧. મિગસરીયો = માગશર

આરંભની પંક્તિ છે.

સખિયાં સાંભળજો મુજ વાણી

નેમજી મેરા જીવન પ્રાણી,

નેમ તેરી તેરી પ્રીત પુરાણી... હો લાલ

નેમજી નેમજી કર રહી

હું ધ્યાન પ્રભુજીરા ધર રહી... હો લાલ

કારતક માસમાં રાજુલની સ્થિતિ વિશે કવિના શબ્દો જોઈએ

તો -

સખિયા આયો માસ એકાતી^૧

મારે હિયડે ફાટે છાતી,

નેમ રાજેન પૂછી બાત

મેં બોલું કિણહી સાત... હો લાલ ॥ ૫ ॥

અંતમાં કવિ જણાવે છે કે -

સખિયા માસ પૂરા થયા બારે,

રાજમતી પોહોતી પિયુ દ્વારે,

હોઈ મિલન મુક્ત સીધાયા

હુઈ જગ ચિંતા હારે... હો લાલ ॥ ૧૪ ॥

બારમાસા કાવ્ય પ્રકારમાં આ પ્રકારની શૈલીની પ્રથમ કૃતિ કલાત્મક બની છે.

કવિ મોહનવિજયજીની નેમ-રાજુલ બારમાસીયો રચના ૧૪ કડીની પ્રગટ થઈ છે તેમાં શ્રાવણ થી અષાઢ માસના ક્રમનું અનુસરણ થયું છે. પ્રકૃતિ અને માનવ હૃદયના ભાવોની અભિવ્યક્તિ કરતી બારમાસા કૃતિ રસની દૃષ્ટિએ હૃદયસ્પર્શી છે.

૧. કાતી = કારતક

બારમાસા - કાવ્યોની સમીક્ષા

૧૭૩

કવિના શબ્દો છે -

“ગાયા બારે માસ, નવ નવરંગેરે.

કહે મોહન ધરીને નેહ, મનને ઉમંગેરે”

કૃતિ તો રસિક છે પણ કવિએ તેથી અધિક રસિકતાથી રચના કરીને વાયક વર્ગને આસ્વાદ માટે ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રગટ કરી છે.

માગશર માસ વિશે કવિની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

મોહે માંગશિર માસ, માનની માતીરે.

જ્યોતી નાહની વાટ, વિરહે તાતી રે

નવભવ કેરી જેહ, નારી તુમારી રે.

મૂકી તેહને ગેહ, અવરચિત ધારી રે ॥ ૬ ॥

કવિએ અષાઢ માસની પંક્તિઓ દ્વારા રાજુનાં વિરહની સ્વાભાવિક અને ભાવવાહી સ્થિતિ દર્શાવીને ગઢ ગિરનારમાં સ્વામીને મળી સંયમ ગ્રહણ કરીને શાશ્વત પદવી પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

માસ અષાઢે મેહ, જરમર વરસે રે,

પિયુ પિયુ ચાતકજેમ, પ્રેમદા તરસે રે,

કહેજો પંથી જાય, ગઢ ગિરનારે રે.

મુજ સાથે સંદેશો એમ, કહેતા તુમ નીરે રે ॥ ૧૩ ॥

ટાલિયા વિરહ વિયોગ, દંપતી મિલીયાં રે.

પામ્યાં સુખ અનંત, વાંછિત ફલિયાં રે.

કવિ વિનયવિજયની બારમાસાની કૃતિની આ રચના માગશર માસથી કારતક માસના ક્રમમાં થઈ છે. કવિએ સૂરતી મહિનાની દેશીના પ્રયોગ પદ્યને અનુરૂપ કર્યો છે. મધ્યકાલીન સમયમાં કાવ્યને અંતે ગુરુ પરંપરાની સાથે રચના સમયનો પણ ઉલ્લેખ થયો હતો. આ બારમાસામાં તેનું અનુસરણ થયું છે.

નેમ રાજુલ બેહુ મિલ્યા, પામ્યા સુખ અનંત.

વિનય સદા સુખ પામીયે, ભજતાં ભગવંત ॥ પંથી ॥ ૨૬ ॥

સંવત સત્તરશે અઢાવીશે, રહી રાનેર ચોમાસ.

રાજુલ નેમ સંદેસડા, ગાયા હર્ષ ઉલ્લાસ ॥ પંથી ॥ ૨૭ ॥

કાવ્યના આરંભમાં કવિએ રાજુલનો સંદેશો નેમજીને કહેજો એ રીતે રાજુલના ચિત્તની મનોવ્યથા પ્રગટ કરી છે.

માગશર માસે મોહિયો મોહની એ મત્ર

ચિત્ત માંહે લગી ચટપટી, ન ભાવે ઉદકને અત્ર

પંથીઅડારે સંદેસડો કહેજો નેમને એમ.

છટકી છેહન દીજીયે, નવ ભવનો હો પ્રેમ ॥ પંથી ॥ ૨ ॥

કવિએ અન્ય ગાથાઓમાં માસવાર ઋતુના સંદર્ભમાં વિરહવેદનાને વાયા આપી છે.

“રાજુલ રાણીનો બારમાસીયો” એ શીર્ષકથી કવિ કપૂરસાગરની (અંચલગચ્છ) બારમાસા કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. કવિએ અષાઢથી જેઠ માસના ક્રમમાં રાજુલના વિરહની અભિવ્યક્તિ કરીને તેણીના વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો છે.

અષાઢ માસનું નિરૂપણ કરતાં કવિ જણાવે છે કે -

આષાઢે અતિ આકુલી, વાલા વીનવે રાજુલ નાર

વીજલડી ચમકા કરે, વાલા ગરજે મેઘ અપાર રે.

સાહેબજી ચઢ્યા ગિરનાર રે, પિયુડા વિણ કવણ આધાર રે.

વિરહ બળે કાયા સાસ રે, નયણે વરસે જળધાર રે.

ઘરે આવોને વિસરે સાહેબા ॥ ૧ ॥

ઘરે આવોને એ ધ્રુવ પંક્તિ દ્વારા રાજુલના મનની સ્થિતિનો પરિચય થાય છે. દરેક માસમાં ઋતુના સંદર્ભમાં રાજુલની વિરહ ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ઘરે આવોને એ સંદર્ભમાં કવિની અનોખી કલ્પના નોંધપાત્ર છે. રાજુલ કહે છે કે મારી સખીઓ તમારું (સ્વામીનું) મુખ જોવા ઉતાવળી થઈ છે. ક્યારની રાહ જુએ છે.

સખી થઈ છે ઉતાવલી, વાલા તુમ મુખ જોવા ચંદ.
રાજુલની વાણી સુણીએ, વાલા મિલિયા નેમિજિશંદ રે.
બિહું પામ્યા પરમાનંદ રે, જિમ ભ્રમર મન મકરંદ રે.
સહુ દૂર ટળ્યા દુઃખ દંદરે, અતિ પ્રસરયો આનંદ કંદરે ॥૨૪॥
કાવ્યને અંતે ગુરુ પરંપરાનો ઉલ્લેખ થયો છે. અંચલગચ્છના પૂ. અમરસાગરસૂરિના શિષ્ય વાચક રત્નસાગરના શિષ્ય ‘કપૂરસાગરે’ ‘ગાયો યદુપતિ રાયરે.’ બારમાસાની રચનાકૃતિમાં આ કૃતિ કાવ્ય-રસ અને કલ્પનાથી ઉત્તમ કોટિની બની છે.

तामुत्तुतावज्जामहिउद्दमाया। तवसाकम्भुनिकाइउ
दनरिंघुविनिह्वासावणकुणइसावाहंअसाहासावणदं
हमज्जिणंददमायासिद्धासरुदवी। निकुवमसावंधवास
रिवरादिद्या। कवलिल्लयासत्तितरकणा। मुक्कझाणमु
जातिदिं। इलापुत्रदंसप्रतियस्मया। तच्चंतदकारिणिनि

निरंतकामाणपवणिधरिवअरितका। उद्वियमायाजालि
अवरुपसरिउसवदिदासवज्जक्षमाडंवसाकम्भपयडि
ॐ हियापंविदिकामयुणदिअणिहिया। मा

वारिदिंतासिउ॥३॥ परिंकिविंसिंरिजिणनादाकरुणारस
णठायावउदसज्जमित्तुपरिमाणा। मादरायज्जउग्रमुव
बायणिवज्जसज्जतातद्वितरसमस्सखणिमुतिविहउनाणा
हक्कंता। आकंउकरंता। सधसीलघालदिपडतिदिं। तद्य।
परिया। वितामतावदिंअमुक्का। कालअणंततमतावका

ગુણધિઆવરુત્તરંતગાવિસયકસાયાઈદિનિયવયવુપ્ર
 દહિદિદાકવિગાડિયાવિસયવરડાસંક્રમસદિપાડિયા
 ત્વાદિગુણસળિયાસવિયા।પરકદામાદિંકિયવવદવિધ
 આવાસાવરિસવરિસરવિસંગવિવહુદિદિમાદરા
 તાતક્ષ્યહસસિઅંગાગુણગુણદાહમદામાદદાજાગા

યયુરુપુરિકિંદિંસંકિયાકાહુઅર્ણતત્તુણરવિદિંકિ
 મણુયાઈસદાહયાતારકિયકિણસુરિદિંસાસિગા
 તરંગરાસઃસમાપ્ત।।ગા।ગામગાલંમદાગ્રી।।ગા।ગા
 તજિણસરાતિક્કયણસિરિમવણાવયંસનયનલિણ
 નિરવાયદુણમ્તાસુવરિવઅક્ષરિવચવણિયારવિ

‘તાડપત્રીય’ લખાણવાળી કેટલીક હસ્તપ્રતો જ્ઞાનભંડારમાં સુરક્ષિત છે. જૈન સાહિત્યના સંશોધન કાર્યમાં હસ્તપ્રતોની ઝેરોક્ષ નકલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી લિપિકરણ કરીને તેની સમીક્ષાત્મક નોંધ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

પાટણ નગરના ખેતરવસો જૈન જ્ઞાન ભંડારની ઉપદેશમાલાદી નામની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતમાં બે પેજ નં. ૮૧/૮૨ પ્રાપ્ત થયાં છે. તેમાં ‘અંતરંગ રાસ’ની કથાના સંદર્ભમાં પિતા-પુત્રને ઉદ્દેશીને ઉપદેશાત્મક વિચારો પ્રગટ થયા છે.

તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નમૂનારૂપે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી હસ્તપ્રત અર્વાચીન કાળમાં લોકભોગ્ય ન બને તે સ્વાભાવિક છે એટલે દરેક ગાથાનો ગુજરાતીમાં ભાવાનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

ધાર્મિક સાહિત્ય દ્વારા ધર્મોપદેશનો હેતુ સર્વસામાન્ય રીતે એક લક્ષણ ગણાય છે. ઉપદેશના વિચારો ભવ્યાત્માઓના કલ્યાણ માટે છે તેવા હેતુથી હસ્તપ્રતની માહિતી પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

તાડપત્ર ઉપદેશમાલા ભાવાનુવાદ :

હે પુત્ર ! હું તને વિનંતી કરું છું આ માયા તું મેલી દે. તપ વડે કાયાને કૃશ કર જેથી ભવબંધનથી હે ભવિક ! તું છૂટી જઈશ. જે ભવભાવનાને (સંસાર ભાવનાને) હંમેશા ભાવે છે તેને મોહરાજા ડરાવતો નથી. ખૂબ ભાવપૂર્વક ભાવના ભાવવી. ભાવનાનું દર્શન કરવું તે જીવનો સ્વભાવ છે. ભરતાદિક રાજા રાજ્ય કરવા છતાં ભાવના ભાવતાં સિદ્ધ થયાં છે તેવા અનંતાસિદ્ધ થયાં છે. (૯)

પ્રથમ જિનેશ્વરનાં માતા મરૂદેવી, નિરૂપમ ભાવને કારણે સિદ્ધ થયાં. ગૌતમગણધરે ગિરિવર ઉપર પંદરશો તાપસને પ્રતિબોધ કર્યો તે સર્વ તુરત કેવલી થયાં. શુક્લધ્યાન એ શુભભાવનું લક્ષણ છે. વલ્કલચીરી પણ ભાવથી કેવલી થયાં.

કળાવડે, વાંસ ઉપર રહેલાં દોરડાં ઉપર નૃત્ય કરતાં ઈલાપુત્રને રાજાએ જોયો ત્યાં મુનિવરને જોઈ, મનુષ્યભવની દુર્લભતા વિચારતાં ભાવથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. આવું બધું સાંભળી જેવો જોગ મળે તેવી ભાવના ભાવવી આ પ્રમાણે અનેક કર્મોનો નાશ થાય છે. મોહરાજાનાં ઘણાં નગર ઉજ્જડ થાય છે. આંતરશત્રુઓ ઘણાં નાશ પામે છે. તેથી હે ભવ્યજનો ! ભાવના ભાવો - આ પ્રકારે ચારેય પ્રકારનાં ધર્મનાં પ્રભાવને, જિનેશ્વરદેવનાં આગમમાંથી સાંભળીને સ્વાભાવિક ઉદ્યમ કરો. જિનચરણે લાગીને, મોક્ષ કૃત્યને વિશે વિવેકપૂર્વક જાગૃતિ રાખવી.

॥ ચતુર્વિધ ભાવનાકુલક સમાપ્ત ॥

શત્રુંજયમંડન શ્રી પ્રથમ જિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને, જીવને બોધ આપવા, ભવદુઃખનું ખંડન કરવા, રાત્રિપૂર્ણ થતાં આવી ભાવના ભાવવી “ઘર બળી રહ્યું છે, કેમ ઊંઘે છે ?” હે જીવ ! તું જાણ આ ત્રણ ભુવનરૂપી ઘર છે. જ્યાં સ્નેહ થોડો છે (સ્નેહનાં બે અર્થ છે સ્નેહ = પ્રેમ અને સ્નેહ = તેલ) પણ નિરંતર ક્રોધરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહે છે.

અંદર માનરૂપી પવન ભરાયો છે તેથી વિશાળ એવી માયાજવાલા તેમાંથી સળગી ઊઠી છે તેમાં વળી ઈંધનની શ્રેણી ભળી છે. રાગરૂપી ઉંબાડીયાનાં કણ ત્યાં છવાઈ ગયાં છે. વળી સર્વ બાજુ ઘણાં દોષરૂપી ધૂમાડો પ્રસરી રહ્યો છે. કર્મપ્રકૃતિ તેની બાજુમાં જ ઢંકાયેલી છે તેથી ક્યારેય તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. તેમાંથી વિષયરૂપી તડતડ શબ્દ ઊઠે છે. પાંચે પ્રકારનાં કામ ગુણો (સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ) અનિશ્ચિત છે. મોહ અને ચરડ રાજાની ધાડી આવી પહુંચી છે. ઈન્દ્રિય રૂપી ચોરોને લઈને અવિરતિરૂપી રાક્ષસી આવી છે.

ઘણાં પ્રકારે ગુરૂની ઈચ્છાને અનુસરવું. તેઓ વિપુલ પ્રમાણમાં ગુણરાશિ દર્શાવે છે. સુંદર ખજાનો તે બતાવે છે. વળી ત્રણ ભુવનમાં દુર્લભ એવી ક્ષમા, મુક્તિ એવાં સુંદરગુણો બતાવે છે. અભંગ એવું જ્ઞાન પ્રાણીને આપે છે. વિરતિરૂપે કરીયાણું સુંદર રીતે બતાવે છે. જેને ઈંદ્રો પણ ક્યારેય ખરીદી શકતાં નથી (દેવો દીક્ષા-વિરતિ ન લે તેથી) ગુરૂપ્રમાદ રૂપી નશાથી આપણને દૂર રાખે છે. સર્વ જીવલોકમાં તે મોહ અનિવારિત છે મોહરાજા બધાને લૂસઈ = લૂંટીને મનમાં હસે છે. પોતાનાં પરિવારને તે આ રીતે સંતોષ પમાડે છે.

કરૂણારસસાગર શ્રી જિનેશ્વરનાથને જોવા જેને મોહરૂપી ચોરને હણ્યાં છે. શિવપુરનાં માર્ગમાં સાર્થવાહ સમાન છે.

ભવન નામે ગુણસ્થાનક છે. ચૌદભૂમિ તેનું પ્રમાણ છે. મોહરાજા જ્યારે તે કિલ્લા ઉપર ચઢી આવે છે ત્યારે ઉપશમરૂપી રાજા ત્યાં બેઠાં છે. જેમને વિવેકરૂપી ચરણ છે. જ્યાં સંવરરૂપી છત્રનો છાંયડો છે. ત્યાં તેરમે ગુણસ્થાનકે મુનિ ક્ષણવાર બેઠાં છે, જ્ઞાનાદિનો વિશિષ્ટ પરિવાર છે. (૪)

(મોહ) = પાપરૂપી તાપથી તપી ગયેલાં, સર્વગ્રાણીઓ ભવરૂપી દારિદ્રથી આકાંત થયેલાં, આકંદ કરતાં રહેલાં છે. સત્ય, શીલરૂપી થાંભલા પડી ગયાં છે જેથી જીવનાં અંગો ભાંગી રહ્યાં છે. ચિત્તમાંથી દયા, દમ વગેરે પણ પડી ગયું છે. ગુપ્તિરૂપી ભીંતો પડી રહી છે. સતત ચિંતા અને સંતાપમાં અનંતો કાળ ભમી રહ્યાં છે. હવે યથાપ્રવૃત્તિકરણની સહાયથી તેનો મહેલ જરાક સ્થિર થયો.

કોઈક તે કરણને પામીને પાછાં નથી ફરતાં કોઈ રાગ-દ્વેષની મોટી ગ્રંથીને ભેદ્યા વિના પાછાં ફરે છે. ત્યાં પહેલાં મિથ્યાત્વનો ક્ષય કરે પછી ક્ષણમાત્ર સાસ્વાદનને મેળવે છે હવે તે અનિવૃત્તિકરણને પામે છે. ત્યાં ક્ષણવાર સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્ર ગુણવાળા) થાય છે ત્યાં જિનેશ્વર દેવનાં રાજાનાં તે પથિક થાય છે. ચાર પ્રકારની ધર્મની ચતુરંગી સેનાથી યુક્ત થાય છે ત્યાં સંયમરૂપી સુભટનો આદેશ થાય છે કે મોહરૂપી સૈન્યને હવે પ્રવેશ ન આપશો. (૬)

ધર્મબોધિની આ સત્તા છે સમતા, અભય વગેરેથી યુક્ત અને જ્ઞાનથી દીપ્ત નેત્રવાળો તું અત્યારે તિમિરથી અંધ ન થા. અરેરે ! હે ભવ્યજીવ તું અત્યારે ઉપશમશ્રેણી ઉપર આદૃઢ થઈ ત્યાં રમણ કર. તેનાં પસાયથી ઉપરનાં કષાયો શાંત થશે. આ ભયંકર પ્રલયથી ભય ન પામીશ. સર્વ જીવોનો ક્ષય કરનારા આ રાગ અને દ્વેષ એ બે પાપ છે. તે તને પણ સંતાપ કરવા લાગ્યાં છે. (૭)

તેટલામાં મોહરાજા પાછાં તેની પાછળ આવી રહ્યાં છે અને તરત જ વિષય કષાયની પોતાની સેના ત્યાં પૂર્ણ પણે રાખી અગ્નિનાં કણો તેમાંથી ઊડી રહ્યાં છે ત્યાં મંદસત્વવાળાં ઘણાં મૃત્યુ પામ્યા. પણ ઉપશમ રૂપી સુભટે વિષયરૂપી ચોરોને ભગાડી મૂક્યા. સંયમસુભટને રાખીને ચોથેથી પાંચમે ક્ષણવાર રહ્યો ત્યાં જિજિવસધર્મના ગુણનાં સમૂહથી ભાવિત થયો. હવે ધર્મબોધિ ફરી ભવ્યજીવને કહે છે “જોયુંને ? મોહે જીવને કેવો ઉપદ્રવ કર્યો ?” (૮)

ત્યાં તેની સાથે રહેતાં તેની ઉપાસના કરી ત્યાંથી તે જીવને જલ્દીથી સિદ્ધનો આવાસ દેખાડ્યો. ઉપર-ઉપર ક્ષણવાર રાખ્યો અને યુદ્ધ કરીને આ રીતે મોહરાજાનો પરાજય કર્યો. જ્યાં રોગ નથી, શોક નથી, સંતાપ નથી, જન્મ, જરા, મૃત્યુનો અભાવ છે. તરસ, ભૂખ, ઠંડી નથી એવું આ સ્થાન છે. વળી વળી જો મોહનો જોગ (ભેટો) થઈ જશે તો ફરી આગ ઉઠશે અને ચાર ગતિરૂપ ભવવનમાં ભમવાનું થશે. (૯)

તીક્ષ્ણ એવાં લાખો દુઃખો ઘણાં પ્રકારે પ્રાપ્ત થશે ત્યાં સુખ તો ક્ષણ માત્ર જોવામાં આવશે. અહહ ! આવું જાણીને હવે પ્રમાદ ન કરીશ. સુખ-દુઃખ, હર્ષ-વિષાદને સમપણે અનુસરજે-મુનિની શિખામણને ધ્યાનમાં લઈ કેટલાંક હળુકર્મીજીવોને અપાર એવી બુદ્ધિ (સુમતિ) સ્ફુરાયમાન થઈ. વળી જે ગુરૂનાં વચનને ઉવેખશે તે ચોરાશી લાખ યોનિમાં ભ્રમણ કરશે. એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ચઉરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય વગેરે સ્વરૂપે તે જિનવચનથી ભાવિત થયાં વિના ભમશે. (૧૦)

માતા, પિતા, સ્વજન વગેરેથી રક્ષણ કરાતો, પત્નીનાં ખૂબ સ્નેહ બંધનથી બંધાયો આ રીતે પરધરમાં ઘણીવાર પગલાં પાડ્યાં.

ભમ્યો મન, વચન, કાયાનાં દંડથી દંડાયો. નારકી અને તિર્યંચમાં ઘણાં દુઃખોથી ખંડાયો. આ રીતે ફરી ફરી તે ગતિમાં ભમ્યો જેમાં અનંતોકાળ ગયો. ચુલ્લગ વગેરે દશ દૃષ્ટાંતથી દુર્લભ મનુષ્યભવ પામ્યો ત્યાં જિનેશ્વરદેવે બતાવેલ ચાર પ્રકારનો ધર્મ મળ્યો. તે જિનધર્મને તમે કરો, પ્રમાદનો નાશ કરો. (૧૧)

॥ અંતરંગ રાસ સમાપ્ત ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ ॥

ત્રિભુવનની લક્ષ્મીરૂપ કમળ વનને વિકસાવવામાં સૂર્યસમાન નયપૂર્ણવાણીથી જીવોને પ્રતિબોધ આપતાં શ્રી ઋષભદેવથી વીરજિનેશ્વર સુધીનાં જિનેશ્વરોને પ્રણામ કરું છું. વળી મલ્લિનાથ જિનેશ્વર કે જેમનાં ચરણકમળમાં રાજાઓએ આવીને સેવા કરી, તેમનું ચરિત્ર આજ સુધી લોકમાં ગવાય છે. તે ચરિત્રને સંક્ષેપથી કહીશ. (૧)

જંબૂદ્વીપનાં પશ્ચિમ વિદેહથી સલિલાવતી નામની વિજય છે. સુંદર એવી સુગંધી નામની નયરી છે. ત્યાં બુદ્ધિશાળી એવાં 'ધિઈબલિ' નામનાં રાજા છે. ત્યાં ધારિણી નામની દેવીને પરમગુણથી યુક્ત એવાં મહાબલ નામનાં પુત્ર છે. ધિઈબલરાજાએ સુગુરૂ પાસે દીક્ષા લીધી. (૨)

પરમ સુખનાં કારણરૂપ નિરૂપમ મોક્ષને પ્રાપ્ત કર્યો. રાજ્ય ઉપર મહાબલ બેઠો વિનિત એવાં સૈન્યથી પરિવરેલાં તેને રાજ્ય ઉપર કલ્યાણકારી એવાં સાર નામનાં કુમારને બેસાડ્યો તેને બળભદ્રકુમારને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. સુગુરૂ પાસે સારાં વિચારવાળા સારુકુમારે દીક્ષા લીધી. (૩)

૧. ધિઈબલરાજા = ધૃતિબલ નામે રાજા.

ઉપદેશમાલાદિ

૧૮૩

પરમપ્રીતિથી બંધાયેલાં છએ મિત્રો અચલ, ધરણ, પુરણ, વસુ, વૈશ્રમણ અને અભિચંદ્ર રાજકુમારોએ દીક્ષા સાથે લીધી. પરમતપ અને ચારિત્રથી વિશુદ્ધિપૂર્વક તપ સમ્યક્પ્રકારે કરવા લાગ્યા, એકબીજા તે રીતે સંકેત પૂર્વક તપ કરતાં. (૪)

હે દેવાનુપ્રિયા આપણે આ રીતે સમાન તપ કરીશું આપણે સર્વ અતિદુષ્કર એવા ભવસમુદ્રને સાથે તરી જઈશું.

હવે કર્મનાં વશથી મહાબલને (તપ છુપાવવાનું મન થયું - સ્ત્રીવેદનો બંધ માયા કરવાથી...)

ચૂનડી

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સ્વરૂપની ચૂનડીની રચના મધ્યકાલીન ભક્તિમાર્ગના પ્રવાહમાં રસિકતા અને નવીનતાનું પ્રતીક બને છે.

વ્યવહાર જીવનમાં લગ્ન પ્રસંગે કન્યાને ચૂંદડી ઓઢાડવાનો રિવાજ છે તેના સંદર્ભથી પ્રભુભક્તિની રચનામાં ચૂનડીનો પ્રયોગ થયો હોય એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. મેઘમુનિ અને માણેકમુનિની ચૂનડીની રચના આ. બુદ્ધિસાગર કૃત ગહુંલી સંગ્રહ ભાગ ૧-૨માંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

પ્રભુભક્તિ કરવા માટેનો પ્રેમ (શૃંગાર) એ ભક્તિનો તલસાટ - ધૂન કે રમઝટ જમાવવામાં આંતર-બાહ્ય રીતે શુભ નિમિત્ત બને છે. એવી એ ચૂનડીની રચના છે. તેનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

માણેકમુનિએ ચૂનડીનો આરંભ લઘુ શબ્દચિત્રથી કર્યો છે.

આછી સુરંગી ચૂનડી રે, ચૂનડી રાતી ચોળરે.

રંગીલી લાલ સુરંગી ચૂનડી રે.

કેટલાક ગામ-શહેરની કોઈ ચીજવસ્તુ પ્રખ્યાત હોય છે. મુંબઈનો હલવો, વડોદરાનો સોલાપુરી ચેવડો, પાટણનાં પટોળાં તેવી રીતે બુરહાનપુરની બાંધણી હતી અને ઔરંગાબાદમાં તેનો લાલ

ચટક રંગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ચોલમજીઠ રંગ અને કસુંબાનો ઉપયોગ થયો હતો. આવી આકર્ષિક ચૂનડી પહેરીને સુરત શહેરની નારીઓ જિનવાણી (વ્યાખ્યાન) સાંભળવા ઉપાશ્રય પહોંચે છે.

આવી ચૂનડી જોઈને નણદી પોતાના સ્વામીને ચૂનડી મળે એવી વાત કરે છે. ચૂનડીને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. તેનો પરિચય આપતાં કવિ કહે છે કે -

ચૂનડીમાં હાથી ઘોડલા રે
હંસ પોપટને મોર રે.

સમર્થ સાસરિયાએ આવી ચૂનડી અપાવી છે. સમકિત સાસુના વચનથી સવા લાખ સોનૈયા સસરાજીએ આપ્યાં. સાસુજીને સાડીઓ, નાની નણદને ઘાટ (સાડી જેવું એક વસ્ત્ર), દેરાણી-જેઠાણીને જોડલાં (જોડી-૨ વસ્ત્ર) આપ્યાં આવાં રંગબેરંગી શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનારાં વસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને પરિવારની સ્ત્રીઓ ભગવાનના દરબાર-જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરવા માટે જાય છે.

વ્યવહાર જીવનમાં કિંમતી વસ્ત્રો અને અલંકારોથી દેહને શણગારીને નારીઓ જાય છે. તેથી અધિક ઉલ્લાસથી કિંમતી વસ્ત્રોથી શણગાર સજી પરિવારની સ્ત્રીઓ જિનમંદિરમાં ભક્તિ-પ્રભુ પૂજા અને ઉપાશ્રયમાં જિનવાણી સાંભળવા જાય છે. કવિએ ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ચૂનડી પરિચયની સાથે તેનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે.

અંતમાં કવિએ આ ચૂનડી અંતરના ભાવોલ્લાસથી ગાઈ છે એમ દર્શાવીને કાવ્ય રચનાની સાથે કવિની અંગત ભક્તિભાવનાની તીવ્રતાનો પણ સંકેત થાય છે. આ લઘુ કાવ્યરચના ભક્તિમાર્ગની રચનાની સાથે કાવ્યને અનુરૂપ મધુર પદાવલીઓ અને ગેયતાથી ભાવવાહી અને આકર્ષક કૃતિનું સર્જન થયું છે.

ચૂનડી :

માણેક મુનિની ચૂનડી સંસારી જીવનના સંદર્ભમાં ચૂનડીની રચના અને તેના દ્વારા જિન મંદિરમાં ભક્તિ અને જિનવાણી શ્રવણનો સંદર્ભ દર્શાવે છે. જ્યારે મેઘમુનિની ચૂનડી આ વ્યવહારથી અધિક થઈને ‘ચારિત્ર ચૂંદડી’નો શાશ્વત વિચાર વ્યક્ત કરે છે. માનવ જીવની સફળતા ચારિત્ર-દીક્ષાનો મનોરથ પૂર્ણ થાય તેમા છે.

આ વિચારના સમર્થન માટે ચૂનડીમાં ઐતિહાસિક મહામાનવોના ચારિત્ર અને શીલનો ઉલ્લેખ કરીને ગેય રચના કરી છે. નર-નારીઓ સમૂહમાં ચૂનડી ગાઈને ચારિત્રની ભાવનાની અનુમોદનાની સાથે સંયમ જીવનની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે તેવો ઉત્તમોત્તમ વિચાર વ્યક્ત થયો છે.

કવિએ ચૂનડીના આરંભથી (૧ થી ૪) ગાથા સુધીમાં ચારિત્ર-સંયમનો રૂપકાત્મક ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાર પછી ગાથા ૫ થી ૮માં આ સંયમ-ચારિત્ર ચૂનડી ઓઢીને સંસાર સાગરથી પાર પામ્યા છે. મનુષ્ય જન્મ સફળ કર્યો છે. આઠ મહા માનવો અને સતીઓના શીયળનો ઉલ્લેખ કરીને ચારિત્ર ચૂનડી અને શીલનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

હાંજી - ના ધ્રુવ શબ્દથી પ્રત્યેક પંક્તિમાં ગેયતા સિદ્ધ થઈ છે.

ચૂનડી-૧

આછી સુરંગી ચૂનડી રે, ચૂનડી રાતી ચોલરે,
રંગીલી, લાલ સુરંગી ચૂનડી રે. ૧

બુરાનપુરની બાંધણી રે, રંગાણી ઔરંગાબાદ રે. રંગીલી.
ચોલ મજીઠના રંગથી રે, કસુંબે લીધો હઠવાદ રે. રં. આ. ૨

સૂરત શહેરમાં સંચર્યો રે, જાતાં જીનવાણીને માટ રે. રંગીલી.
 ચોરાશી ચોકને ચહુવટે રે, દીઠાં દોશીડાનાં હાટ રે. રં. આ. ૩
 નણદી વીરાજીને વીનવે રે, એ ચૂનડીની હોંશ રે, રંગીલી.
 ચૂનડીમાં હાથી ઘોડલા રે, હંસ પોપટ ને મોર રે, રં. આ. ૪
 સમરથ સાસરે મૂલવી રે, પાસેં પીયુજીને રાખ રે, રંગીલી.
 સમકિત સાસુના કેશથી રે, સોનઈયા દીધા સવા લાખ રે. રં. આ. ૫
 સાસૂજીને સાડીઓ રે, નાની નણદીને ઘાટ રે. રંગીલી.
 દેરાણી જેઠાણીનાં જોડલાં રે, શોક્યને લાવો શા સાટ રે. રં. આ. ૬
 ચૂનડી ઓઢીને સંચર્યા રે, જાતી જિન દરબાર રે.
 માણેક મુનિએ કોડથી રે, ગાઈએ ચૂનડી સાર રે. ૭

ચૂનડી-૨

હાંજી સમકિત પાલો કપાસનો,
 હાંજી પીંજણ પાપ અઢાર;
 હાંજી સૂત્ર ભલું રે સિદ્ધાંતનું,
 હાંજી ટાળો આઠ પ્રકાર,
 હાંજી શીયળ સુરંગી ચૂનડી. ૧
 હાંજી ત્રણ ગુપ્તિ તાણો તણો,
 હાંજી નલીય ભરી નવ વાડ,
 હાંજી વાણો વણો રે વિવેકનો,
 હાંજી ખેમા ખુંટીય ખાય. હાંજી શી. ૨
 હાંજી મૂલ ઉત્તર ગુણ ધૂધરા
 હાંજી છેડા વણોને ચાર;
 હાંજી ચારિત્ર ચંદો વચ્ચે ધરો,
 હાંજી હંસક મોર ચકોર. હાંજી શી. ૩

હાંજી અજબ બિરાજે ચૂનડી,
 હાંજી કહો સખી કેટલું મૂલ;
 હાંજી લાખે પણ લાભે નહીં.
 હાંજી એહ નહીં સમ તોલ. હાંજી શી. ૪
 હાંજી પહેલી ઓઢી શ્રી નેમજી
 હાંજી બીજી રાજુલ નેમ,
 હાંજી ત્રીજી ગજસુકુમાલજી
 હાંજી ચોથી સુદર્શન શેઠ હાંજી શી. ૫
 હાંજી પાંચમી જંબુ સ્વામીને,
 હાંજી છઠી ધનો અણગાર;
 હાંજી સાતમી મેઘ મુનીસર,
 હાંજી આઠમી એવંતી કુમાર હાંજી શી. ૬
 હાંજી સીતા કુંતા દ્રૌપદી,
 હાંજી દમયંતી ચંદનબાલ;
 હાંજી અંજના ને પદ્માવતી,
 હાંજી શીયળવતી અતિસાર હાંજી શી. ૭
 હાંજી અજબ બિરાજે રે ચૂનડી;
 હાંજી સાધુનો શણગાર;
 હાંજી મેઘ મુનીસર એમ ભણે
 હાંજી શીયલ પાળો નર નાર હાંજી શી. ૮

ગાથા-૧

ચારિત્રનું જુદી જુદી ઉપમા દ્વારા કવિઓ નિરૂપણ કરે છે.
 ક્યારેક શીલાંગરથની ઉપમા દ્વારા શિયલવ્રતનો મહિમા દર્શાવાય છે
 તેની અહીં ચૂંદડીનાં પ્રતીક દ્વારા શિયલનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ચૂંદડી

એ સૌભાગ્યનું પ્રતીક છે. સંયમજીવન એ અખંડ સૌભાગ્યનું જીવન છે. એ ચૂંદડી બનાવવા માટેની સામગ્રીનું વર્ણન કવિ કરે છે. સમકિતરૂપી કપાસનો ઢગલો કરવો. (દીક્ષા લેતાં પહેલાં સમકિત સામાયિક ઉચ્ચરાવવામાં આવે છે.)

પીંજણ = ૧૮ પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે જેમ ચૂંદડી માટે કપાસને પીંજીને કિટ્ટી છૂટી કરાય છે તેમ પાપરૂપ કિટ્ટીનો ત્યાગ.

સૂત્ર ભલું = સૂત્રો સિદ્ધાંતનાં ભણાય છે. જેથી સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે જેમ ચૂંદડી બનાવવા સૂત્ર = દોરા જોઈએ તેમ ચારિત્રમાં સૂત્રોનો ગહન અભ્યાસ જોઈએ.

ટાળો આઠ પ્રકાર = તે સૂત્રો પણ વિધિ મુજબ ભણવાનાં છે. જ્ઞાનનાં આચાર પાળવાનાં છે અને અતિચાર (આઠ) ટાળવાનાં છે. ચૂંદડી માટે જેમ કાચા, મેલાં કે તૂટી જાય તેવાં દોરા ન ચાલે તેમ.

શિયળ સુરંગી = સૂત્રો જેનાં સારાં હોય તેને અર્થનો વિવિધ અભ્યાસ થાય છે એટલે કે અર્થમાં વિવિધતારૂપી રંગ જામે છે. ચૂંદડી પણ વિવિધરંગી હોય તો વધારે શોભે છે. (૧)

ગાથા-૨

ત્રણ ગુપ્તિ તાણો = મન, વચન, કાયાની મજબૂતાઈથી (તાણીને) ચારિત્રયોગની સાધના કરવી. ચૂંદડીમાં જેમ તાણીને વ્યવસ્થિત દોરાં ભરે તો મજબૂતાઈ વધે છે તેમ.

નલીયભરી = ચારિત્રની રક્ષા માટે નવવાડ જરૂરી છે. ચૂંદડી વણતી વખતે વણકર સાળ નામનાં સાધન ઉપર વાંસની નળી ગોઠવે પછી દોરા વીંટે તેમ.

વાણોવણો = નવવાડ પછી પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન પણ જરૂરી છે. જેમાં વાણી = ભાષા સમિતિ તો અત્યંત જરૂરી છે કેમ કે મૌન રાખે તે = મુનિ અથવા મુહપત્તિનાં ઉપયોગ વિવેકપૂર્વક વાણીનો સંયમ રાખો.

ગાથા પ થી ૭ માં 'ચૂંદડી'થી મુક્તિ પામ્યા છે એવા નર-નારીઓનો નામોલ્લેખ થયો છે.

પ્રભુનેમનાથ, રાજુલ (રાજિમતી), ગજસુકુમાર, સુદર્શન શેઠ, જંબુસ્વામી, ધન્નઅણગાર, મેઘમુનિ, અવંતીસુકુમાર, શીતા, કુંતી, દ્રૌપદી, દમયંતી, ચંદનબાળા, અંજનાસતી અને પદ્માવતી સતીઓ વગેરે મહાત્માઓ અને સતીઓએ શીયળરૂપી ચૂંદડી ઓઢીને આત્માનું કલ્યાણ કર્યું છે. આ ચૂંદડીનો અજબ-ગજબનો પ્રભાવ-મહિમા વર્તે છે અંતે ઉપદેશ પંક્તિ છે.

હાજી, શીયળ પાળો નર-નાર.

સર્વ પ્રકારની આરાધનામાં શીયળ પ્રથમ છે. મુક્તિસોપાન ચારિત્ર. ચારિત્રનો શણગાર (ચૂંદડી સમાન) શીયળ છે. આ લઘુકાવ્ય કૃતિ આત્માની મુક્તિના સારરૂપ વ્રત શિરોમણિ શીયળનો મહિમા દર્શાવે છે. નામ ચૂંદડીનું કામ આત્મસિદ્ધિનું.

ભગવાનની મૂર્તિ પૂજા ઉપરાંત અન્ય દેવ-દેવીઓની પણ ભક્તિ કરવામાં આવે છે. દેવી પૂજા પણ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે. દેવીને ચૂંદડી ઓઢાડીને નૈવેદ્ય ધરાવીને માનતા માનવામાં આવે છે. દેવીની કૃપાથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય એવી શ્રદ્ધાથી લોકો ભક્તિ કરે છે. સત્ય તો કર્મધીન શુભાશુભ ફળછે. પણ દેવીનું નિમિત્ત કાર્ય સિદ્ધિ માટે છે.

‘ચૂંદડી’ એ સંસારી જીવનમાં સૌભાગ્યના પ્રતીક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. લગ્નજીવનની સફળતા અને સમૃદ્ધિમાં ચૂંદડી ઓઢવાનો પ્રસંગ અપૂર્વ હર્ષોલ્લાસથી ઉજવાય છે.

આત્માના શાશ્વત સુખ માટે સંયમ જીવનનો રાજમાર્ગ સુપ્રસિદ્ધ છે. સંયમ જીવનમાં પાંચ મહાવ્રત છે તેમાં ચોથું બ્રહ્મચર્યવ્રત વ્રતોમાં શિરોમણિ છે. આ માટે શિયળ શબ્દ તેના પર્યાય તરીકે પ્રચલિત છે.

કવિ શીલવિજયે ૧૧ કડીની આ સજ્જાયામાં પૂર્વકાલીન દષ્ટાંતોનો ઉલ્લેખ કરીને શીયળ પાળવાનો અનુરોધ કરતો કેન્દ્રવર્તી વિચાર પ્રગટ કર્યો છે. વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલનથી આત્મા મુક્તિમાર્ગનો ભોક્તા બને છે શીયળની ચૂંદડી એ મુક્તિનું પ્રતીક છે. આરંભના શબ્દો છે.

રે જીવ વિષય નિવારીએ, નારી શિરસો નેહો રે,
મુંજમૃણાલ તણી પરે, ફાટક દેખાયે છેહોરે. ॥ ૧ ॥

કવિએ સ્ત્રી ચરિત્રનાં ઉદાહરણ આપવીને શીયળ પાળવાનો બોધાત્મક વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. ઉદા. જોઈએ તો -

જનમ લગે જે વાલહી, સૂરિકંતાનારો રે,
કંઠે ડસ્યો અંગુઠળે, મારવા નિજ ભરતારો રે, રે જીવ. ॥૩॥

દીપશીખા દેખી કરી. રૂપે મોહ્યો પતંગો રે,
સોના કારણ લોભીયો, હોમે આપનો અંગો રે. ॥રેજીવ॥૮॥

અંતે કવિ જણાવે છે કે “શીયલ સુરંગી ચૂંડડી, તે સેવો નિશદિશોરે.”

શીયલની ચૂંદડી

રે જીવ વિષય નિવારીએ નારી ઉપર શો નેહોરે,
મુંજ મૃગાલ તણીપરે ફાટક દેખાયે છેહો રે જીવ. ॥ ૧ ॥

ષટ્ ખંડ કેરો રાજ્યો આપતણો અંગ જોતો રે,
 ચૂલણી ચૂકી મારવા અવર કહું કિસી વાતો રે જીવ. ॥ ૨ ॥
 જન્મ લગે જે વ્હાલી સૂરીકાંતા નારો રે,
 કંઠે ડસ્યો અંગુઠડો માર્યો નિજ ભરતારો રે જીવ. ॥ ૩ ॥
 ચંદ્રવદની મૃગલોચની ચાલતી ગજગેલી રે,
 રૂપે દિસે રુચડી પણ તે વિષની વેલી રે જીવ. ॥ ૪ ॥
 વિષયારસ વિષ વેલડી શેલડી સેવો ચંગો રે,
 પંડિત જનને ભોલવે ક્ષણમાં માંગો મંગો રે જીવ. ॥ ૫ ॥
 નારી વિષયવિણાસીઓ દશમાકંધર દશવિષો રે,
 રાજરમણી હારી કરી નરક પડ્યો નિશદિશો રે જીવ. ॥ ૬ ॥
 એક ઈન્દ્રિય પરવશપણે બંધન પામે જીવો રે,
 મયગલ મોહ્યો હાથણી બંધ પડ્યો કરે રીવો રે જીવ. ॥ ૭ ॥
 મધુકર મોહ્યો માલતી લેવા પરિમલ પૂરો રે,
 કમલ બિંડતે માંડી રહ્યો જન આથમીયો સૂરો રે. જીવ. ॥ ૮ ॥
 દીપ શિખા દેખી કરી રૂપેમોહ્યો પતંગો રે,
 સોનાકારણ લોભીયો હોમે આપણો અંગો રે જીવ. ॥ ૯ ॥
 નાદવિનોદે વિંધીયો હરણ હણ્યો નિજ બાણો રે,
 રસના ફરસે માછલો બાંધ્યો ધીવર જાલો રે જીવ. ॥ ૧૦ ॥
 પંડિત શિયલ વિજય તણો શિષ્યદિયે આશિષો રે,
 શીયલ સુરંગી ચુંદડી તે સેવો નિશદિનો રે રે. જીવ. ॥ ૧૧ ॥
 સંદર્ભ : જૈન-સજ્જાય ભાગ-૧, પાનં. ૧૨૬

૧. દશમાકંધર = રાવણ

ચારિત્ર ચૂનડી

કવિ સમયસુંદરની વિરાટ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ ગીત સૃષ્ટિમાં વિષયોની નવીનતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. કવિએ ચારિત્ર ચૂનડીના ગીતની રચના કરીને ચૂનડી પ્રકારની કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાં નવીનતાનો પરિચય થાય છે નેમનાથ ભગવાને રાજુલને ચારિત્ર ચુંદડી આત્માનું સૌભાગ્યપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે તે વિચાર મહત્વના છે.

ઓઢાડીને ચારિત્ર ચૂનડી

તીન ગુપતિ તાણો તણ્યો રે વીણો રે વરાયો ગુણ વુંદ રે,
રંગ લાગો વૈરાગનો રે વિચ મેં વણ્યો ચારિતચંદ ॥ ૧ ॥

લાખીખી ચૂનડી રે લાલ મોલવિ સખિ કેતાઉ મૂલ,
ચૂનડી ચિતમાની અમૂલ મૂને નેમ ઉઢાડી રે. ॥અં॥

અવિહડ રંગ એ ચુંદડી રે જાલ જાલ વિચ મેં સંતિ,

સમયસુન્દર કહઈ સેવતાં રે ખરી પૂગી રાજુલ ખંતિ. ॥રા॥

(કુસુમાંજલિ પા. ૧૩૦)

ગરબી

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગની વિવિધ પ્રકારની કૃતિઓ રચાઈ છે તેમાં ભક્તિમાર્ગની ‘ગરબી’ પ્રકારના કાવ્યો જૈન સાહિત્યની વિવિધતામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ દયારામની કૃષ્ણભક્તિની રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે. ‘દયારામની ગરબીઓ’ એવી ઉક્તિ સાહિત્ય જગતમાં વિશેષ ખ્યાતિ ધરાવે છે. લલિત મંજુલ પદાવલીઓ દ્વારા માનવ ચિત્તની પ્રભુભક્તિ વિષયકવાણી તેમાં વ્યક્ત થાય છે. ગરબી વિશે એવી માન્યતા છે કે સ્ત્રીઓ ગાય તે ગરબો અને પુરુષો ગાય તે ગરબીનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો તે અંગે કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ ગરબા અને રાસની રચનાઓમાં તેનું મૂળ છે. દેશીઓના રચનાઓમાં પણ ગરબીનો આધાર રહેલો છે.

ગરબી એ ઊર્મિગીતને અનુરૂપ સંક્ષિપ્ત અને ગેય રચના છે. તેમાં કોઈ એક જ વિષયને અનુરૂપ વિચારોનું આલેખન હોવું જોઈએ. ગરબીમાં સંઘનૃત્યને અનુરૂપ તાલ અને ગેયતા અનિવાર્ય છે. તેનું ધ્રુવ પદ આકર્ષક અને મધુર હોવું જોઈએ. ભક્તિની લાગણી કે ઊર્મિઓને પ્રગટ કરવા માટે ગરબીની રચના થાય છે.

અર્વાચીન જૈન સાહિત્યમાં યોગનિષ્ઠ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિનું પ્રદાન ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. એમનાં કાવ્યોમાં વિવિધતા નિહાળી શકાય છે. ભજન અને પદ સંગ્રહ રચના સાત ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે તેમાં પદ, ભજન, સ્તવન, ગઝલ, વધાવા, ગહુંલીઓ, ઉપદેશપદ, ચૂનડી, આધ્યાત્મિક પદો, ભગવાન મહાવીરના જીવન વિષયક કાવ્યો, ગુરુભક્તિ નિમિત્તે સ્વાગત, વિદાય, દીક્ષા, પ્રસંગ, યોગ, પારણું, હાલરડું વગેરેને લગતાં વિવિધ કાવ્યોથી એમની કવિત્વની સમૃદ્ધિનું દર્શન થાય છે. તેમાં ગરબી પ્રકારની ભક્તિ માર્ગની કૃતિઓ સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ દયારામની ગરબીઓ પ્રસિદ્ધ છે. જૈન સાહિત્યમાં આ. બુદ્ધિસાગરની ગરબીઓ નોંધપાત્ર છે.

‘ગરબી’ સમીક્ષા-૧

યોગનિષ્ઠ પૂ. આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિની કાવ્યસૃષ્ટિ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાં સર્જન કરીને અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાં એમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન છે. ભજન - પદ - ગહુંલી અને ગઝલોની મોટી સંખ્યામાં રચના કરી છે. એમની ગરબી કાવ્યરચનાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

જૈન સાહિત્યમાં પૂ.શ્રીએ ગહુંલી સંગ્રહ ભાગ ૧-૨માં ગરબીઓનો સંચય થયો છે.

પૂ.શ્રીએ શ્રી મહાવીર પ્રભુની ત્રણ ગરબીઓની રચના કરી છે. ગરબીઓ ઉપરથી એમનો પ્રભુ મહાવીર સ્વામી પ્રત્યેનો અપૂર્વ ભક્તિ-ભાવનાનું દર્શન થાય છે. સમૂહમાં ગાઈ શકાય અને પ્રભુભક્તિ કરવાની સોનેરી ક્ષણો પ્રાપ્ત થાય એવી ગરબીની ગેયતા અને ભાવ ભક્તોને ભક્તિમાં તન્મય કરે છે.

શ્રી મહાવીર પ્રભુની ગરબીનો આરંભ નીચેની પંક્તિથી થયો છે.

વ્હાલી સખીઓ ! આજે મહાવીર પ્રભુને ગાઈએ રે.

ખાતાં હરતાં ફરતાં મહાવીર પ્રભુને ધ્યાઈએ રે.

‘ગાઈએ’ અને ‘ધ્યાઈએ’ના પ્રાસ દ્વારા ગેયતા તો સિદ્ધ થાય છે પણ સાચા અર્થમાં તો પ્રભુ મહાવીરના ગુણગાન ગાઈને ‘ધ્યાનસ્થ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની તે મહત્વનું છે.

‘ગાઈએ’ અને ‘ધ્યાઈએ’નું ફળ દર્શાવતાં કવિ જણાવે છે કે-

“જેથી પ્રગટે પરમાનંદ ખરો નિર્ધાર.” આતમમાં જિનશાસન જીવતું નિર્ધાર. એવા જૈન ધર્મને આતમમાં પ્રગટાવીએ રે. સંગીત ખરી લિજ્જત આરંભની પંક્તિઓ ગાયા પછી સાખી દ્વારા માણી શકાય છે. સાખીનો પંક્તિઓમાંથી મહાવીર સ્વામીનો મિતાક્ષરી પરિચય થાય છે.

સાખી

દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને વીર્ય અનંત અપાર.

આતમરૂપ જણાવીયું, જિનશાસન જયકાર.

ત્રિશલાનંદન જગધણી, નિરાકાર સાકાર.

અનંત શક્તિમય પ્રભુ, તીર્થંકર અવતાર.

મહાવીર સ્વામી ગામેગામ વિચરીને લોકોના કલ્યાણ માટે સદુપદેશ આપે છે. દ્રવ્ય અને ભાવથી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. અન્ય સાખીમાં જૈન ધર્મનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં કવિ કહે છે કે -

“પરમાતમ પદ હેતુઓ જૈન ધર્મ છે તેહ.

જૈન ધર્મમાં જીવતા, સર્વ ધર્મ સમાન.”

પ્રભુના ગુણગાન ગાવાથી સર્વ કર્મ દૂર થાય છે. માટે પ્રભુ મહાવીરને દિલમાં-અંતરમાં ધ્યાન ધરીને સ્થાન આપવું. પ્રભુ મહાવીરની બીજી ગરબીમાં પણ ભક્તિની સાથે ઉપદેશાત્મક વિચારો વ્યક્ત થયા છે.

“પ્રભુ મહાવીર ભજો ભાવે, કુમતિ ટળે સુમતિ આવે.
આતમ નિર્લેપ ઝટ થાયે.”

કવિ જણાવે છે કે મહાવીરનું શરણ સ્વીકારવાથી મરણ દૂર થાય છે. હૃદયમાં અમૃતનું નિર્ઝર પ્રગટે છે. એમની ભક્તિથી નર-નારીઓ શિવપુર સિધાય છે.

કવિએ મત-મતાંતરનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે -

“તર્ક-વિવાદો સહુ છંડો, મહાવીરથી રટને મંડો
યાદ કરી વીરને વંદો.”

વીર વીરને જે રટતો તેનાં પાપ દૂર જશે અને આત્માનો ઉદ્ધાર થશે.

“કળિકાળે મહાવીર ભજો, મિથ્યા ખટપટ દૂર તજો.”

ગરબીના અંતે કવિના શબ્દો છે -

“મહાવીરનું સગપણ કીધું, અનુભવ અમૃતને પીધું
બુદ્ધિસાગર મન સિદ્ધયું.”

ત્રીજી ગરબીના આરંભની પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે -

પ્રભુ મહાવીર વિભુજી સર્વાંગે શોભી રહ્યા જો
જેનો મહિમા જગમાં સઘળે અપરંપાર
શક્તિ જેની છાજે સર્વ વિશ્વ આધાર,
એવા વીર પ્રભુ તો વચને નહી જાવે કહ્યાંજો.

કવિ એમ કહે છે કે, ભગવાન મહાવીરના ગુણગાન શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. અનંતોઅનંત ગુણોવાળા છે.

કવિએ સાખીમાં પ્રભુનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું છે કે -

“આતમ તે પરમાતમા, પરમાતમ તે વીર
પર બ્રહ્મ હરિહર વિભુ, અરિહંત જગધીર.”

પ્રભુ મહાવીર કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશથી ત્રણ ભુવનમાં પ્રકાશ કરી શોભી રહ્યા છે.

કવિએ ગરબીમાં પણ ભક્તિની ઊર્મિઓની સાથે તાત્વિક વિચારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ષટ્યકોમાં નૂર તુજ, ભાસે અનંત અપાર.

સત્તાએ જીવો સહુ, એકાત્મા નિર્ધાર.

નય-વ્યવહાર અનંતા અનંત, વ્યક્તિએ છતાજો.

સમજ્યા વણ નમોને, મૂઢજનો ખાવે ખ-તાજો

માટે નયના જ્ઞાને સમજો, વીર સ્વરૂપ

જેથી નાસે મિથ્યા બ્રાંતિ, દુઃખી હી ધૂપ

બુદ્ધિસાગર આત્મ મહાવીર ઘટમાં દેખશો જો

શુદ્ધ પ્રેમાદ્રેતે આતમ સમુંજગ પેખશોજો પ્રભુ ॥ ૩ ॥

આ ગરબીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઉલ્લેખ દ્વારા કવિએ જણાવ્યું છે કે મહાવીરના રટણ દ્વારા આત્મા પોતે જ પરમાત્મા સ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાના અનુભવ કરી શકશે. ભક્તિથી અંતર શુદ્ધિ-નિર્મળ થતાં આવું દિવ્યદર્શન થાય છે.

કવિએ ગરબી સંજ્ઞા આપી છે પણ તેમાં ગરબીનીસાથે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનો સંયોગ થવાથી કાવ્યને અનુરૂપ રસ-રસિકતાનું ધોરણ

જળવાયું નથી. પણ સમૂહ ગાઈને ભક્તિમાં નિમગ્ન થવાય એવી પંક્તિઓ હોવાથી કાવ્ય તરીકે નોંધપાત્ર ગણાય તેમ છે.

જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રકારની રચના કરનાર એકમાત્ર બુદ્ધિસાગર છે. ગહુંલીઓ અને ગરબા તો રચાયા છે પણ ગરબી તો પૂ.બુદ્ધિસાગરની જ પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિએ પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં લક્ષણો અને પતિગુણની ગરબીની રચના કરી છે. આ ગરબીમાં જૈન ધર્મ - ભારતીય સંસ્કૃતિના આચાર-વિચારના પાલનનો પરોક્ષ રીતે ઉપદેશ વ્યક્ત થયો છે. ગરબીની ભાષા સરળ અને સર્વજન સહેલાઈથી સમજી શકે તેવાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગરબીનાં લક્ષણોને આધારે મૂલ્યાંકન આ રચના ગરબી નહિ પણ ‘પદ’ સ્વરૂપની સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

સાંપ્રદાયિક રચનાઓમાં ઉપદેશનું લક્ષણ સર્વ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ લક્ષણ ગૌણ છે. સાહિત્યજીવન માટે છે. માત્ર કલાનું જ લક્ષ નથી. માનવીનું કલ્યાણ થાય તેવા હેતુથી સાહિત્યનું રચના થાય છે. તેમાંય ધાર્મિક સાહિત્ય જનસમાજની સાત્ત્વિક રસ-રૂચિને પોષણ આપીને જીવનમાં શાંતિ અને સુખની અનુભૂતિ કરાવવાની શક્તિ ધરાવે છે એટલે ઉપદેશનું લક્ષણ હોય તો તે દોષરૂપ નથી, પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપદેશનું લક્ષણ જોવા મળે છે. સર્જકની અંગત પ્રતિભાથી તેનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ-પત્ની વિષયક ગરબી એટલે સમાજ જીવનમાં શાંતિ અને સુખની અનુભૂતિના સંસ્કારોનું સિંચન થાય તેવા આચાર અંગેના વિચારોનું નિરૂપણ થયું છે. જીવન ઘડતર અને વિકાસ માટે માર્ગદર્શક સદ્ગુણોના ઉલ્લેખ દ્વારા ઉપદેશનું લક્ષણ ચરિતાર્થ થયું છે.

(ગરબી-૧) શ્રી મહાવીર પ્રભુની ગરબી

હાલી સખીઓ આજે મહાવીર પ્રભુને ગાઈએ રે,
ખાતાં હરતાં ફરતાં મહાવીર પ્રભુને ધ્યાઈએ રે;
જેથી પ્રગટે પરમાનન્દ ખરો નિર્ધાર,
આતમમાં જિન શાસન જીવંતુ નિર્ધાર.
એવા જૈન ધર્મને આતમમાં પ્રગટાવીએ રે.

સાખી

ત્રિશલા નંદન જગદણી, નિરાકાર સાકાર;
અનન્ત શક્તિમય પ્રભુ, તીર્થંકર અવતાર.
ભારત દેશ ઉદ્ધાર્યો દુઃખ દુર્ગુણ સર્વે હરીરે,
દીધા સદુપદેશો ભારતમાં સઘળે ફરીરે,
કીધા ઉપકારો વર્ણવતાં નાવેપાર, માટે ધન્ય ધન્ય મહાવીર પ્રભુ
અવતાર. હાલી. ૧

સાખી

દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને, વીર્ય અનન્ત અપાર;
આતમરૂપ જણાવિયું, જિનશાસન જયકાર.
આતમ શક્તિયોને જૈનધર્મ સમજાવીયો રે,
નથી જ્યાં નાતિ જાતિનો ભેદ જરા નિર્ધાર.
એવો દ્રવ્યભાવથી પ્રભુ ધર્મ દિલ ભાવિયો રે. હાલી. ૨

સાખી

આતમ તે જૈનધર્મ છે, સત્યરૂપ છે એહ;
પરમાત્મપદ હેતુઓ, જૈનધર્મ છે તેહ.
એવો જૈનધર્મ જગમાં સહુ જીવોમાં રહ્યો રે,
સત્તાએ તે પ્રગટપણે કરવા નિર્ધાર.
મહાવીર પ્રભુએ સર્વજ્ઞ જગમાં સાચો કહ્યો રે. હાલી. ૩

સાખી

જૈનધર્મમાં જીવતા, સર્વે ધર્મ સમાય;

સદસત્ વ્યક્તાવ્યક્ત સહુ, અસ્તિનાસ્તિરૂપ પાય.

મહાવીર શરણે રહેતાં સર્વધર્મ પ્રગટે ખરા રે.

નાસે કર્મ મોહાદિ સહુ અનાદિ કીધ.

માટે મહાવીર પ્રભુને દિલડામાંહી મ્હેં ધર્યા રે. વ્હાલી. ૪

સાખી

અનન્ત વિશ્વ સમાય છે, મહાવીર જ્ઞાનનીમાંહિ,

આત્માઓ સહુ વીર સમ, સત્તા વ્યક્તિની છાંઈ;

મહાવીર જગ રૂપેને જગ સહુ મહાવીર જાણીએ રે,

સત્તા સાપેક્ષાએ જીવો વીર નિર્ધાર,

એવા મહાવીર પ્રભુને અન્તરમાંહિ આણીએ રે,

બુદ્ધિસાગર ધ્યાવે મહાવીર આપો આપ. વ્હાલી. ૫

(ગરબી-૨) શ્રી મહાવીર પ્રભુની ગુંડલી

(મુનિવર સંયમમાં રમતા.)

પ્રભુ મહાવીર ભજો ભાવે, કુમતિ ટળે સુમતિ આવે;

આતમ નિર્લેપ ઝટ થાવે. પ્રભુ. ૧

ક્યું જેણે મહાવીરનું શરણું, પછીથી નહીં તેહને મરણું.

પ્રગટે હૃદય અમૃત ઝરણું. પ્રભુ. ૨

વીર ભજે નાસે પાપો, શરણ કરે નહીં સંતાપો;

પૂર્ણ પ્રેમે જપતાં જાપો. પ્રભુ. ૩

ખાતાં પીતાં હરતાં ફરતાં, વીર વીર મુખ ઉચ્ચરતાં;

નર નારી શિવપુર વરતાં. પ્રભુ. ૪

તર્ક વિવાદો સહુછંડો, મહાવીરથી રઢને મંડો;

યાદ કરી વીરને વંદો. પ્રભુ. ૫

પરમાત્મ વીરના જેવો, ત્રણ્ય ભુવનમાં નહીં દેવો;

પૂર્ણ સ્નેહે ઘટમાં સેવો. પ્રભુ. ૬

વીર વીર જે ઉચ્ચરશે, તેહનાં પાપો સહુ ટળશે;

આતમને તેહ ઉદ્ધરશે. પ્રભુ. ૭

અરિહંત વીર જપો જાપે, આતમ વિશ્વ વિશે વ્યાપે;

મુક્તિ સ્વયં નિજને આપે. પ્રભુ. ૮

કલિકાલે મહાવીર ભજો, વિકથા ખટપટ દૂર તજો;

વીર પ્રભુરૂપ ઓળખજો. પ્રભુ. ૯

વીર વીર મુખજે બોલે, મુક્તિ દ્વાર ઝટ તે ખોલે;

આતમ શક્તિયો તોલે. પ્રભુ. ૧૦

મહાવીરનું સગપણ કીધું, અનુભવ અમૃતને પીધું;

બુદ્ધિસાગર મન સિદ્ધયું. પ્રભુ. ૧૧

(ગરબી-૩) મહાવીર પ્રભુ

પ્રભુ મહાવીર વિભુજી સર્વાંગે શોભી રહ્યા જો,

જેનો મહિમા જગમાં સઘળે અપરંપાર;

શક્તિ જેની છાજે સર્વ વિશ્વ આધાર.

એવા વીરપ્રભુ તો વચને નહીં જાવે કહ્યા જો;

સાખી

આતમ તે પરમાત્મા, પરમાત્મ તે વીર,

પર બ્રહ્મ હરિહર વિભુ, અરિહંત જગધીર;

કેવલજ્ઞાન અને દર્શન-ગુણથી જગમાં વિભુ રે,

વિશ્વોદ્ધારક તેથી, જગમાંહિ સાચા પ્રભુ રે;

પિંડે બ્રહ્માંડે ઝળહળતી-ઝગમગ જ્યોત,
 તેથી ત્રણ ભુવનમાં-વીરતણો ઉઘોત;
 સાપેક્ષાએ કર્તા હર્તા, પાલક જગ ધણી જો.
 સત્તાએ વ્યાપકને કેવલજ્ઞાને જગમણિ જો. પ્રભુ. ૧

સાખી

અનંત જ્ઞાનાદિક ગુણી, ઝળકે અનંત નર,
 ચિદાનન્દ અનંતરસ-સાગરના છો પૂર;
 પિંડે બ્રહ્માંડે ષટ્કારકમય શોભા લહ્યા જો,
 અનંત ગુણપર્યાયી, દ્રવ્યપણે નિત્ય જ વહ્યા જો;
 જેના ગુણ પર્યાયો અનંતદેવ સ્વરૂપ,
 સદસત્ પર્યાયોએ વર્તો રૂપારૂપ;
 ઘટ ઘટ આત્મવીર સત્તાએ પરમાત્મ સદાજો,
 આવિભાવિ વ્યક્ત જિનેશ્વરકેવલી છો મુદા જો. પ્રભુ. ૨

સાખી

ષટ્યકોમાં નૂર તુજ, ભાસે અનંત અપાર,
 સત્તાએ જીવો સહુ, એકાત્મા નિર્ધાર;
 નય વ્યવહારે આત્મ-અનંત વ્યક્તિએ છતા જો,
 સમજયા વણ નયોને, મૂઢજનો ખાવે ખતા જો;
 માટે નયના જ્ઞાને સમજો વીરસ્વરૂપ,
 જેથી નાસે મિથ્યા ભ્રાંતિ દુઃખડાં ધૂપ;
 બુદ્ધિસાગર આત્મ મહાવીર ઘટમાં દેખશો જો;
 શુદ્ધપ્રેમાદૈતે આત્મ સમું જગ પેખશો જો. પ્રભુ. ૩

(ગરબી-૪) પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં લક્ષણ
(મુનિવર સંયમમાં રમતા એ રાગ)

પતિવ્રતા નારી જગસારી, દેવી સતીની બલિહારી, પતિવ્રતા.
પરણ્યો પતિ કર્મે પામી, સંતોષે રહે ગુણરામી;
થાય ન પરનરની કામી. પતિવ્રતા. ૧

રૂપથકી નહીં લલચાતી, પતિને ખવરાવી ખાતી;
શંકા પડે ત્યાં નહિ જાતી. પતિવ્રતા. ૨

લાજ મર્યાદા નહિ મૂકે, શીયલ વ્રતને નહીં ચૂકે;
કામની વાતો નહીં ફૂંકે. પતિવ્રતા. ૩

જડ ભોગોની ન પૂજારી, કર્મ કરે શુભ સંભાળી;
વાણી વદે ગુણ રઢિયાલી. પતિવ્રતા. ૪

સાસુ સસરાને નમતી, વૃદ્ધ જમાડીને જમતી;
મેંણાં ટોણાં સહુ સહતી. પતિવ્રતા. ૫

કજીયા કંકાસો ત્યાગે, સહુ પહેલાં ઘરમાં જાગે;
દેવગુરૂ પાયે લાગે. પતિવ્રતા. ૬

પર ઘેર નવરી નહીં ભમતી, કુલટા સાથે નહીં રમતી;
દુઃખ પડેલાં સહુ ખમતી. પતિવ્રતા. ૭

ચિત્ત પતિથી નહીં ચોરે, પીડા નકામી નહીં ઓરે;
પતિને ન અવળાપંથ દોરે. પતિવ્રતા. ૮

જેવો તેવો પતિ નિજ સારો, કર્મે મળ્યો માને પ્યારો;
ઈચ્છે ન બીજો રૂપાળો. પતિવ્રતા. ૯

મન મારી ઘરમાં રહેતી, કાર્ય કરે ધરીને નીતિ;
પાળે કુલવટની રીતિ. પતિવ્રતા. ૧૦

અરિહંત વીર પ્રભુ જપતી, રાખે ન મન કાયા તપતી;
સંતોષે રાખે તૃપતિ. પતિવ્રતા. ૧૧

નિંદા વિકથા સહુ વારી, ગુણથી થાતી જગ ખ્યારી;
બુદ્ધિસાગર ગુણ ધારી. પતિવ્રતા. ૧૨

(ગરબી-૫) પતિગુણ

(મુનિવર સંયમમાં રમતા. એ રાગ)

ગુણવંત પતિની બલિહારી, દુર્વ્યસની નહીં વ્યભિચારી, ગુણવંત.
ઈચ્છે નહીં કદિ પરનારી, શુદ્ધ પ્રેમનો અવતારી;
વાણી મધુરી ઉપકારી. ગુણવંત. ૧

કામ કરે સર્વે સારાં, દુષ્ટ કર્મ કરતો ન્યારાં;
સ્વજન ગણે મનમાં ખ્યારાં. ગુણવંત. ૨

પત્નીથી નહીં કલેશ કરે, કુટુંબ દુઃખો સર્વ હરે;
નવરો નફટ થઈ નહીં ફરે. ગુણવંત. ૩

આચારો સાચા પાળે, પત્નીવ્રતે મનહું વાળે;
ચડતો નહીં મોહના ચાળે. ગુણવંત. ૪

મુંઝે ન પરનારી રંગે, રહેતો નહીં દુર્જન સંગે;
કર્તવ્ય કરતો ઉમંગે. ગુણવંત. ૫

આત્મસમી પત્ની દેખે, એક સ્વરૂપે મન પેખે;
અશુદ્ધપ્રેમને ઉવેખે. ગુણવંત. ૬

પત્નીવ્રતે વર્તે ભોગી, શુદ્ધ પ્રેમ ગુણ સંયોગી;
દેશકાલ ગુણ ઉપયોગી. ગુણવંત. ૭

નીતિ રીતિ વ્રતને પાળે, દુર્ગુણ પ્રગટ્યા સહુ ટાળે;
વંશ કુળ નિજ અજવાળે. ગુણવંત. ૮

પ્રામાણિક પૂરો થાવે, અવળા પન્થે નહીં જાવે;
સહુને ખવરાવી ખાવે. ગુણવંત. ૯

સાધુ સંત સેવા સારે, અતિથિને આદર ભારે;
નિર્વેપ વર્તે સંસારે. ગુણવંત. ૧૦

પત્નીથી નહીં કલેશ કરે, ગુસ્સો અને નહીં ગર્વ ધરે;
ધર્મ માર્ગમાંહિ સંચરે. ગુણવંત. ૧૧

વીરપ્રભુ હૃદયે ધારે, વીર જાપ જતપો ભારે;
કામ કરે સહુ અધિકારે. ગુણવંત. ૧૨

વીર પ્રભુ ગુરૂનો રાગી; આત્માર્પણભાવે ત્યાગી;
બુદ્ધિસાગર ગુણરાગી. ગુણવંત. ૧૩

સાક્ષરરત્ન

(સાક્ષરરત્ન વિનયસાગરજી આ લેખમાં જૈન શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકાંડ પંડિતથી વિનય સાગરજીની શ્રુતભક્તિ અને સેવાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. શ્રુતજ્ઞાનની કેવી રીતે સેવા થઈ શકે તેનું એક સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત એમની શ્રુતજ્ઞાનની સેવા છે.)

વિનયસાગરજી મહામહોપાધ્યાય ‘બહુરત્ના વસુંધરા’ના ન્યાયે આ વિશ્વમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રતિભાશાળી નરરત્નોનો જન્મ થાય છે. ધન્યધરા જયપુર શહેરની કે જ્યાં જૈન શાસનનાં શ્રુતજ્ઞાનના મહાન વિદ્વાનનો જન્મ થયો છે.

માતા પાનીબાઈ અને પિતા સુખલાલના પનોતા પુત્ર વિનયભાઈ. એમનો જન્મ ૧-૭-૧૯૨૨ના રોજ થયો હતો. એમનો અભ્યાસ પણ વિવિધપૂર્ણ છે. કાવ્ય, વ્યાકરણ, ભાષા, હિન્દી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી) આગમ, જૈન દર્શન સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષામાં સાહિત્યરત્નની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે.

ઉપરોક્ત અભ્યાસ પછી સાહિત્ય વાયસ્પતિ શાસ્ત્રવિશારદ, ઉપાધ્યાય, મહામહોપાધ્યાય સાહિત્યાચાર્ય આદિ પદવીઓથી અલંકૃત થયા છે. એમની શ્રુતોપાસના અને સાહિત્યની ઉપલબ્ધિના પાયામાં ખરતરગચ્છીય પ.પૂ.આ. જિનમણિસાગરસૂરિની અસીમ

ગુરુકૃપા અને આશીર્વાદ સ્થાન ધરાવે છે એમનું કાર્યક્ષેત્ર અભ્યાસને અનુરૂપ હોવાથી જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

એમના કાર્યક્ષેત્રની માહિતી નીચે મુજબ છે.

● વરિષ્ઠ શોધ સહાયક, રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન - જોધપુર. (વર્ષ ૧૭)

● નિર્દેશક - બી.એલ. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી, ન્યુદિલ્હી. (વર્ષ ૨)

● સામાન્ય નિર્દેશક અને સંયુક્ત સચિવ પ્રાકૃત ભારતી અકાદમી, જયપુર. (વર્ષ ૩૩)

એમણે બાવન (૫૨) વર્ષ સુધી સંશોધન અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે સેવાકાર્ય કરીને એક નમૂનેદાર ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. એમની કર્તવ્યપરાયણતાનો પરિચય દીર્ઘકાલીન સેવાથી થાય છે. ૮૨ વર્ષની જૈફ વયે પણ એમનું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. એમની શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યેની ભક્તિ અને સંશોધન પ્રિયતાના ગુણને કારણે જૈન સાહિત્યના સંશોધકને પ્રેરક માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

તેઓ માત્ર પંડિત-વિદ્વાન હોવાની સાથે જ્ઞાન પ્રસાર, પ્રકાશન અને સંશોધન ક્ષેત્રમાં પણ અમૂલ્ય સેવા આપીને જીવનની એક વિલક્ષણ પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવે છે. એમની સાહિત્ય સેવા, સંશોધન, અનુવાદ, સંવાદન જેવા ક્ષેત્રોમાં વિસ્તાર પામી છે.

ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો -

આત્મભાવના, નેમિદૂતમ્ સત્તક, મહોપાધ્યાય સમયસુંદર, મહાવીર ષટ્ કલ્યાણક પૂજા, ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્ર સ્તવનાનિ, ખરતરગચ્છનો ઈતિહાસ, પૂજ્ય દાદાજી અને એમનું સાહિત્ય, શાસન પ્રભાવક આચાર્ય જિનપ્રભ અને એમનું સાહિત્ય, કલ્પસૂત્ર

સાક્ષરરત્ન

૨૦૯

સચિત્ર સાનુવાદ, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર તા. ૧૧-૧૮-૨૧, રાજસ્થાની હિન્દી હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર ભાગ ૫-૬, નાકોડા પાર્શ્વનાથ તીર્થ, યુગપ્રધાન જિનદત્તસૂરિ પ્રવચન સરોદ્ધાર ભાગ ૧-૨ (સંપાદન), ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી સંગ્રહ, રાજસ્થાનનું જૈન સાહિત્ય, નંદીશ્વર દ્વીપ પૂજા, ઋષિભાષિત સૂત્ર (અનુવાદ), હિમાલયની પદયાત્રા, ખરતરગચ્છ પ્રતિષ્ઠા લેખસંગ્રહ, સ્થૂલિભદ્ર ગુણમાળા કાવ્ય, દાદા જિનકુશલસૂરિ, જૈન રામાયણ ભાગ ૨-૩-૭, દમયંતીકથા, ચમ્પૂ સારસ્વતી ટીકા, આચારાંગ સૂત્ર ભાગ ૧-૨, ગુરુવાણી ભાગ ૧-૨-૩, ખરતરગચ્છ સાહિત્ય કોશ, સરિવાલચરિયં, સચિત્ર હિન્દી અનુવાદ, નલ ચમ્પૂ-ટીકાકાર મહોપાધ્યાય, ધર્મપરીક્ષા પ્રકરણ.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોની સૂચિને આધારે વિનયસાગરજીની પ્રાચીન સાહિત્ય સંશોધન હસ્તપ્રતોનું સંશોધન, સંરક્ષણ, ઈતિહાસ ચરિત્ર, કાવ્ય, અનુવાદ અને સંપાદનની મહત્ત્વની કામગીરીનું ઉદાહરણ છે.

● જૈન રામાયણ ભાગ ૫-૬, રાજસ્થાની સંસ્કૃત-હિન્દી-અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ.

આ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કાર્ય ચાલુ છે.

એમણે કેટલાક ગ્રંથોની ભૂમિકા લખીને વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

પિંડ વિશુદ્ધિ પ્રકરણ, ટીકા, ભંવર ભક્તિસાગર, અમરચિંતન, આચારાંગ વચનિકા, મનોહર જીવન સૌરભ, સંઘ પટ્ટકટીકા એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સામયિક ક્ષેત્રમાં પણ વિસ્તાર પામી છે.

સ્વદેશ (સાપ્તાહિક) વિકાસ (ત્રૈમાસિક)માં સેવા કરી છે.

● જૈન સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને ૨૨૫ જેટલા નિબંધો પ્રગટ થયા છે.

એમનું વિદ્વતાપૂર્ણ કાર્ય પ્રાકૃત ભાષા જૈન સાહિત્ય અને ખરતરગયછનો ઈતિહાસ સાહિત્યમાં વિશેષ નોંધપાત્ર અને સિદ્ધિ દર્શાવે છે. ટૂંકમાં ઉપરોક્ત વિષયમાં એમની બુદ્ધિ અને કાર્યક્ષમતા સર્વોચ્ચ કક્ષાની છે.

એમણે સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે અને ૫૫ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃત ભાષા અને જૈન સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો છે. ૨૭ વિદ્યાર્થીઓને પીએચ.ડી.ની પદવી માટે મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

પ્રાકૃત ભારતી અકાદમી તરફથી ૧૮૦ ગ્રંથો અને ૫૬ ચિત્ર કથાઓનું પ્રકાશન થયું છે. તેમાં વિનયસાગરજીની વિદ્વતા અને ઉચ્ચ કક્ષાની જ્ઞાનોપાસનાનો પરિચય થાય છે.

વિનયસાગરજીએ કેટલીક સંસ્થાઓમાં વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રવચનો આપીને શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિની સાથે જ્ઞાન પ્રસારનું કાર્ય કર્યું છે.

વિશ્વવિદ્યાલય ઉદયપુર-રાજસ્થાન, વિશ્વવિદ્યાલય પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ-વારાણસી, બી. એલ. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી નવી દિલ્હી, પ્રાકૃત વિદ્યાવિકાસ ફંડ-અમદાવાદ, રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન-જોધપુર, આગમ-અહિંસા-સમતા અને પ્રાકૃત શોધ સંસ્થાન-ઉદયપુર અને અન્ય સંસ્થાઓમાં પ્રસંગોચિત શોધનિબંધ પ્રસ્તુત કર્યા છે.

એમની બહુમુખી સાહિત્ય પ્રતિભાનો પરિચય આ રીતે સરસ્વતીને ચરણે શ્રુતજ્ઞાનોપાસનામાં જીવન સમર્પણ કર્યું છે. એમ સ્વાભાવિક રીતે જાણવા મળે છે.

જૈન સાહિત્ય અને ભાષાના પ્રકાંડ પંડિત વિનયસાગરજીને વિવિધ સંસ્થાઓએ સન્માન કરીને શ્રુતભક્તિનો લાભ લીધો છે.

સન્માનના દૃષ્ટાંતરૂપે કેટલીક સંસ્થાઓની સૂચિ નોંધવામાં આવે છે.

○ રાજસ્થાન શિક્ષા શાસન વિભાગ, જયપુર

○ કલકત્તા શ્રીસંઘ

○ અખિલ ભારતીય શ્રી જૈન શ્વેતાંબર ખરતરગચ્છીય મહાસંઘ, કલકત્તા

○ શ્રી જૈન શ્વેતાંબર ખરતરગચ્છ સંઘ, બિકાનેર

○ શ્રી રાજસ્થાન જૈન સભા, જયપુર

○ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મંડળ, અજમેર

○ શ્રી વિજય સોમયન્દ્રસૂરીશ્વરજીની નિશ્રામાં ૧૦૮ સમોવસરણ રજતજયંતી મહોત્સવ પાલીતાણા.

○ ખરતરગચ્છના વિવિધ સંઘો, માલેગાંવ

○ પાલીતાણા બાડમેર (રાજસ્થાન)

○ શ્રી ધર્મનાથ મંદિર, ચેન્નાઈ

○ નીલવર્ણ પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ - ઈન્દોર

વિનયસાગરજીના સન્માનની સંસ્થાઓની સૂચિને આધારે એમની ખરતરગચ્છની સેવાનું ઉચિત સન્માન થયું છે. એમ જાણવા મળે છે. જ્ઞાની પુરુષોનું સન્માન એ પણ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રેરક બને છે.

વિનયસાગરજીના જીવનનો આ પરિચય સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનપિપાસુ વર્ગને શ્રુતજ્ઞાન સંશોધન-રક્ષણ અને પ્રકાશન માટે

અનન્ય પ્રેરણાસ્ત્રોત બને તેવી ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. મનુષ્ય સમર્પણશીલ ભાવનાથી કામ કરે તો શ્રુતજ્ઞાનના સુસુપ્ત વારસાને પ્રકાશમાં લાવી શકે તેમ છે. અર્વાચીન કાળમાં જે કંઈ સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તેની તુલનામાં આ જ્ઞાનનું સંશોધન-પ્રકાશન અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્યની સમૃદ્ધિનું અલૌકિક દર્શન થાય છે.

વિનયસાગરજી એટલે બહુશ્રુત વિદ્વાન, શ્રુતભક્ત, શ્રુતસંરક્ષક, શ્રુતજ્ઞાન પ્રકાશક લેખક, સમર્પણશીલ, ઉત્સાહી અને કર્તવ્યપરાયણ જૈન શાસનના એક અણમોલ વિદ્વાન વર્તમાનમાં પણ એમની સેવા પત્ર-ફોન અને રૂબરૂ સંપર્કથી ઉપલબ્ધ છે. જિનશાસનના જ્ઞાનવારસાના ઉપાસક વિનયસાગરજી “વિદ્યા વિનયેન શોભતે” સમાન શાસનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

વૈદરાજ નમસ્તુભ્યમ્....?

દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મધીન જીવો જીવનમાં વિવિધ પ્રકારની પીડાનો અનુભવ કરે છે. રોગગ્રસ્ત માનવી કલ્પનાથી હજારોવાર મરણને નોંતરે છે. રોગ દૂર કરવા માટે વૈદરાજની ચિકિત્સા-નિદાન મુખ્ય ગણાય છે. અર્વાચીનકાળમાં વિજ્ઞાનના સંશોધનથી આયુર્વેદિક સારવારની સાથે સાથે એલોપથીની સારવારનું પ્રમાણ વધ્યું છે તેમ છતાં આયુષ્ય કર્મ તો આગળ જ છે. આયુષ્ય હોય તો જીવાત્મા બચી જાય. અશાતા વેદનીય વૈદરાજની દવાથી શાંત થાય. રોગ વિજ્ઞાનમાં અસાધ્ય રોગ તરીકે હાર્ટ, કેન્સર, પેરાલીસીસ, વિકલાંગપણું વગેરે મહત્વના છે. રોગ-પીડા શરીર સાથે સંલગ્ન છે અને તેમાં રહેલો આત્મા આ વેદનાની અનુભૂતિ કરીને ગરીબડી ગાય જેવો કે કુગ્ગામાંથી હવા નીકળી ગઈ હોય તેવો થઈ જાય છે. રોગની સાથે વૃદ્ધાવસ્થા - શરીરના અંગોની શિથિલતા વગેરેને કારણે આત્મા અત્યંત અશાતાથી પારાવાર વેદના ભોગવે છે. પુણ્યયોગે ઔષધનો ઉપચાર સફળ થાય પણ આત્માનો સાચો રોગ તો ભવભ્રમણનો એટલે કે ૮૪ લાખ જીવા યોનિમાં કર્માનુસાર ચકાવો ફરવાનો મહારોગ અસાધ્ય ગણાય છે છતાં ધર્મ એક એવું ઔષધ છે કે શરીર અને આત્મા બંનેના રોગોની ચિકિત્સા કરે છે.

વ્યવહાર જીવનમાં વૈદરાજને ચિકિત્સા માટે નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. ડોક્ટરને દેવ સમાન ગણવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સુભાષિતમાં જણાવ્યું છે કે -

વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્યમ્ યમરાજસહોદરમ્ ।

યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્ વૈદ્યોપ્રાણ્યાન્ ધનાનિ ચ ॥

હે વૈદરાજ ! તમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ છીએ. કારણ કે તમે યમરાજના સગા ભાઈ છો. યમરાજ તો માત્ર વ્યક્તિના પ્રાણ હરણ કરે છે. (મૃત્યુ) જ્યારે તમે તો પ્રાણ હરણ કરવા ઉપરાંત ધન-સંપત્તિનો પણ વ્યય કરાવો છો. એટલે વૈદરાજની આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જીવાત્મા એ તો ભવ રોગ નિર્મૂળ થાય તેનો જ વિચાર કરવો હિતકારક છે.

સકલાર્હત્ સ્તોત્રમાં શ્રેયાંસ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કળિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે કે -

ભવરોગાર્ત જંતૂના - મગદંકાર દર્શનં.

નિઃ શ્રેયસશ્રી રમણઃ શ્રેયાંસઃ શ્રેયસેઽસ્તુ વઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ : સંસારરૂપી રોગવડે પીડાયેલા પ્રાણીઓને વૈદ્યસમાન જેનું દર્શન છે. એવા મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીના સ્વામી શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાન તમને કલ્યાણને માટે થાઓ.

‘ભવ’ એ જ રોગ નહિ પણ મહારોગ છે. ભવોની પરંપરા કરવી પડે એજ રોગદશામાંથી મુક્તિ થવાનો પ્રયત્ન સારભૂત છે. ભગવાનનું દર્શન વૈદ્યના દર્શન સમાનરોગ નાશ કરનારું છે. એટલે સાચા અર્થમાં ભગવાન વૈદ્ય સમાન છે. ભગવાન શરીર અને આત્માના બધા જ રોગો નિર્મૂળ કરીને આત્મા શાશ્વતસુખ - અવ્યાબાધ સુખ આપનારા છે એટલે દેવાધિદેવ - વીતરાગ વૈદરાજ

વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્યમ્....?

૨૧૫

કરતાં પણ ઉત્તમોત્તમ કક્ષાના સર્વ જગતના પ્રાણીઓના રોગોનો નાશ કરનારા છે. એલોપથીમાં સ્પેશ્યાલીસ્ટ ડોક્ટરોની હારમાળા કામ કરે છે જ્યારે ભગવાન સર્વરોગ નિદાન કરે છે. ભગવાનને ભવ-વૈદ્ય કહેવામાં આવે છે તે યથાર્થ છે. ડોક્ટર કે વૈદ્ય શરીરની પીડા દૂર કરે છે. જ્યારે ભગવાન તો જન્મ-જરા-વ્યાધિનો સર્વથા નાશ કરે છે. સંસારમાં પરિભ્રમણરૂપ નરક તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિનાં દુઃખોની વેદનાનો નાશ કરનારા છે.

વૈદ્ય અને ડોક્ટર ધનનો વ્યય કરાવે છે. યમરાજ તો માત્ર પ્રાણ લે છે જ્યારે ભગવાન જેવાં વૈદ્ય પ્રાણ લેતા નથી. ધન લેતા નથી, પણ રોગ મુક્ત થવાનો સન્માર્ગ દર્શાવે છે. એટલે ધર્મ પુરૂષાર્થ દ્વારા મોક્ષ પુરૂષાર્થની સાધનાનું રામબાણ ઔષધ ભવભ્રમણના અનાદિના રોગનો નાશ કરે છે. ભગવાને કર્મસત્તા, માર્ગાનુસારીપણું, સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ ધર્મ, દાન-શીલ-તપ અને ભાવધર્મ, નવપદ નવકારમંત્ર, સરાગસંયમ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, ક્રિયાયોગ જેવા માર્ગોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ધર્મરૂપી ઔષધ અનુભવસિદ્ધ છે. તેમાં શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યપરાયણતા, આચારનું પાલન રોગથી મુક્ત કરાવવાની જડીબુટ્ટી સમાન શક્તિ સંપન્ન છે.

જિનશાસનની પ્રાપ્તિ એ આત્માના આરોગ્યની વૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે. જિનશાસન આલોક-પરલોકમાં આરોગ્યવર્ધક છે. તેના સેવનથી ભવભ્રમણની સંખ્યા ઘટે છે અને આત્મા શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. સંસારના વૈદ્યને નમસ્કાર કરવા કરતાં ભવ-વૈદ્ય એવા તીર્થંકરને નમસ્કાર-પૂજન-ભક્તિ-ઉપાસના એમની આજ્ઞાપાલન-સમકિત-વિનય આદિ ઔષધોનું સેવન કરવું એજ આત્મા માટે શ્રેયસ્કર માર્ગ છે.

— ડૉ. કવીન શાહ

સમસ્યા પ્રધાન જીવનમાં સમાધાન માટે જૈન મૂલ્યોનું અનુસરણ

ભૂમિકા :

મહાન પુણ્યોદયે માનવજન્મ, દેવગુરુ અને ધર્મની સામગ્રી મળી છે. તેમ છતાં જીવન એ સુકોમળ પુષ્પોની શૈયાવાળી જિંદગી જેવું આનંદદાયક નથી. અનેકવિધ સમસ્યાઓ, તનાવ, હતાશા, અશાંતિ અને આતંકવાદના ભય હેઠળ જીવન ચાલી રહ્યું છે.

જીવન સમસ્યાઓથી ઉભરાય છે ત્યારે માનવીની પરિસ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે ભૌતિકવાદની વિચારસરણી નિષ્ફળ નીવડી છે. મંત્ર-તંત્રની સંસ્કૃતિ પર યંત્ર સંસ્કૃતિના પ્રહારથી જીવન જીવવા જેવું રહ્યું નથી. આપઘાત, બળાત્કાર, અપહરણ, ચોરી, ગુનાખોરી, રાજકીય અસ્થિરતા જેવાં લક્ષણોથી સમગ્ર માનવજાતનો જીવન પ્રત્યેનો ઉલ્લાસ નાશ પામી રહ્યો છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ વિચારીએ તો જૈન ધર્મના મૂલ્યોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. યંત્રવાદની જડતાએ માનવ મૂલ્યોનો નાશ કર્યો છે. ત્યારે આ જીવન મૂલ્યો જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવાથી જીવનમાં સ્વર્ગીય સુખનો આનંદ માણી શકાય છે.

જૈન ધર્મનાં મૂલ્યો માત્ર જૈનો જ નહિ પણ સમગ્ર માનવ સમૂહને જીવન જીવવાની કળા સમાન અનન્ય પ્રેરક અને માર્ગદર્શક સમસ્યા પ્રધાન જીવનમાં...

સ્થંભ સમાન છે. ધર્મનાં મૂલ્યો કપોલ કલ્પિત નથી પણ તપ-ત્યાગ-સાધના અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરીને સંતો-મહાત્માઓએ માનવોના કલ્યાણ માટે ઉપદેશરૂપે ધર્મમાં દર્શાવ્યાં છે. આ મૂલ્યોનું ચિંતન-મનન અને આચરણ જીવનની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે રાજમાર્ગ સમાન છે.

અહિંસા પરમો ધર્મ : અહિંસાનો સિદ્ધાંત વિશ્વવ્યાપી બનાવવો જોઈએ. મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ સિવાય જ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના વનસ્પતિકાય, વાયુકાય, અપ્કાય વગેરેમાં જીવસૃષ્ટિ છે તેનું રક્ષણ-જયણા કરીને જીવન જીવવાનો માર્ગ ભગવંતે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ધર્મ દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યો છે.

જીવહિંસા ન થાય, જીવોનું રક્ષણ થાય એવી ભાવના કેળવવી જોઈએ. “જીવો અને જીવવાદો”નો મંત્ર ચરિતાર્થ કરવો જોઈએ, રાત્રિ ભોજન ત્યાગ કરવો જોઈએ. માંસાહારનો ત્યાગ કરીને શાકાહારી જીવનશૈલી અપનાવવી જોઈએ. શાકાહારી જીવનશૈલીથી માનવીની સાત્ત્વિકવૃત્તિઓના પોષણની સાથે માનસિક અને શારીરિક સ્વસ્થતા પણ વધુ તેજસ્વી બને છે. સમસ્યાઓના મૂળમાં રાજસી અને તામસી પ્રકૃતિ છે તેનો નાશ કરવો જોઈએ. તે માટે ધર્મના સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ આવશ્યક છે. અઢાર પાપસ્થાનકમાં અહિંસાધર્મ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષનો સમાવેશ થયો છે. આ દુર્વૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તો જ સાત્ત્વિકતા વૃદ્ધિ પામશે. વ્રત-નિયમ-તપ-ત્યાગ પ્રધાન વિચારોનું જીવનમાં અનુસરણ કરવાથી સમસ્યાઓનું સમાધાન થાય છે.

અહિંસા ધર્મ જીવોને ભયમુક્ત કરીને શાંતિથી જીવન જીવવા માટે પ્રેરક બને છે. ભગવાનના વિશેષણોનો નમુત્યુષ્ઠ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે. તેમાં અભયદયાણં ભગવાન વિશ્વના જીવોને ભયમુક્ત કરે

છે. આજની જીવનશૈલી લોકોને ભય અને ત્રાસ આપીને ક્ષણિક આનંદ માણે છે. પછી સમસ્યાઓ ક્યાંથી દૂર થાય ? કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ જરૂરી છે.

શ્રાવક જીવનનાં ૧૨ વ્રતોનું યથાશક્તિ અનુસરણ કરવાથી જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મર્યાદાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આ મર્યાદાને બંધન માનને મનુષ્યો સ્વતંત્રતાને નામે સ્વેચ્છાચારી બની ગયા છે અને સમસ્યાઓ સ્વયં ઊભી કરી છે ત્યારે ‘મર્યાદા’નો સિદ્ધાંત અપનાવવો આવશ્યક છે. મર્યાદા બંધનથી પણ સદાચારનું લક્ષણ છે અને તેનાથી આત્માની ઊર્ધ્વગતિનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજવું જોઈએ. શીલ અને સદાચારના નિયમોનું નીતિપૂર્વક પાલન કરવાથી સમસ્યાઓમાંથી મુક્તિ મળે છે.

પરિશ્રદ પરિમાણ વ્રતની વિશેષ રીતે સાધના કરવી જોઈએ. સંગ્રહાખોરીનું દૂષણ અછત, ભાવ, વધારો, મોંઘવારી, અસત્ય, ચોરી જેવાં દૂષણો ફેલાવે છે માટે જીવનમાં સંતોષવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. માર્ગાનુસારીના ઉપ બોલમાં જીવન જીવવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે તેમાં સંતોષવૃત્તિ અને ન્યાયસંપન્ન દ્રવ્યનો સમાવેશ થયો છે. જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓ વિશે ધર્મના વિચારો કદાચ ન રૂચે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં આ અંગે વિચારણા થઈ છે.

પ્રો. આર્લ્ડ માર્શલ જણાવે છે કે અર્થશાસ્ત્ર રોજિંદા જીવનનો અભ્યાસ કરતું કલ્યાણલક્ષી શાસ્ત્ર છે.

અર્થશાસ્ત્ર એટલે સંપત્તિનું શાસ્ત્ર.

— એડમ સ્મિથ

આ વ્યાખ્યામાં માનવ કલ્યાણનો સંદર્ભ છે. સંપત્તિથી જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓ સંતોષાય છે પણ ઈચ્છાઓ તો મૃત્યુની અંતિમક્ષણ સુધી સતાવે છે. એટલે તે પૂરી થવાની શક્યતા નહિવત્

સમસ્યા પ્રધાન જીવનમાં...

૨૧૯

છે. જીવનમાં સુખ-શાંતિ અને આત્માની સમૃદ્ધિ-સમતા માટે જરૂરિયાતોના સંતોષ તરફ પ્રવૃત્ત થવું અનિવાર્ય છે. દુઃખોની પરંપરા સર્જાય અને માનવી વધુ દુઃખમાં જ જીવન પૂર્ણ કરે તેવી રીતે સંપત્તિના નશામાં પાગલ થયેલા લોકો સમૃદ્ધિ હોવા છતાં વિશ્વની સઘળી સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિનો માલિક થઈ જાઉં એનાં સ્વપ્નોમાં વાસ્તવિક રીતે સુખી હોવા છતાં દુઃખમાં જ કાળનિર્ગમન કરે છે. સ્ત્રી, ભોજન અને ધનમાં સંતોષ માનવાથી માનવ જીવનમાં સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું કારણ જરૂરિયાત છે. અસંતોષની આગ ચિંતા કરતાં વધુ પ્રબળ-જલદ હોવાથી અતૃપ્તાવસ્થામાં ઈચ્છાઓના નશામાં જીવન પૂર્ણ થાય છે. વ્યક્તિએ જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓમાંથી કેટલી પસંદગી કરવી તેનો વિવેક-બુદ્ધિથી નિર્ણય કરવાથી સુખની અનેરી અનુભૂતિ થાય છે. ધર્મનો સિદ્ધાંત છે કે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતોથી જો જીવન ચાલતું હોય તો શાંતિથી જીવી શકાય. ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે સમય, શક્તિ અને સંપત્તિનો દુર્વ્યય એ મનુષ્યની ઘેલછા છે જેનું પરિણામ અસંતોષ અને ઈર્ષ્યાની આગથી સ્વયં વિનાશને નિમંત્રણ આપવા સમાન છે.

પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત ધારણ કરવાથી જીવનની સમસ્યાઓ નહીવત્ થઈ જાય છે.

યશોવિજયજી ઉપા. અમૃતવેલની સજ્જાયમાં જણાવે છે કે -

પાપ નહીં તીવ્ર ભાવે કરે જેહને નવિ ભવ રાગ રે.

ઉચિત સ્થિતિ જેહ સેવે સદા, તેહ અનુમોદવા લાગરે.

જીવાત્મા પૂર્વભવનાં શુભાશુભ કર્મનું ભાથું લઈને જન્મ ધારણ કરે છે એટલે કર્મધીન અવસ્થામાં સુખ-દુઃખ આવે તે સહન કરવાં અને ધર્મ આરાધનાથી સમતા પ્રાપ્ત કરવી. જીવન એટલે પુણ્ય-

પાપના ઉદયના સમન્વયવાળી રમત છે તેમાં પુણ્યનું બેલેન્સ વધે તો પાપનું પ્રમાણ ઘટે. ભૌતિકવાદની ઘેલછામાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.

કર્મનિર્જરા થાય તેવું વર્તન જીવને શાંતિ આપે છે. માટે તપ અને અન્ય રીતે ધર્મની આરાધના એ જ સમસ્યાનો ઉપાય છે.

દુઃખમાં બાહ્ય નિમિત્તોને દોષ આપવો નહિ. પણ ચક્રવર્તીને પણ પોતે પોતાનાં કર્મો ભોગવવાનાં છે. રાજા-મહારાજા તીર્થંકરો, ગણધરો કર્મસત્તાથી બચી શક્યા નથી. અંતરાય કર્મના ઉદયથી જીવનમાં સુખ-શાંતિ-ચીજવસ્તુઓ મળતી નથી. અભિમાન કરવાથી નીચ ગોત્ર કર્મ બંધાય છે. કંજુસાઈ અને સંગ્રહખોરીથી ગરીબાઈ આવે છે. માટે કર્મ સત્તાનો સ્વીકાર કરી કર્મબંધ ન થાય તેવી શૈલી ધર્મની રીતે અપનાવવી જોઈએ.

માનવીએ પોતાની આવકના સંદર્ભમાં ખર્ચ કરવો જોઈએ. કહેવત છે કે Cut your cout according to the cloth - કાપડ પ્રમાણે વેતરણ થાય. ચાર્વાકદર્શન દેવું કરીને ઘી પીઓ મજા માણો એમ જણાવે છે. ભૌતિકવાદીઓ eat drinic and be merry ખાઓ-પીઓ અને મોઝ માણો. આ સિદ્ધાંતોથી ચોરી, દેવું, આપઘાત જેવી સમસ્યાઓ વધી છે. માટે આવા વિચારોનો ત્યાગ કરીને કર્મધીન સ્થિતિમાં સંતોષ માનવો જોઈએ તો જ જીવન શાંતિમય બને. મોટાઈ અને અહમ્ના પ્રદર્શન માટે દેવાદાર માનવી માટે અંતે સમસ્યાઓમાંથી મુક્તિ માટેનો માર્ગ એ છે કે વ્યક્તિએ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને જીવન જીવવું જોઈએ. મોટાઈ કે સારા દેખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. મોટાઈ નાશવંત છે. આત્માની મોટાઈ વિચારવી.

અનેકાન્તવાદનો સિદ્ધાંત માત્ર આદર્શ નથી પણ વાસ્તવિક જીવનમાં એના વિચારોનું અનુસરણ ઉપયોગી છે. ભારત જેવા સમસ્યા પ્રધાન જીવનમાં...

મહાકાય દેશમાં અંદાજે ૨૦૦૦ જેટલા ધર્મો-મત-પંથો પ્રવર્તે છે ત્યારે અનેકાન્તવાદથી અન્ય ધર્મ-મત-પંથના વિચારોને સહિષ્ણુતાથી માનવા જોઈએ. ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. સર્વધર્મ સમભાવ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનું અનુસરણ કરવાથી રાષ્ટ્રની અને માનવ જાતની શાંતિ અને સલામતીનું રક્ષણ થશે. માણસ ધાર્મિક હોય તો તેનાથી કોઈ વાંધો નથી પણ ધર્મના નામે ઝનૂન અને કટ્ટરવાદી બની જાય છે ત્યારે સમગ્ર રાષ્ટ્ર અને વિશ્વની શાંતિ જોખમાય છે. કોમી રમખાણોની શાંતિ-સલામતી- મોંઘવારી-હિંસા-આતંકવાદ જેવી સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે માટે તેના સમાધાનમાં અનેકાન્તવાદથી વિચારવું જોઈએ. રાજકીય પક્ષાપક્ષીમાં જીવનની શાંતિ જોખમાય છે ત્યારે અનેકાન્તવાદથી નિષ્પક્ષ રીતે માનવ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિને યોજનાઓને લક્ષમાં લેવી જોઈએ.

સત્તાની સાઠમારીમાંથી મુક્ત થઈને પ્રજાકલ્યાણની ભાવનાનો વિચાર કેન્દ્રસ્થાને રાખવો જોઈએ. રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાના રક્ષણ માટે અનેકાન્તવાદની વિચારધારાનું શિક્ષણ જરૂરી છે. શિક્ષણમાં ધર્મનાં મૂલ્યોનું સ્થાન અત્યંત જરૂરી છે. વ્યક્તિગત રીતે વિચારતાં જીવનમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને મધ્યસ્થતા આ ચાર ભાવનાનો વિકાસ થવો જોઈએ. સમસ્યાઓનું સમાધાન જૈન ધર્મના મૂલ્યો દ્વારા સંપૂર્ણ શક્ય છે. જરૂર છે માત્ર માર્ગાનુસારીપણું, વિરતિધર્મ, તપ, ત્યાગ, સંયમ, અહિંસા, કર્મસત્તા, ચારભાવના, અનેકાન્તવાદ વગેરેનું શિક્ષણ અને આચરણ આવશ્યક છે. જીવનમૂલ્યો માત્ર આદર્શ નથી પણ વાસ્તવિક છે. એમ જૈન ધર્મના ઈતિહાસમાં અનેક દૃષ્ટાંત છે. એમ વિચારી મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવવું જોઈએ.

— ડૉ. કવીન શાહ

વ્યાખ્યાન - જાહેર પ્રવચન - શિબિરો વગેરેમાં ત્યાગી મહાત્માઓ જીવનમૂલ્યોની વાતો કરે છે. શ્રોતાઓ સાંભળે છે પણ ઉપાશ્રયમાંથી બહાર ગયા પછી તો મૂલ્યનિષ્ઠાને બદલે અનીતિ, અનાચાર, અસત્ય, મૃષાવાદ, કપટ, સંગ્રહાખોરી, કષાય, રાગ, દ્વેષ જેવા મૂલ્ય વિરોધી જીવનની બાજુ જ લોકો રમતા હોય છે. વ્યાખ્યાન તો જિનવાણીનો અર્ક છે. તેનું મૂલ્ય માત્ર સમજવા-સાંભળવા પુરતું જ મર્યાદિત છે. આચારમાં ઉતરતું નથી પણ પાપના ઉદયથી દુઃખ આવે ત્યારે જંતર-મંતર, દોરા-ધાગા, સાધુ-સંતોનો આશ્રય મેળવીને તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે પણ અશુભ કર્મનો ઉદય ક્ષીણ થાય નહિ ત્યાં સુધી જંતર-મંતર પણ નિષ્ફળ જાય છે.

જ્ઞાની કવિ અખાએ કટાક્ષ વાણીમાં કહ્યું છે કે -

કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન,
તોય ન આવ્યું બ્રહ્મ જ્ઞાન.

વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આચારની કટોકટી એજ દુઃખનું કારણ છે. આચારશુદ્ધિનો પુરૂષાર્થ જેટલો પ્રબળ તેટલો આત્મા બાહ્ય-અંતરથી સુખ-દુઃખમાં સમત્વ ભાવમાં રહે છે અને પોતાની સમાધિ-શાંતિ ટકાવે છે.

જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતો સમજીને આચારમાં મુકવાથી સમસ્યાઓનું ભૂત જીવાત્માને ભ્રમણ અને ભ્રમણામાંથી મુક્ત કરે છે. આ સત્ય સમજાય તો પછી જીવનનો કોઈ અનેરો રંગ અનુભવાય છે.

આત્મનિરીક્ષણ કરીને ભવ્યાત્માએ વિચારવું જોઈએ કે મારું જીવન સમસ્યારૂપ છે તો તેનાં કારણો ક્યાં છે ? ભૌતિકવાદની ઘેલણ, દેવું કરીને ઘી પીવો, જીવન ચલાવો, દંભ, મોટાઈ, તેજોદ્વેષ

અને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં બિનજરૂરી અઢાર પાપસ્થાનકનું સેવન એ જીવનનો ઉન્માર્ગ છે. આ રીતે ઉન્માર્ગનું સેવન એટલે જીવનમાં સમસ્યાઓનું આમંત્રણ આપવારૂપ છે.

ધર્મગ્રંથો સદાકાળ સન્માર્ગની પ્રેરણા આપે છે. સન્માર્ગના દર્શક પરમકૃપાળુ તીર્થંકર ભગવાન છે. નમુત્યુષાં સૂત્રમાં ભગવાનનાં વિશેષણોમાં ‘મગ્ગદયાણં’ વિશેષણ છે. તેનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. ભગવાન સન્માર્ગ દેનારા છે. આત્માના વિકાસ માટે ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિ દર્શાવનારા છે. કર્મના ક્ષયોપશમથી ગુણસ્થાનક વૃદ્ધિ થાય છે. તીર્થંકરોએ પોતાના જીવનના આચાર દ્વારા કર્મના ક્ષયોપશમ સાથે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એવો ઉત્તમોગમ સન્માર્ગ દર્શાવ્યો છે. આ સન્માર્ગ એટલે શ્રાવક ધર્મનું પાલન, માર્ગાનુસારીના ઉપ બોલનો જીવનમાં ઉપયોગ-આચરણ, દેશવિરતિ ધર્મ એટલે બારવ્રતનું પાલન, પ્રભુભક્તિ, લય-ત્યાગ-દાન-શીલ આદિનું શક્તિ અનુસાર આચરણ વગેરેનું અનુસરણ કરવાથી જીવનની સમસ્યાઓ દૂર થાય છે. જીવનમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા મળે છે. આ સન્માર્ગથી વિરુદ્ધ આચરણને કારણે જ સમસ્યાઓથી હેરાનગતિ છે એટલે સન્માર્ગનો જ પુરૂષાર્થ ઈષ્ટફળ છે. હવે ભવ્યાત્માએ પોતે જ નિર્ણય કરવાનો છે કે સમસ્યારૂપ જીવનમાંથી મુક્ત થવા માટે કયો માર્ગ અપનાવવો. કેવળ ભ્રષ્ટિત જિનવાણીને માને નહિ પછી ક્યાંથી ઉદ્ધાર થાય ? ખુદ ભગવાન પણ કૃપા કરે નહિ. એવા ભારે કર્મોવાળા આત્મા સત્ય સમજીને જીવન નૈયા ચલાવે એજ સાચો ઉકેલ છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. અનેકાન્તવાદ - પ.પૂ.ગણિવર્ધ યુગભૂષણવિજયજી.
૨. યોગશાસ્ત્ર - કલિકાળસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય (પ્રકાશ-૨, પ્રકાશ-૪)

૩. શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણ - આચાર્ય રત્નશેખરસૂરિ

૪. કર્મનું કોમ્પ્યુટર - મુનિ મેઘદર્શનવિજયજી

૫. મનહં જિજ્ઞાસાં - સજ્જાય

(પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર)

૬. શ્રાદ્ધધર્મ દીપિકા

માર્ગાનુસારીની વિશેષ માહિતી :

‘માર્ગ’ એટલે આગમ-નીતિ અથવા સંવિગ્ન (મોક્ષમાર્ગની અભિલાષા) બહુજનોએ આચરેલું છે. એ બંનેને અનુસરનારી જે ક્રિયા તે માર્ગાનુસારીપણું કહેવાય છે.

દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ધર્મરત્ન પ્રકરણ યુનિ. અનુવાદ. શ્લોક-૮૦

માર્ગાનુસારિતા :

ભવ-નિર્વેદ પછી ‘માર્ગાનુસારિતા’ એટલે મોક્ષની સ્થિતિએ પહોંચવાના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ ઈચ્છવામાં આવી છે. શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી આ માર્ગ એક પ્રકારનો, બે પ્રકારનો, ત્રણ પ્રકારનો, ચાર પ્રકારનો યાવત્ અનેક પ્રકારનો છે. સમભાવમાં સ્થિર રહેવું તે એનો એક પ્રકાર છે. રાગ અને દ્વેષને જીતવા તે એના બે પ્રકારો છે. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, અથવા મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડનો પરિહાર કરવો એ તેના ત્રણ પ્રકારો છે. અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા તપનું સેવન કરવું અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવને અનુસરવું એ તેના ચાર પ્રકારો છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વિજય છ કાયાના જીવોની રક્ષા, સાત ભયસ્થાનોનો ત્યાગ, આઠ પ્રકારના મદનો વિજય, નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ વગેરે તેના વિશેષ પ્રકારો પણ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા છે.

શ્રી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર ભાગ-૧

સમસ્યા પ્રધાન જીવનમાં...

૨૨૫

માર્ગાનુસારી ૩૫ બોલ (ગુણ)

(૧) ન્યાય સંપન્ન વિભવ : ન્યાયથી ધન મેળવવું. સ્વામિદ્રોહ કરીને, મિત્રદ્રોહ કરીને, વિશ્વાસીને ઠગીને, ચોરી કરીને, થાપણ ઓળવીને વગેરે નિંદવા યોગ્ય કામ કરીને ધન મેળવવું નહિ.

(૨) શિષ્ટાચાર પ્રશંસા-ઉત્તમ પુરૂષોનાં આચરણને વખાણવા.

(૩) સરખા કુળાચારવાળા પણ અન્ય ગોત્રી સાથે વિવાહ કરવો.

(૪) પાપના કામથી ડરવું.

(૫) પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પ્રમાણે વર્તવું.

(૬) કોઈનો અવર્ણવાદ બોલવો નહિ - કોઈની નિંદા કરવી નહિ.

(૭) જે ઘરમાં પેસવા-નીકળવાના અનેક રસ્તા ન હોય તથા જે ઘર અતિ ગુપ્ત અને અતિ પ્રગટ ન હોય અને પડોશી સારા હોય તેવા સારા ઘરમાં રહેવું.

(૮) સાચા આચારવાળા પુરૂષોની સોબત કરવી.

(૯) માતા તથા પિતાની સેવા કરવી - તેમનો સર્વ રીતે વિનય સાચવવો અને તેમને પ્રસન્ન રાખવા.

(૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનકનો ત્યાગ કરવો-લડાઈ, દુષ્કાળ અને અડચણવાળાં ઠેકાણાં છોડવાં.

(૧૧) નિંદિત કામમાં ન પ્રવર્તવું - નિંદવા યોગ્ય કાર્યો છોડવાં.

(૧૨) આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવું - કમાણી પ્રમાણે ખર્ચ કરવું.

(૧૩) દેશને અનુસરતો વેષ રાખવો - પેદાશ પ્રમાણે પોશાક રાખવો.

(૧૪) આઠ પ્રકારની બુદ્ધિના ગુણને સેવવા તે આઠ ગુણોનાં નામ -

૧. શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઈચ્છા. ૨. શાસ્ત્ર સાંભળવું. ૩. તેનો અર્થ સમજવો. ૪. તે યાદ રાખવો. ૫. તેમાં તર્ક કરવો. ૬. તેમાં વિશેષ તર્ક કરવો. ૭. સંદેહ ન રાખવો. ૮. આ વસ્તુ આમ જ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

(૧૫) નિત્ય ધર્મને સાંભળવો. (જેથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય)

(૧૬) પહેલાં જમેલું ભોજન પચી જાય ત્યાર પછી નવું ભોજન કરવું.

(૧૭) જ્યારે ખરી ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું, પણ એકવાર ખાધા પછી તુરત જ મીઠાઈ વગેરે આવેલું જોઈ લાલચથી ફરી ખાવું નહિ, કારણ કે અપયો થાય.

(૧૮) ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ વર્ગને સાધવા.

(૧૯) અતિથિ તથા ગરીબને અન્નપાનાદિ આપવાં.

(૨૦) નિરંતર આભિનિવેશ રહિત રહેવું - કોઈને પરાભવ કરવાના પરિણામ કરી અનીતિના કામનો આરંભ કરવો નહિ.

(૨૧) ગુણી પુરુષોનો પક્ષપાત કરવો - તેમનું બહુમાન કરવું.

(૨૨) નિષિદ્ધ દેશકાળનો ત્યાગ કરવો. રાજા તથા લોકોએ નિષેધ કરેલા દેશકાળમાં જવું નહીં.

(૨૩) પોતાની શક્તિને અનુસરીને કામનો આરંભ કરવો. પોતાની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે કામ આરંભવું.

(૨૪) પોષણ કરવા યોગ્ય જેવાં કે માતા-પિતા-સ્ત્રી-પુત્રાદિકનું ભરણપોષણ કરવું.

(૨૫) વ્રતને વિષે રહેલા તથા જ્ઞાને કરી મોટા એવા પુરુષોને પૂજવા.

(૨૬) દીર્ઘદર્શી થવું - દરેક વસ્તુનો તફાવત સમજી પોતાના આત્માના ગુણ-દોષની તપાસ કરવી.

(૨૭) વિશેષજ્ઞ થવું - સામાન્ય અને વિશેષને જાણનાર થવું. કૃત્ય-અકૃત્ય આદિના ભેદ-અંતરને જાણનાર થવું.

(૨૮) કૃતજ્ઞ થવું - કરેલા ઉપકાર તથા અપકારને સમજનારા થવું.

(૨૯) લોકવલ્લભ-સારા માણસોના વિનય આદિ કરવા દ્વારા લોકોમાં પ્રિય થવું.

(૩૦) લજજાળુ - (લાજવાળા) લાજ-મર્યાદામાં રહેવું.

(૩૧) દયાળુ થવું - દયાભાવ રાખવો.

(૩૨) સુંદર આકૃતિવાન થવું - કૂર આકૃતિનો ત્યાગ કરી સુંદર આકૃતિ રાખવી.

(૩૩) પરોપકારી થવું - ઉપકાર કરવો.

(૩૪) અંતરંગારિજિત્ થવું - કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ તથા હર્ષ એ છ અંતરંગ વૈરીને જીતવા.

(૩૫) વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામ થવું - ઈન્દ્રિયોના સમૂહને વશ કરવા-સર્વ ઈન્દ્રિયોનો અભ્યાસ કરવો.

નવકારનો બાલાવબોધ

શ્રી બ્રાહ્મચંદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર માંડલ પોથી. ૮૧, પ્રત નં. ૧૪૦૮, “નમો અરિહંતાણં” એ પદના અર્થની માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમાં ભગવાન સમોવસરણમાં વિરાજમાન થઈને બાર પર્ષદા સમક્ષ દેશના આપે છે તેની માહિતી બાલાવબોધના આધારે અત્રે મૂળ પ્રતને આધારે પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

નોંધ : ટબો અને બાલાવબોધ શબ્દ સાંભળવા મળે પણ આ રચના કેવી છે તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય તે માટે આ માહિતી આપી છે.

જૈન સાહિત્યમાં આગમ ગ્રંથો પ્રકરણ, ભાષ્ય અને અન્ય તાત્ત્વિક કે ચરિત્રાત્મક-કથાત્મક ગ્રંથોની વિવિધ પ્રકારની ટબો અને બાલાવબોધ રચનાઓ અજ્ઞાત કવિ-કૃત પ્રકટ થાય છે. મધ્યકાલીન સમયમાં વિવિધ પ્રકારની કાવ્યરચનાઓને સાથે સાધુ કવિઓએ સ્વાધ્યાયરૂપે કે બાળજીવોને જ્ઞાનદાન કરવા માટે આ પ્રકારનું સર્જન કર્યું હતું.

નવકારનો બાલાવબોધ :

સુવર્ણમય કોસીસા, સુવર્ણમય ભૂપીઠ બાંધિઉં - ઊધે બીટે પંચવર્ણ ફૂલપગર વીરઈ. પરષદ પૂરાઈ તે કિસી પરષદા પહિલી

પરષદાઈ સાધુ, વૈમાનિક દેવી, સાધ્વી એ ત્રિણિઈ પરષદ આગ્નેઈ કુણઈ^૧ રહઈ । જ્યોતિષી, ભવનપતિ વ્યંતર એ ત્રિહંની દેવી નૈઋતકુણઈ રહઈ । જ્યોતિષી, ભવનપતિ વ્યંતર એ ત્રિણિઈ દેવતા વાવિ (વાયવ્ય) કૂણઈ રહઈ વૈમાનિક દેવતા, મનુષ્યનાં પુરૂષ, મનુષ્યની સ્ત્રી એ ત્રિણિઈ ઈશાની કૂણઈ રહઈ, એહવી બારઈ પરષદ પૂરાઈ. અસીસહસ પાવડીયારા, સહિત ચિહું પાસે ત્રિણિ (૩) પોલિ ।

એવંકારઈ બારપોલિ. અપૂરવ તોરણ ઝલકતે । ઈસિ, સમોસરણમાંહિ ત્રિભુવન લક્ષ્મી સહિત અંતરંગવયરી રહિત વિશ્વાધીશ । પરમ જગદીશં । સુવર્ણનઈ કમંલિં બઈઠા । સમસ્ત જીવરાશિં દીઠા । યોજનહારિણી વાણી । સર્વભાષાનુસારિણી । અનંતદુઃખ નિવારિણી સકલસૌખ્યકારિણી । ઈસીવાણીઈ ચિહુંમુખે, ચિહું પ્રકારે, પરમેશ્વર ધર્મોપદેશ દેતા. કેવલજ્ઞાન ધરતાં । ચૌદરાજનાં મસ્તક ઉપરિ પંચૈતાલીશં - લાખજોયણ પ્રમાણ મુક્તિશિલા તિહાં પહુંતા । અનંતબલ, અનંતગુણ, અનંતજ્ઞાન પુરૂષમાંહિ ઉત્તમોત્તમ જે જિનનામ તે નામઅરિહંત કહીઈ.

જે ત્રિભુવનમાંહી શ્રી વીતરાગની મૂર્તિ તે સ્થાપના અરિહંત કહીઈ, જે શ્રી શ્રેણિકમહાપુરૂષ તીર્થંકર પદવી યોગ્ય જીવતે દ્રવ્યઅરિહંત, કહીઈ, યે વિરહમાન પરમેશ્વર શ્રી સીમંધરસ્વામી પ્રમુખ તીર્થંકર તે ભાવ અરિહંત કહીઈ. એહવા જે અરિહંત અનંતાનંત હુયા અનઈ હુસિં, વલી હુઈછઈ, તેહનું ધ્યાન પંચવર્ણ અષ્ટકમલરૂપ ધ્યાઈઈ - તે પણિ સાંભલુ...

(આ પ્રમાણે પરમેશ્વીનાં ગુણોનું વર્ણન છે.)

૧. કુણઈ = ખૂણામાં

જીવવિચાર ટબો

મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યમાં ‘ટબો’ અને ‘બાલાવબોધ’ સંજ્ઞાવાળી ઘણી કૃતિઓ અપ્રગટ છે. ધાર્મિક કૃતિઓ તેના પારિભાષિક શબ્દોને કારણે સમજવી કઠિન છે. દરેક વ્યક્તિનો જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ એક સરખો હોતો નથી. એટલે આવી કૃતિઓને સમજવા માટે વધુ મહેનત-પુરૂષાર્થની જરૂર છે.

મધ્યકાલીન મુનિ ભગવંતોએ જૈન શ્રુતજ્ઞાનના વારસાને સમજવા-સમજાવવા માટે ‘ટબો’ અને બાલાવબોધ જેવી રચનાઓ કરી છે. આ પ્રકારની કૃતિના દૃષ્ટાંતરૂપે અત્રે સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

‘ટબો’

શ્રી બ્રાતૃયંદ્રસુરીશ્વરજી જ્ઞાન ભંડાર - માંડલ (પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છ)
જીવવિચાર ટબો : પો. ૨૬/૧, પ્રત-૨૪૪.

આ પ્રતના ૬ પેજ છે તેમાં જીવવિચારનો ટબો છે. ૧ થી ૩ ગાથાનો ટબો પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. કર્તાના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ થયો નથી એટલે અજ્ઞાત કર્તૃત્વ ગણવામાં આવે છે.

કર્તાએ પ્રથમ જીવવિચાર ગાથા લખી છે પછી પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ લખ્યો છે. અર્થની સાથે જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં વિશેષ જીવવિચાર ટબો

માહિતી આપી છે. દા.ત. ભુવન શબ્દ ત્રણ ભુવન એટલે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એમ સમજવું.

દા.ત. થાવર જીવ - તેના પાંચ ભેદ પૃથ્વી, પાણી, વાયરો (વાયુ), અગ્નિ અને વનસ્પતિકાય.

ગાથાના શબ્દ

પ્રથમ ગાથા લખ્યા પછી તેની નીચે અર્થ લખવામાં આવ્યા છે. નમૂનારૂપે એક મૂળપત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

જીવવિચાર ટબો :

ગાથા : ભુવણપઈવં વીરં, નમિઉણ ભણામિ અબોહ બોહત્થં ।

જીવસરૂવં કિંચિવિ, જહ ભણિઅં પુવ્વસૂરીહિં ॥ ૧ ॥

ટબો : ભુવણક૦ (ભવણ કહેતાં) ત્રિણભુવન-સ્વર્ગ-૧, મૃત્યુ-૨, પાતાલ-૩ તેહને વિશે દીવા સમાન એહવા મહાવીરનઈ પ્રજ્ઞામ કરીને - ભણામિક૦ કહું છું. અબોધ = અજ્ઞાની જીવનઈ જણાવવાનઈ અર્થે જીવનાં સ્વરૂપપ્રતે કિંચિક૦ = કાંઈક થોડઉં, જીમ પૂર્વાચાર્ય કહ્યું તિમ કહીસ, પણ પોતાની કલ્પનાઈ નહીં. (૧)

ગાથા : જીવામુત્તા સંસારિણો અ, તસથાવરા ય સંસારી પુઢવી જલ જલણ વાઉ, વણસ્સઈ થાવરા નેયા ॥ ૨ ॥

ટબો : તે જીવ બિહું પ્રકારે કહ્યા. એક મુ૦ = મોક્ષ ગયાં તે, બીજા સંસારવાસી જીવ જાણવા. તે સંસારી જીવ બિહું પ્રભેદે (૧) ત્રસ, બીજા થાવર (૨) તે ત્રસનાં ભેદ આગલ કહસ્યું. થાવર (૫) ભેદે. પૃથ્વી ૧ પાણી, ૨ અગ્નિ, ૩ વાયરો ૪ વનસ્પતિ ૫ એવં (૫) થાવર જાણવા. (૨)

ગાથા : ફલિહ મણિરયણ વિદુમ, હિંગુલ હરિયાલમણસિલ રસિંદા કણગાઉ ધાઉ સેઢી, વન્નિય અરણેટ્ટય પલેવા ॥ ૩ ॥

[illegible]

વિજ્ઞપ્તિ પત્ર

પૂ. ધર્મસૂરીશ્વરજીને વિજ્ઞપ્તિ પત્રના અનુસંધાનમાં કેટલીક વિગતો જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૪માંથી મળી છે તે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા, આચાર્ય પદવી અને કાળધર્મ જેવી માહિતી તેમાંથી મળે છે.

ભટ્ટારક વિજયધર્મસૂરિ

તેઓશ્રીનો જન્મ મેવાડના રૂપનગરમાં ઓશવાલ પ્રેમચંદ સુરાણીની પત્ની પાટમદેની કુક્ષિએ થયો હતો. સં. ૧૮૦૩ના માગશર સુદ પાંચમે ઉદયપુરમાં ભટ્ટા૦ વિજયદયાસૂરિએ તેમને આચાર્યપદ પ્રદાન કરી વિજયધર્મસૂરિ નામથી જાહેર કર્યા હતા. સં. ૧૮૦૮માં મારવાડના કછોલી ગામમાં તેમને ગચ્છના નાયકપદે સ્થાપવામાં આવ્યા.

ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિએ ભુજના અધિપતિના અન્યાય મટાડીને, તેને મઘ-માંસનો ત્યાગ કરાવી, જિનમાર્ગનો અનુયાયી બનાવ્યો હતો.

ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિએ સં. ૧૮૨૨ના જેઠ સુદ-૧૧ને બુધવારે તારંગા તીર્થમાં કોટિશિલાની દેરીમાં ભ૦ આદિનાથની ચરણપાદુકાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

(ભાગ-૪, આવૃત્તિ પ્રથમ, પ્રક. ૬૬, પૃ. ૩૮૮)

મુર્શિદાબાદવાળા જગતશેઠ તેમજ તેમના ભાઈ સુગાલચંદે શ્રી સમેતશિખર મહાતીર્થનો મોટો જીર્ણોદ્ધાર (૨૧મો ઉદ્ધાર) કરાવી, સં. ૧૮૨૫ના મહા સુદિ પાંચમના રોજ ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિના વરદ્વેષ્ટે ૨૦ તીર્થંકરોની સર્વ દેરીઓમાં ચરણપાદુકાઓની, જળમંદિરના જિનપ્રાસાદોની જિનપ્રતિમાઓથી તથા તલેટી મધુવનમાં શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ વગેરે જિનપ્રાસાદોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પ્રતિષ્ઠાવાળી જિનપાદુકાઓ અને જિનપ્રતિમાઓ ઉપર ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિ તથા જગતશેઠ ખુશાલચંદ અને શેઠ સુગાલચંદનાં નામો ઉત્કીર્ણ થયાં છે. (પ્રક. ૫૮, પૃ. ૨૮૩)

ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિની નિશ્રામાં મોદી પ્રેમચંદ લવજીએ સુરતથી શત્રુંજયતીર્થનો સં. ૧૮૩૬નો યાત્રાસંઘ અને બીજો સં. ૧૮૩૭ના પોષ સુદિ બીજને દિવસે સુરતથી શત્રુંજયતીર્થનો જલ-સ્થલ માર્ગનો નાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેઓશ્રીના ઉપદેશથી મોદી પ્રેમચંદ લવજીએ શત્રુંજય તીર્થે એક મોટું જિનાલય બંધાવ્યું હતું; પણ તેની પ્રતિષ્ઠા ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિ કાળધર્મ પામતા તેના શિષ્ય ભટ્ટા૦ વિજયજિનેન્દ્રસૂરિના હસ્તે સં. ૧૮૪૩માં કરાવવામાં આવી હતી. (પ્રક. ૫૭, પૃ. ૫૦ થી ૫૩)

ભટ્ટા૦ વિજયધર્મસૂરિ સં. ૧૮૪૧ના માગશર વદ ૧૦ના દિવસે મારવાડના બુલંદનગરે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા હતા. મેડતા મધ્યે સં. ૧૮૪૧માં ભંડારી ભવાનદાસે રૂા. બે હજારના ખર્ચે નિર્વાણમહોત્સવ કર્યો હતો.

પૂ. ધર્મસૂરીશ્વરજીને વિજ્ઞપ્તિ પત્રની હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની વિશેષ માહિતી આપવામાં આવી છે તેને આધારે પત્ર લેખનની વિશિષ્ટ પ્રકારની શૈલીનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

વિજ્ઞપ્તિ પત્ર

ધર્મસૂરીશ્વરજીને વિજ્ઞપ્તિ પત્રની હસ્તપ્રત.

○ પ.પૂ.આ. કસ્તુરસૂરિજી જ્ઞાનમંદિર, સુરતથી પ્રાપ્ત થઈ છે તેને આધારે વિજ્ઞપ્તિ પત્રની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

○ વિજ્ઞપ્તિ પત્રમાં પત્ર લેખનાર વ્યક્તિની કોઈ માહિતી નથી પણ સંઘના કાર્યકર્તાઓએ પત્ર લખ્યો હોય એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે.

પત્રને અંતે ખામણાંનો ઉલ્લેખ છે તેનો સંદર્ભ વિચારીએ તો ચોમાસામાં સાદડી નગરમાં બિરાજમાન પ.પૂ. સાધુ ભગવંતો અને સંઘના સભ્યો તરફથી છે એમ સમજી શકાય છે. અહીં નામ કરતાં ગુરુભક્તિ નિમિત્તે વંદનનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર ગણાય છે.

ખરેખર તો પત્ર લેખનની શૈલી, ભાષાવૈભવ અને ગુરુભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ કેવો છે તેનો પરિચય થાય છે. એટલે આ પત્ર કરતાં વિશેષ તો શૈલીના ચમત્કારનું પ્રતીક છે.

વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજીને વિજ્ઞપ્તિ પત્ર (પરિચય)

આરંભમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સંસ્કૃતમાં સ્તુતિ કરી છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં પત્ર લેખનનો પ્રારંભ સ્વસ્તિ, સન્માન સૂચક શબ્દથી થતો હતો. આ પત્રમાં પણ સ્વસ્તિથી આરંભ કરીને ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામીને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે. પત્રમાં સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ પ્રયોગ અને પ્રભાવ નિહાળી શકાય છે.

જિનમંદિરનો વિશેષણયુક્ત ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દા.ત. રાવાલ દેશ નગર શિરોમણિ: - કૂપ તડાગાદિ વાડી વન આરામ સુશોભિતે જિનપ્રાસાદ શિખરકલશ ધ્વજા મનાહેર શ્રેણિ

સુશોભિતે ઉપાશ્રય સાધર્મીજન સહિત ધર્મીજન સ્થાનક. આ પત્રમાં જિનમંદિરની સાથે નગરના ઉપાશ્રયનો ઉલ્લેખ થયો છે. ત્યાર પછી પત્રમાં ગુરુ ધર્મસૂરીશ્વરજીનો વિવિધ વિશેષણોની અવનવી શૈલીમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષાની જાણીતી કાદંબરી ગ્રંથની શૈલીનો પ્રભાવ અહીં નિહાળી શકાય છે.

‘શાંતલપુર નગરે’ પૂ.શ્રી બિરાજમાન છે એમ સમજી શકાય છે. પરમપૂજ્યના પ્રયોગથી પત્ર લેખક જણાવે છે કે પરમપૂજ્ય આરાધ્ય । પરમપૂજ્યાચાર્ય નિશ્રાન્ । પરમપૂજ્ય ચારિત્ર ચૂડામણિ આ માહિતી પછી ગુરુના વિશેષણોની એમના જ્ઞાન અને અન્ય ગુણોનો ઉલ્લેખ થયો છે.

દા.ત. સરસ્વતી કંઠાભરણ, સકલ કલા સંપૂર્ણ, એકવિધ જિનાજ્ઞા પ્રતિપાલક, દ્વિવિધ ધર્મપ્રકાશક, ત્રિણિ તત્ત્વ આરાધક, ચતુર્ગતિ નિવારક, પંચમગતિ ધારક, ષટ્કાય રક્ષક, દ્વાદશવિધ શ્રાવક ધર્મ પ્રકાશક ઇગ્યાર અંગના જાણ, બાર ઉપાંગના ઉપદેશક ત્રયોદશ કાઠીયાના નિવારક વગેરે વિશેષણોથી ગુરુ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. મહત્ત્વનું એક વિશેષણ જોઈએ તો ચઙ્ગીશ તીર્થંકર દેવની આજ્ઞા પ્રતિપાલક. તદુપરાંત અન્ય વિશેષણો સંખ્યા વાયક ૬૪ સુધીની શબ્દોના સંદર્ભમાં દર્શાવ્યાં છે. ગુરુજી આચાર્ય છે તે માટે લેખકે જણાવ્યું છે કે - “છત્રીસ સૂરિ ગુણોકરિ વિરાજમાન” લેખકની દીર્ઘદષ્ટિ ભાષાવૈભવ અને કલ્પનાશક્તિનો પરિચય હવે પછી થાય છે. ભગવતીની વિશેષતાના સંદર્ભમાં ગુરુનો પરિચય આપતા લેખકના વિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રી વાસુપૂજ્યના છસઢ્ઘિગણધરના ઉપદેશક, શ્રી વિમલનાથના સત્તાવનગણધાર ચારિત્રના પ્રકાશક લેખકે ગુરુ ભગવંતનાં વિશેષણોમાં પણ ભગવાનનાં વિશેષણોનો પ્રયોગ કર્યો છે. દા.ત.

ऋषभ त्रेपने आणा मार महावीर चरित्रपाली अनुत्तर विमान पोहला तेहना प्रकाशक । श्री नेमिनाथना छदमस्त पर्यायना चउपनदिवसना प्रकाशक ।

अजितनाथ ભગવાનનો વિશેષણયુક્ત ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે થયો છે.

મોહનીય કર્મની સિત્તરિ કોડા કોડિના ટાલનહાર, અજિતનાથ પૂર્વ લાખ ગ્રહસ્થા વાસે વસ્યાં તેહના જ્ઞાયક । શ્રી મહાવીર બયાસિ રાત્રિ દેવાનંદા માતાની કૂર્ક્ષિ અવતર્યા તેહના જ્ઞાયક । પ્રથમ તીર્થકર આદિનાથ કી શ્રી ચરમ તીર્થકર મહાવીર કોડા કોડિ સાગરોપમ આંતરાના પ્રકાશક । ઇત્યાદિ બહુ અભિજ્ઞાન જ્ઞાપક ।

પત્ર-લેખકે ૨૪ તીર્થકરોની વિશેષતા સાથે ૧૦૮ની સંખ્યાવાચક શબ્દોના પ્રયોગ કરીને અંતે ઉપદેશક, પ્રકાશક, જ્ઞાયક, જાણ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. પૂ. ગુરુદેવ ધર્મસૂરિજી આ રીતે પ્રકાંડ પંડિત હતા એમ સ્પષ્ટ રીતે જાણવા મળે છે.

લેખકે ‘સંપન્ન’ શબ્દ પ્રયોગથી ગુરુનો પરિચય આપતાં જણાવે છે કે વિજય સંપન્ને, જ્ઞાણ સંપન્ને, દંસણ સંપન્ને, ચારિત્ર સંપન્ને, તપ સંપન્ને આ પત્રની વિશેષતામાં પ્રાસ રચના આકર્ષક બની છે.

વિજ્ઞામંત બમચેર, તપ-નિયમ સચ્ચં સોચં ધોરતવે ધોરબંમચેરવાસી

‘વાદિ’ શબ્દના આરંભથી ગુરુનો પરિચય જોઈએ તો -

વાદિચન્દ્ર દિન મણિ, વાદિ ગંધ ગજસિં, વાદિ હરણ હરિ,
વાદિ કયલી કૂપાણ, વાદિ માન મર્દિતમ રટ્ટ, વાદિ મદજ્વર ધન્વંતરં
વાદિવાય ખંડનં

અન્યાનુપ્રાસના ઉદાહરણ રૂપે નીચેના શબ્દપ્રયોગ અલંકારયુક્ત ગુરુ પરિચયનું નમૂનેદાર દૃષ્ટાંત છે.

વાદિભૂપાલ રંજન વાદિકંદ કુશલ, વાદિતારાચંદ્ર વાદિપર્વતચંદ્ર વગેરે અન્ય વિશેષણો જોઈએ તો સરસ્વતી રત્નવર પ્રસાદ પાખંડ મત નિર્ધારક, શુદ્ધપંથના દેખાડનહાર કુમતના ઉત્થાવ, ભવીક જીવનઈ રત્નત્રયના દેણહાર છત્રીસ હજાર સૂત્રના પારગામી અનેક શાસ્ત્ર પ્રમાણ વ્યાકરણ નૈષેધ કુમારસંભવ પાણાનિય કાવ્ય છંદ અનેક શાસ્ત્ર વિષઈ પ્રવીણ ષડ્દર્શન મતને વિષે નિપુણ ।

પૂ. ગુરુદેવના વિહાર અંગે લેખકની કલ્પના જોઈએ તો - અનેક દેશ નગર પુર પાટણ ચોક કડંબર મંડપ દ્રોણમુહ સંન્નિવેશઈ વિષઈ તિહાં વિહારના કરવાહાર ।

પૂજ્યશ્રીના ચરણકમળને વંદના કરતી વખતે આવતા શબ્દો -

જે પૂજ્યશ્રીના ચરણકમલ વાંઘ્યા, નઈ વાંદઈ તે ધન્ય । ધન્ય તે શ્રાવક ધન્ય તે શ્રાવિકા ।

ગુરુની નિશ્રામાં દેશના (જિનવાણી) સાંભળવી, પોસહ પ્રતિક્રમણ કરવાં, વ્રત પચ્ચક્ષાણ કરે, દેશ-વિરતિ ધર્મ ગ્રહણ કરે (બાર વ્રત સ્વીકારે) પર્યુષણ પર્વની આરાધના કરે તે પણ ધન્ય.

ગુરુનો વિશેષણયુક્ત પરિચય આપતા લેખકના શબ્દો છે :

શ્રીપૂજ્યજી સમસ્ત જીવનઈ હિતકારક ભવિજન મહ આહૂલાદકારક કરુણાસાગર, ધર્મભારધુરંધર, ચન્દ્રમાનીપરિ સૌમ્ય વદનાકાર, સમુદ્રપરિ ગંજીર ક્ષમા ભંડાર, ભારંડપંચીની પરિ અપ્રમત્ત ન્યાયમાર્ગના પ્રવર્તનહાર પરમાનંદદાયક પરમઉપકારી, પંડિતજનલલાટ ચૂડામણિ સાયણા-વાયણા પડિચોયણાના દેણહાર । મહાશૂરવીસ મહાસાહસિક અનેકતપ છદ્ધઅદ્ધમ આદિના કરણહાર ।

ઉપરોક્ત ગુણયુક્ત પૂજ્ય ગુરુદેવ છે. એમના ગુણોનું શબ્દોમાં વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

પત્ર લેખકે મધ્યકાલીન પરંપરાનુસાર ગુરુ ગુણગાવાનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યું છે કે -

મહીતલ કરું મસિ તણું, તો તુમ્હ ગુણ લિખ્યા ન જાય ।
ગયણંગ કાગદ કરું લેખણ કહું વનરાજી ।

આવા ગુરુના ગુણો જાણીને એમ થાય છે કે અવગુણ એક ન સાંભરઈ.

દુહા અને શ્લોક રચના દ્વારા ગુરુપ્રેમનો ઉલ્લેખ થયો છે. ગુરુ મહિમા અપરંપાર છે. નમૂનારૂપે નીચે જણાવેલી માહિતી પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

વીસાર્યા નવિ વીહારે, સમર્યા ચિત્ત ન માય
તે સુહગુરા કિમ વીસરે, જે વિણ ધડી ન જાય.
યથા સ્મરન્તિ ગોવત્થં, ચક્રવાકિ દિવાકરમ્ ।
સતી સ્મરન્તિ ભક્ત્તઈ, તથાઽહં તવ દર્શનમ્ ॥

ગુરુ ગુણ ગાવાની પત્ર લેખકની શૈલીમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. અહીં લેખકે અહો ! આશ્ચર્યકારક શબ્દથી ગુરુ મહિમાનો સંદર્ભ આપ્યો છે.

જિમ-તિમ અવ્યયના પ્રયોગથી ઉપમાઓની હારમાળા દર્શાવીને ગુરુ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

જિમ દેવતામાંહિ ઇન્દ્ર, તારામાંહિ ચંદ્ર, ગિરમાંહિ મેરુ, વાર્જીત્રમાંહિ ભેર, સૂત્રમાંહિ શ્રી કલ્પસૂત્ર, મંત્રમાંહિ નવકાર, સુખમાંહિ સંતોષ પર્વમાંહિ પર્યુષણપર્વ, હસ્તિમાંહિ એરાવણ, રત્નમાંહિ ચિંતામણિ, જિમગચ્છમાંહિ તપાગચ્છ, તે માંહિ શ્રીશ્રીશ્રીપૂજ્યશ્રી ગુણે કરી સુશોભિત । અનેક ગુણ છે.

શ્રીશ્રીશ્રી પૂજ્યશ્રીના તે એકળ મુખઈ
એકળ જીર્મિં કિમ વર્ણન થાઈ
જો સરસ્વતી સુપ્રસન્ન થાઈ તો હિ
તો તુમ્હ ગુણ લિખ્યા ન જાઈ

ગુરુના જીવન કાર્યની માહિતી આપતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે-

રાગદ્વેષ નિવારક, સમસ્ત આર્યદેશિ સર્વ અમારી તળી
ઉદ્ઘોષણાતળારા પ્રવર્તકશત્રુમિત્ર સમચિત્ત ધારક । આ માહિતી
પછી પત્ર પૂર્ણ થયાનો નિર્દેશ થયો છે.

શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી સપરિવારાન્ ચરણકમલાન્ સાદાડી
નગર થકી સદા સેવક આગ્યાનુકારી દાસાનુદાસ પાયરજરેણુ
સમાન હુકમી સા. ટેકચંદિ, સા. સકલદાસ, શ્રી વંદળા ૧૦૮
અવધારશોજી । હસ્તપ્રતમાં આ લખાણ પછીનું વાંચી શકાય તેમ
નથી. કેટલાક શબ્દો વંચાય છે પણ પૂર્ણ વાક્ય બંધબેસતું વંચાતું નથી.

પત્ર લખવાનો સમય અંતે સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય છે.

“સંવત ૩૮૩૩, મગસુદ-૧૨”

આ પત્રના અનુસંધાનમાં બીજો પત્ર ૧૧ મુનિ ભગવંતોએ
લખ્યો છે. તેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

ઁપા.શ્રી રાજવિજયજી, પં. નયવિજયજી, પં. ઋદ્ધિવિજયજી
આદિ ૧૧ ઠાળાની વંદળા અવધારશોજી.

ત્યાર પછી પ્યારી તે પીયુને વીનવો હોજી દેશીમાં ગચ્છનાયક
ધર્મસૂરીશ્વરજીનો ગુરુમહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

શ્રી રાજસાગરજીએ ગેય દેશીમાં આ કાવ્ય લખ્યું છે.

આગળના પત્રમાં સંધિ-સમાસ-અલંકારયુક્ત જે માહિતી છે તેનો જ અહીં કાવ્યરૂપે ઉલ્લેખ થયો છે. એટલે અહીં ગુરુ ધર્મસૂરિજીના ગુણોની પુનરૂક્તિ કરી નથી.

ઉપરોક્ત માહિતી પછી ઇતિશ્રી ગુરુજીનો સ્વાધ્યાય લિખ્યતે સ્વાધ્યાયની રચનામાં “ઈડર આંબા આંબલી” એ દેશીનો પ્રયોગ થયો છે.

બીજા સ્વાધ્યાયમાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ થયો નથી. આરંભની ગાથા જોઈએ તો -

શ્રી ગચ્છનાયક ગુણનાલોભા,
ગુણ ગ્રાહક ગુણવંત
ભવીક જીવ પ્રતિ બોધવાજી,
સાચો તું સમવંત ॥ ૧ ॥

આ સ્વાધ્યાયમાં પણ પૂર્વના પત્રમાં ગુરુના ગુણોનો જે ઉલ્લેખ થયો છે તેનું જ અહીં નિરૂપણ થયું છે. સ્ત્રીઓ ગચ્છનાયકનાં ગુણગાન ગાય છે. તેનું લઘુ ચિત્રાત્મક નિરૂપણ કાવ્યની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

સોલ શૃંગાર સજી કરીની
પેહરી નવસેર હાર
કર સોવનથાલકંગૃહાજી
કરતી સ્વસ્તિક સાર ભવિક ॥ ૬ ॥
ધન્ય તેરી જ જગ કામીની
ગુરુ ગુણ ભાવૈ રસાલ
સાત-પાંચ મીલિ સામઠાળી
ચતુરંગી ચોશાલ ભવિક ॥ ૭ ॥

શ્રી ગુરુનાયક ગચ્છપતિજી
જિનશાસન શિળમાર
ગુરુ છત્રીસૈ રાજતાજી
સૂરીશ્વર સુખકાર ભવિક ॥ ૮ ॥

ઇતિ સ્વાધ્યાય

આ સ્વાધ્યાય પછી પાંચ ખમાસણથી ચાતુર્માસિની ગુરુ વંદનાનો પાઠ લખ્યો છે. અંતમાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે રચના સમયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ‘રવિવાર’નો પાઠ મળે છે.

પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ પત્ર આજથી ૨૩૫ વર્ષ પહેલાં લખાયો હતો.

સંસ્કૃત ભાષાની મધુરતા, શૈલીનો ચમત્કાર, સંસ્કૃત ભાષાની સાથે મધ્યકાલીન ભાષાનો પ્રયોગ. ગુરુ વંદના માટે ચિત્રાત્મક શૈલીનો પ્રયોગ અને આ નિરૂપણ દ્વારા પ્રગટ થતી અભૂતપૂર્વ ગુરુભક્તિનો વિશિષ્ટ કોટિનો પરિચય થાય છે. “ગુરુદેવો ભવ”નું સૂત્ર ચરિતાર્થ થયું છે.

વિજપ્તિ પત્ર

વિજપ્તિ પત્રની સંક્ષિપ્ત વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

“વિજયસેનસૂરિને આગરાના સંઘે મોકલેલો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર”

“ઉજ્જયિનીના સંઘનું વિનંતીપત્ર”

આ વિનંતી પત્ર તપગચ્છના આ. વિજયપ્રભસૂરિને મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક અંક ૧માં પ્રકટ થયેલ છે.

૨. જૈન સાહિત્ય સંશોધક અંક ૩ પાનુ ૨૭૭માં પ્રકટ થયેલ છે.

વિજપ્તિ પત્ર

૨૪૩

મધ્યકાલીન સમયમાં ચોમાસામાં પર્યુષણપર્વ થયા પછી સાધુ ભગવંતોને સંવત્સરી પર્વની ક્ષમાપના અને આગામી ચાતુર્માસીની વિનંતીના વિસ્તારથી પત્ર લખવામાં આવતા હતા. કેટલાક પત્રોમાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં હતાં.

પૂ.વિજયસેનસૂરિના પત્રમાં ૭૫ ચિત્રોનો સમાવેશ થયો છે તે ઉપરથી પત્ર લખવાની શૈલીનો પરિચય થાય છે. ચિત્રકળાના ઉપાસકો આ ચિત્રોની પ્રશંસા કરે છે.

“વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી” પુસ્તકમાં આવા પત્રોનો સંચય થયો છે. આ પત્રની શૈલીના અનુસરણ દ્વારા વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીને વિજ્ઞપ્તિ પત્રની રચના થઈ છે એમ જાણવા મળે છે. પત્રમાં રચના સમયનો ઉલ્લેખ નથી પણ સં. ૧૭૧૨ થી ૧૭૩૫ના સમયગાળામાં પત્ર લખાયો હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં પદ્યમાં વિનંતી પત્રો લખાયા છે તેની સાથે ગદ્યમાં વિજ્ઞપ્તિ પત્રો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પત્રો ગદ્ય રચનાના નમૂનારૂપે છે. વિજ્ઞપ્તિ પત્રોમાં સંબોધન માટે દેવ-ગુરુનો ઉલ્લેખ થયો છે. વિશેષણયુક્ત શૈલી વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચે છે. વળી તેમાં વિસ્તાર-વર્ણન પણ વિજ્ઞપ્તિ પત્રના લક્ષણ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે.

મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યમાં પત્ર લેખનની એક વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાનું અનુસરણ થયું છે. તેમાં સીમંધર સ્વામીનો પત્ર સં. ૧૮૫૩માં હર્ષવિજયજીએ લખ્યો છે. ૧૬ ગાથાના આ પત્રમાં સીમંધર સ્વામી ભગવાનના ગુણોની માહિતી આપવામાં આવી છે. ભક્ત ભરતક્ષેત્રમાં વસે છે જ્યારે સીમંધર સ્વામી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વસે છે એટલે ભક્ત ત્યાં જઈ શકતો નથી તેનું દુઃખ છે. તેમાં

પોતાનાં પૂર્વભવના પાપ-અંતરાય કર્મનો ઉદય છે. એમ માનીને શુભ ભાવથી સીમંધર સ્વામીના ગુણ ગાવામાં આવ્યા છે. નમૂનારૂપે નીચેની પંક્તિઓ નોંધવામાં આવે છે.

સ્વસ્તિશ્રી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં, જિહાં રાજે તીર્થંકર વીશ
તેને નામું શીશ, કાગળ લખું કોડથી. કાગળ ॥ ૧ ॥

સ્વામી ગંધહસ્તિ સમગજતા, ત્રણ લોક તણા પ્રતિપાલ
છો દિનદયાળ ॥

મેં તો પૂર્વ પાપ કીધાં ઘણાં, જેથી આપ દર્શન રહ્યાં દૂર.
કાગળ ॥ ૫ ॥

ન પહોંચ્યું હજૂર કાગળ. કાગળ ॥ ૯ ॥

સ્વામી કેવળજ્ઞાને કરી દેખજો, મારા આત્માના છો આધાર
ઉતારો ભવપાર. કાગળ ॥ ૧૪ ॥

અહીં ભવપાર ઉતારવા માટે ભગવાનને વિનંતી કરવામાં
આવી છે. (પા. ૩૫૫)

કવિ ઉદયરત્નનું આઠ ગાથાનું સ્તવન સીમંધર સ્વામીને
વિનંતીરૂપે લખાયું છે. આરંભની પંક્તિમાં વિનંતીનો ઉલ્લેખ થયો છે.

વિનતિ માહરી રે સુણજો સાહિબા, સીમંધર જિન સાહિબા.
ત્રિભુવન તારક અરજઉરે ધરો, દેજો દરિશણ રાજ વિનતિ ॥ ૧ ॥

ભક્તની વિનતિની પંક્તિઓ જોઈએ તો -

ભવોભવ સેવારે તુમ પદ કમળની, દેજો દીન દયાળ
બે કર જોડી રે, ઉદયરતન એમ વદે, નેક નજરથી નિહાળો રે. ॥

(પા. ૩૫૮)

પૂ.કીર્તિવિજયજીના પાંચ ગાથાના સ્તવનમાં સીમંધર સ્વામીના વિરહની ભાવના વ્યક્ત કરીને કરૂણ રસસભર અભિવ્યક્તિ થઈ છે તેમાં ભક્તની ભક્તિની આર્દ્રભાવના નિહાળી શકાય છે.

દિવસ દોઢલો સ્વામી હું રહ્યોજી,

મારે નયણે જોયું નવિ જાય જો;

શું કરું સીમંધર સ્વામી વેગળા વસ્યાજી,

હારે હું તો પાંખ વિના રહ્યો નિરધારજો સ્વામી. ૨

બે કર જોડી કીર્તિવિજય એમ ભણેજી,

હારે હું તો માંગુ માંગુ ચરણની સેવજો;

હારે હું તો માગું માગું મુક્તિનો વાસજો;

હારે હું તો કદીએ ન આવું ગર્ભવાસજો. સ્વામી. ૫

પ.પૂ. કમલવિજય પંન્યાસના શિષ્ય મોહનવિજયજીએ ઋષભદેવના સ્તવનની રચના કરી છે તેમાં સિદ્ધિગિરિ મંડન ઋષભદેવના ગુણોની માહિતી આપીને ભક્તને તારવા માટેની અરજીનો સૂર સંભળાય છે.

સિદ્ધિગિરિ મંડણ ઈમ સુણો મુજ વિનતિ

મરૂદેવાના નંદ છો શીવરમણી પતિ

અનંત ગુણના આધાર અનંત લક્ષ્મીવર્યા

ક્ષાયિક ભાવે દર્શન, જ્ઞાન ચારિત્ર ધર્યા

અજર અમર નિરૂપાય સ્થાન પોહોતા જિહાં

તારક મોહ નિવારક કષ્ટ મુજ કાપજો ॥ ૧ ॥

ભવોદ્ધિ પાર ઉતારી મુક્તિ પદ આપજો. (પા. ૩૨૮)

સીમંધર સ્વામી અને ઋષભદેવના સ્તવનમાં વિનંતીનો સંદર્ભ થાય છે તેમાં સારરૂપ વિચારો જોઈએ તો ભગવાનના ગુણોની માહિતી અને ભક્તને ભવોદધિથી પાર ઉતારવાનો અને મહાવિદેહમાં બિરાજમાન સીમંધર સ્વામીનાં કોઈ દૈવી શક્તિથી દર્શન થાય ત્યાં જન્મ મળે અને ભવોભવ પ્રભુની સેવા કરવાનો સુવર્ણ અવસર પ્રાપ્ત થાય એવા વિચારો સ્થાન ધરાવે છે.

વિજ્ઞપ્તિપત્ર (સંક્ષિપ્ત પરિચય)

મધ્યકાલીન સમયમાં પત્ર (કાગળ)ને સ્થાને લેખ શબ્દ પ્રયોગ પણ થયો છે. આ વિષયનો વધુ અભ્યાસ કરવા માટે (માહિતી) “વિજ્ઞપ્તિ લેખ સંગ્રહ” પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

આ પુસ્તક શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રગટ થયું છે. જૈન સાહિત્યના મહાશ્રુતોપાસક વિદ્વાન અને સંશોધક મુનિ જિનવિજયજીએ તેનું સંપાદન કર્યું છે.

પ્રથમ ભાગમાં વિજ્ઞપ્તિ મહાલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયો છે. શ્રી જિનોદયસૂરિએ ખરતરગચ્છના પૂ.લોકટિલાચાર્યને આ લેખ લખ્યો છે. તેમાં શત્રુંજય તીર્થની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત ભાષાનો આ લેખ ગદ્ય-પદ્યના મિશ્રણવાળો છે.

બીજો લેખ મહામહોપાધ્યાય પૂ. જયસાગરજીએ ખરતરગચ્છના પૂ. જિનભદ્રસૂરિને લખ્યો છે તેનો વિષય નાગોર તીર્થ ચૈત્યપરિપાટીનો છે.

બીજા વિભાગમાં ૨૫ લેખોનો સંગ્રહ થયો છે. આ વિભાગનું નામ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણિ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્ય-પદ્યના મિશ્રણવાળા

લેખો રચાયા છે. લઘુલેખ માટે વિજ્ઞપ્તિકા-વિજ્ઞપ્તિ પત્રમ્ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. પત્ર શૈલી મધ્યકાલીન લેખ રચનાની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. પત્રના શીર્ષક ઉપરથી લેખના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવે છે.

મહાલેખમ્ - વિસ્તારવાળો લેખ.

વિજ્ઞપ્તિકા - લઘુ લેખ.

વિજ્ઞપ્તિપત્રમ્ - લઘુ લેખ - પત્રલેખન શૈલીનો નમૂનો છે.

પં.ધ્યાસિંહે ખરતર ગચ્છના પૂ.આચાર્ય જિનગુણસૂરિને પત્ર લખ્યો હતો તેને વિજ્ઞપ્તિકા સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. શ્રી મહોપાધ્યાય કીર્તિવિજયજીએ તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયસેનસૂરિને સંસ્કૃતમાં પત્ર લખ્યો હતો તેને ‘વિજ્ઞપ્તિ પત્રિકા’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. પં. લાભવિજયજીએ તપોગણપતિશ્રી વિજયપ્રભસૂરિને પત્ર લખ્યો હતો તેમાં વિજ્ઞપ્તિ લેખ શબ્દપ્રયોગ થયો છે.

આ રીતે જૈન સાહિત્યના મધ્યકાળમાં વિજ્ઞપ્તિ પત્રોની માહિતી મળે છે. પૂ. ગુરુભગવંતોનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હતું તેનો પરિચય થાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે મૂળ પુસ્તકનું અધ્યયન આવશ્યક છે.

સંદર્ભ :

- વિજ્ઞપ્તિ લેખ સંગ્રહ

- પ્રકાશકશ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ - પાટણ (ઉ.ગુ.)

મધ્યકાલીન સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્ય-પદ્ય સ્વરૂપમાં પત્રો લખાયા છે. તેના ઉદાહરણો જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં પ્રગટ થયેલ ઉજ્જયિના સંઘનું વિનંતી પત્રની ટૂંકી વિગત આપવામાં આવી છે.

આ વિનંતી પત્ર ઉજ્જયિણીની સંઘે તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયપ્રભસૂરિને મોકલ્યો હતો. ચોમાસાની વિનંતી ખમતખામણાં પર્યુષણ પર્વની આરાધના વગેરેની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ પત્રો વિસ્તારવાળા અને માહિતીસભર હોય છે. પત્રમાં જશવંતસિંહજી રાજાનો નામોલ્લેખ છે. કેટલાક પત્રોમાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં હતાં. (જૈન સાહિત્ય સંશોધક અનુ.પા. ૨૭૭) (પત્ર રચના સમય સં. ૧૬૬૭ કારતક સુદિ-૨)

શ્રી વિજયસેનસૂરિને આગ્રાના સંઘે મોકલેલો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર વિશેષ માહિતી જૈન સાહિત્ય સંશોધક અંક-૧, પા. ૨૧૨માં પ્રગટ થઈ છે તેમાંથી મળશે.

શ્રીયુત્ એન.સી.મહેતાએ (આઈ.સી.એસ.) Studies in Indian Painting પુસ્તકમાં વિનંતી પત્રો વિશે એક પ્રકરણ લખ્યું હતું તેનો તેમાં સમાવેશ થયો છે.

આ ટૂંકી વિગત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે મધ્યકાલીન સમયમાં વિનંતી પત્રો, લેખ, કાગળ ગુજરાતીમાં લખાયા હતા અને પૂ. વિદ્વાન્ ગુરુભગવંતોએ સંસ્કૃતમાં લેખો (પત્ર સ્વરૂપ) લખ્યા હતા. આ વિષય અંગે સંશોધન કરવામાં આવે તો જૈન સમાજ અને સાહિત્યની ગતિ-વિધિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

વિવેક બત્રીશી

જૈન સાહિત્યમાં સંખ્યામૂલક કાવ્ય પ્રકારોની રચના થઈ છે તેમાં વિવેક બત્રીશીની કૃતિનો આ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યમાં વિવિધ વિષયોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉપદેશનું લક્ષણ કાવ્યના અંગ તરીકે ગણાય છે. ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઉપદેશ હોય તે સ્વાભાવિક છે. મમ્મટે કાવ્ય પ્રકાશમાં કાવ્યનાં લક્ષણોમાં ઉપદેશનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. જૈન સાહિત્યનો ઉપદેશ ધર્મસંમિત છે. સમસ્ત વિશ્વના જીવોનું કલ્યાણ થાય એવી ઉદાર ભાવનાથી ઉપદેશનું તત્ત્વ કાર્યરત છે. ઉપદેશના મૂળમાં કેવળ ભાષિત વચનો છે એટલે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ ૧૪મી સદીમાં વિવેક બત્રીશી રચના કરી છે આ કૃતિની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ભૂમિકા આ ભાષામાં નિહાળી શકાય છે.

શીર્ષક ઉપરથી જ વિષય વસ્તુનો પ્રથમ દૃષ્ટિએ પરિચય થાય છે. એટલે ઉપદેશ વિશેની વિવિધ માહિતીનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ ઉપદેશ આત્માને સન્માર્ગે દોરીને અંતે આચાર ધર્મના પાલનથી મુક્તિના શાશ્વત સુખ આપવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. એક રીતે વિચારીએ તો ઘણા જીવો આવા ઉપદેશથી સંસાર સાગરને તરી ગયા છે. એટલે કે મુક્તિ તે પામ્યા છે.

માનવ જાતનો એક મહત્વનો ગુણ વિવેક છે. વિવેકને આધારે શું કરવું ? શું ન કરવું ? તેનો સુજ્ઞ આત્માઓ નિર્ણય કરીને જીવનમાં વર્તે છે. ૩૨ ગાથાની આ રચના હોવાથી બત્રીશી નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉપદેશની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

ગુરુ જંગમ તીર્થ ગણાય છે એમની ભક્તિ-ઉપદેશથી જીવો સુખી થાય છે. ગુરુ આગમવાણી સંભળાવે છે. ગરીબ વર્ગને અને સુપાત્ર દાન આપવું. પાંચ મહાવ્રતનું પાલન કરવું. (સંયમ) મનની સ્થિરતા કેળવવી. જિનધર્મની આરાધના કરવી. કુમતિનો ત્યાગ કરીને સુમતિ રાખવી. ઉપશમ ભાવનું અનુસરણ કરવું, કષાય અને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો. ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું નિયંત્રણ કરવું, સમકિત દૃષ્ટિ રાખી વ્રત ધારણ કરવાં, સદ્ગુરુના ઉપદેશરૂપી દર્પણમાં જોવાથી સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત થાય છે. સમોવસરણમાં બિરાજમાન પ્રભુએ આ ઉપદેશ આપ્યો છે તે ગુરુ પાસેથી સાંભળવો અને આચરવો.

આ સારભૂત વિચારો વિવેક બત્રીશીની કૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકીજનો આ ઉપદેશ જાણીને આત્માનું કલ્યાણ કરે એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત થઈ છે.

વિવેકબત્રીશી

સુગુરુ ન સેવિઉ, જંગમતિત્થ સુણિઉ ન આગમવયણ મહત્થુ ।
કોવિ ન પાવિઉ પરમ પયત્થુ, હા હા જંમુગયઉ અકયત્થુ. (૧)

ઘરિઉ ન પંચમહવ્વયભાર, દાણ ન દિન્ન સુપાત્તહિં સાર નવિ
પવ્વઈઅઉ નવિ અગિહત્થ, હા હા જંમ ગયઉ અકયત્થ. (૨)

ચઉવિહ દાણ ન દિન્નુ સસત્તિ, શીલન પાલિઉં પરમપયત્તિ તવન
તવિઉ નહુ ભાવણ ભાવિઅ, પુહવિ હિભાર કહેવા આવિઅ. (૩)

વિવેક બત્રીશી

નહુ ધરધરણી નહુ વણવાસ, નહુ હુઅ ભોઅણ નહુ ઉપવાસ
ઉભયહં ભટ્ટહં નટ્ટઉ જં પુરપુરે ક્યસુઉ જીવુ અહંમ. (૪)

નહુ જાણિઉ જહટ્ટિઉ જિણધમ્મ, બદ્ધઉ નિવડુ નિકાઈઉ કમ્મ
મણતહિં ભમડઈ જહિઉ અગમ્મં, હાહા હાટિ ઉમાણસુજંમ. (૫)

કુમઈ જડિઉ કુગ્ગહિવિનડિઉ, ઈહુજિઉ ભીમ ભવાડવિ ભમડિઉ
અજજવિ નહુ લગ્ગઈ સિવમગ્ગિ, પાડિઉ મોહ રાઉરિ ઉવગ્ગિ. (૬)

દુસમમાઈ આલંબણધિત્તુ, મૂઢઉં મિલ્લઈ ધુરિ ચારિત્તુ
જહસત્તિહિં ઉજજમ નહુ કરઈ, ડત્તિક તહ કરહઉ ફિટઈ. (૭)

બલિકીઉવ જીવિઉ અમ્હહલોએ, જં ઉપ્પંના જિણહવિઉએ અહવા
જિણ સિદ્ધંતુ વિ અચ્છઈ, આઈચ્ચહ વિણુ દીવઈ પિચ્છઈ. (૮)

તસુ કિં કરઈ સુદ્ધસમદોસ, જસ જિણભણિઅ ઉવરિસંતોસ
જસમણ લોક પ્રવાહઈ ડોલઈ, સમુદ્રતરી ગોપઈ બૂડઈ. (૯)

જહિકિઅ આગમવયણિ ન લગ્ગઈ, અનુપુણવેગઈ શિવસુહમગઈ
પંખહ પાખઈ ઉડણ ચાહઈ, વેગવિહૂણ તુરંગમ વાહઈ. (૧૦)

મુકખહેઉ અરિહઈ જિણનાહ, મિચ્છાહંઉ ન ચયઈપવાહ દુનિન
હુંતિ કયાવિ અયાણ, ખલ્લી સીમંતઉ ઈગઠાણ. (૧૧)

વયણિ ભણિજજઈ જિણવર ધંમ, કાયઈ કિજજઈ અવરવિકમ્મં
ઈક્કદંમિદો પડિ અવિસાહ, ઈક્કખંમિ હુઈ ગઈ વરસાહઈ. (૧૨)

અનહજિણવર વયણવિશુદ્ધા, અનહ અમ્હહ ચરિઉં વિરૂદ્ધ એઅ
સવ્વદિટ્ઠંતુવિઆરહ અનુમણુતુરિઅહ અનુઅસવરહ. (૧૩)

તસ કિંકરઈ સગુરૂ ઉવએસુ, જો ન મણઈ પર અપ્પવિસેસ ગુણ
દોસહ અંતઉ નહુ લ-ખઈ, દીવસએહિંવિ અંધુ ન પિકખઈ. (૧૪)

આઈચ્ચહ = આદિત્ય = સૂર્ય / ગોપઈ = ગોઢપદ = ખાબોચીયું.

અરિહઉવએસુ સુણવે નબત્થુ, પટ્ટન મુણઈ આગમ પરમત્થુ
જહકિઅરસ સમધાઉ વેઅઈ, ઈઅરૂપુણો વિવયરી અંનિઅઈ. (૧૫)

બહુ મિચ્છંતિ હિં મોહિઉ અરહ્મઈ, ધમ્મહધુરિપુણ અપ્પઉ પિચ્છઈ.
સંનિવાયરો ગિઈ ઉઈ નઈકક્ક અકસાય વિસક્કરમંનઈ. (૧૬)

વિસયકસાયપમાય ન મુંચયઈ પરજણિ વંચણિ અપ્પઉ વંચઈ
પરમતત્ત તં કિમ જાણીજઈ, મૂઢકિ કુપ્પરિતૂ અરિ ખજજઈ. (૧૭)

રાગાઈ અદેસેહિં સુદુદ્ધ, કરઈ ધમ્મછલિપાવુઅણિક્ક દેવગુરુચ્ચિઅ
તારિસજાહં, દધ્ધહ ઉપ્પરિ ફોડઉ તાહં. (૧૮)

પુવ્વપમાઈ દીણા હુત્થિઆહેવન પાવિ અ સિવપુરિસચ્ચિઅ
જવકૂડ અહિનાણિહિં આયા, બેઉ આઢવેઉ કૂડા જાયા. (૧૯)

જવસહાવિહિં વિસયહ ગિધ્ધઉ, નહુ પડિવજજઈ ધમવિસુદ્ધઉ
અનઈ ગુરૂ ભાસાવિસલ્લધી ઈકુમં કડિઅનુ વીંછી ખધ્ધી. (૨૦)

કહમવિ દસ દિટ્ઠંતિહિં પાવિઉ, મણસ જંમજિણવયણિહિંભાવિઉ
ઈંદિઅવિસય નિસેવણિ ઢકઈ, મૂઢઈ બારી અરહટકી કઈ. (૨૧)

ઉવસમનાયક અપ્પઈ કિજજઈ નાણાઈ પરિવાર ધરિજજઈ
અનૂહ રાગાઈહિં કલિજજઈ, સૂનઉગઢ પરચક્કહિં લીજજઈ. (૨૨)

જિણહ ધમ્મ જં પુવ્વિ ન પત્તઉ, તિણિકારણિ એ અંમિ જડત્તઉ
અન્નવસઈ જહવું પડિવ્વ વારિ જંતુવિકરઈ અ કિચ્ચ. (૨૩)

બધ્ધઉ ઈંદિઅ વિસયમમત્તિ, મૂઢઉ કરઈ પરાઈ તત્તિ લગ્ગન
પેખઈ અખંણ ગેહામોહમહાવિસધારિય દેહ. (૨૪)

કત્થવિ નહુ કિઉ જિણહ પ્રણામ તિહિહૂઉ કાંઈ ન સુહ પરિણામ
પુણરવિ વિહિઉ કરઈ સુપયતિ, કાવિન ભણઈ ધમ્મહત્તિ. (૨૫)

મંકડિ = માંકડુ (એક તો માંકડુ સ્વભાવથી જ ચંચળ છે, વળી તેને વીંછી
કરજ્યો તેથી વધુ ચંચળ)

નહુ પડિવજજુઈ જિણવર આણ, અટ્ટસહ નહુ મિલ્હઈ ઝાણ
દિખિઉ મોહરાઈ જગડતુ, કિમરે જીવસુ અહનિરયંતુ. (૨૬)

જાણિઉ જિણવર ધંમ પ્રભાઉ, અજજવિરે જીવ કરિસિપમાઉ
દુગ્ગઈગ મણમૂઠ નવિવારસિ, ચિંતા રયણ બિરાડી હારસિ. (૨૭)

લભ્મઈ વિસયહ સુકખ વિચિત્ત, નહલભ્મઈ જિણ પવિત્ત,
પ્રણપુણ ભમડઈ બહુસંસાર, કહવિ ન પાવઈ મોકખ દુવાર. (૨૮)

જઈ સુહલભ્મઈ ધમ્મવિઉઈ, તા નહદીસઈ દુહિ કોઈ મૂઢા પડિ
ઉવસણિમનરોઈ, પુત્તહવિણન સહાયઉ હોઈ. (૨૯)

તુહં નહ કાસવિ તુજ્ઝન કોઈ, અપ્પણિ અપ્પઉં અપ્પઈ જોઈ
એવહિં સેવહિ અપ્પારામ, જિમ પાવહ સંસારવિરમ. (૩૦)

નાણનયરિં સંવરપાયાર, પરમ વિવેઉસનાહવયા, રાજ સહુઈ
અપ્પઉં ઉવસમ લખઈ, તસુ કિંકરસઈ મોહવિપકખ. (૩૧)

ન્હાણનિમ્મલર નાણુ સંમતુ, સંસારજીવહ અભઉ સચ્ચવયણ
તંબોલઈ ઢઉં ।

પરદવ્વ વજજણપિ અલિ, સઠ્ઠશીલ આભરણિ લધ્ધઉ આરૂઢઉ
સંતોસ રહિ દપ્પણ ગુરૂઉવએસ, જિણપહુ સારહિં જોકરઈ સ લહઈ
સિદ્ધિપએસુ ॥ ૩૨ ॥

॥ ઇતિ વિવેકબત્રીસી સમાપ્તા ॥

વિવેક બત્રીશીની રચના જિનપ્રભસૂ.એ કરેલ છે. જેમાં
સમ્યક્ત્વ અને વ્રતો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયોનાં વિષયો,
રાગ, દ્વેષ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. ગુરૂ ભ.નો ઉપદેશ સાંભળવો.
સદ્ગુરૂનાં ઉપદેશરૂપી દર્પણમાં જોવાથી સિદ્ધિપદને પમાય છે. તેવો
વિવેક બત્રીશીનો સાર છે. ભાષા અપભ્રંશ જેવી છે.

સુખ પ્રાપ્ત કરતાં...

વિશ્વના પ્રત્યેક જીવો સુખની આશામાં જીવન વીતાવે છે. સુખ વિશે વિવિધ પ્રકારની વિચારસરણી પ્રવર્તે છે. પણ સાચા અર્થમાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. સુખની કોઈ એક સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા નથી. પ્રત્યેક જીવાત્મા પોતે જે જે ઈચ્છે તે તે પ્રાપ્ત થાય તેને સુખ માને છે. માનવીની ઈચ્છાઓની પૂર્તિ થાય અને પરિવાર તેમજ અન્ય સંબંધોમાં પોતાના વિચારો આજ્ઞા કે હુકમ પ્રમાણે લોકો વર્તે તેને પણ સુખ કહેવાય છે. જ્ઞાનીઓ આ સંસાર વિશે પંચસૂત્રના પહેલા અધ્યાયમાં જણાવે છે કે ‘જે એવમાઈક્ષ્ણંતિ ઈહ ખલુ અણાઈજીવે, અણાઈ જીવસ્સ ભવે, અણાઈ કમ્મસંજોગ નિવ્વિત્તએ, દુઃખ રુવે, દુઃખ ફલે, દુઃખાણુ બંધે.

વીતરાગ પરમાત્મા આ પ્રમાણે કહે છે કે આ સંસારમાં જીવ અનાદિથી છે. જીવના ભવો પણ અનાદિ છે. અનાદિકાળથી જીવ કર્મના સંયોગથી જોડાયેલો છે. સંસાર દુઃખ રૂપ છે. સંસારમાં કર્મજન્મ દુઃખ ભોગવવાનાં છે. એટલે પાપનું ફળ ભોગવવાનું છે. અને દુઃખમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી બીજાં ઘણાં કર્મો બંધાય છે. આવા સંસારમાં સુખની કલ્પના એ આકાશ કુસુમ સમાન છે. પુણ્યાત્ સુખમ્ - પાપાત્ દુઃખમ્ । પુણ્યથી સુખ મળે છે. પાપથી દુઃખ

મળે છે. આત્મા કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે તે ન્યાયે પુણ્ય પાપ ભોગવવા માટે જન્મ-જરા અને મરણના ત્રિવિધ તાપથી ત્રસ્ત થવું પડે છે. ભૌતિક સુખ નાશવંત છે. સુખની સામગ્રી પૌદ્ગલિક હોઈ ક્ષણિક તરંગ બુદ્ધબુદ્ધ સમાન આત્માસી સુખ આપીને નષ્ટ થાય છે.

પત્ની, પુત્ર, સંપત્તિ, સત્તા, ઉચ્ચપદવી, સન્માન આદિ પણ પાપનાં બંધરૂપ હોઈ તેમાં આસક્તિ રાખવા જેવીનથી. એક માત્ર આત્માસી-નાશવંત સુખને બદલે શાશ્વત સુખનો પુરૂષાર્થ એજ માનવ જન્મની સાર્થકતા છે. જ્ઞાની પુરૂષો, સંતો, મહાત્માઓ, ગણધરો, તીર્થંકરો અને યોગીઓ બધાએ જીવનમાં જે કોઈ પુરૂષાર્થ કર્યો હતો તે માત્ર શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે જ ભૌતિક સુખનો એમના ચરણોમાં અળોટવા તૈયાર હતું. તીર્થંકર ભગવંતની સમૃદ્ધિ-સંપત્તિ અને સુખ સામગ્રીનો વિચાર કરીએ તો માનવ પાસે આ સામગ્રીતૃણવત્ છે.

પૂર્વ જન્મના શુભાશુભ કર્મના ઉદયથી જીવાત્મા કહેવાના પૌદ્ગલિક સુખને મેળવે છે. પણ આ સુખ માટે પુરૂષાર્થ તો કરવો જ પડે છે. આ પુરૂષાર્થમાં વર્ષો વીતી જાય છે અને જીવન પુર્ણ થાય છે. જો આવી જ સ્થિતિ હોય તો પુરૂષાર્થથી શું પ્રાપ્ત થયું. જીવોની ધોર અજ્ઞાનતાને કારણે સુખની લાલચ પાછળ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ વેડફી નાંખે છે. પરિણામે પુનઃ મનુષ્ય જન્મ મળશે કે કેમ તેનો કોઈ નિશ્ચય થતો નથી. માટે કર્મજન્ય સુખ મળે તો તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વગર માત્ર શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ માટે પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ. નિકાચિતકર્મ તો ભોગવવું જ પડે છે. તે સિવાયનાં કર્મોની નિર્જરા થવાથી ક્રમશઃ આત્મા શાશ્વત સુખના રાજમાર્ગમાં પ્રગતિ કરી શકે છે. પૌદ્ગલિક સુખથી આસક્તિ વધે છે અને તેનાથી રાગ-દ્વેષના

બંધનો વધતાં આત્મા કર્મોથી લેપાઈને ભારે બનતાં સંસારસાગરમાં તળિયે જઈને બેસે છે. પછી કિનારે આવવા માટે શું કરવું પડે ?

આવી સ્થિતિ સર્જાય ત્યાર પહેલાં આત્મા ચેતી જાય. જ્ઞાનદશા જાગૃત થાય તો કિનારે આવીને ડૂબી જાય નહિ. ડૂબવું છે કે પાર ઉતરવું છે એ આત્માની પોતાની શક્તિની વાત છે. આત્માએ અનંતવાર પૌદ્ગલિક સુખ મેળવવા માટે જન્મ-મરણ કર્યા છે અને હવે માનવ જન્મ મળ્યો છે તો તેમાંથી મુક્ત થઈને શાશ્વત અવિચળ, નિરાબાધ, અવ્યાબાધ, સિદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિનું સુખ મળે તે માટેનો પુરૂષાર્થ એ જ મનુષ્યનું ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્ય અને રાજમાર્ગનું અનુસરણ લેખાશે.

ભૌતિક સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં જે જે વર્ષો જાય છે તેનાથી આત્માનું શાશ્વત સુખ અનેક યોજન દૂર ભાગે છે. જો આવી સ્થિતિ હોય તો શા માટે જાગૃત થઈને સાચા સુખનો પુરૂષાર્થ કેમ ન આદરવો જોઈએ. સુખનું સામ્રાજ્ય જ્ઞાનીઓએ દર્શાવ્યું છે. તેનો માર્ગ કર્મની નિર્જરા, અશુભ આશ્રવોનો ત્યાગ, શુભ આશ્રવોનું આગમન, પુણ્ય-પાપનો સર્વથા ત્યાગ, પુણ્ય સોનાની બેડી છે. પાપ લોખંડની બેડી છે. પણ આત્મા તેનાથી બંધાયેલો તો છે જ માટે તેનાથી પણ મુક્ત થવાનું છે. એટલે આ રાજમાર્ગનું અનુસરણ આત્માને શાશ્વત સુખ તરફ ગતિ કરાવશે.

પૌદ્ગલિક સુખથી અધોગતિ જ છે એમ માનીને અનાસક્ત ભાવથી શક્ય તેટલા શાશ્વત સુખના પ્રયત્નો જ મનુષ્યની સાચી જીવન દિશા-ગતિ છે. રાજચંદ્રના શબ્દોનું ચિંતન કરતાં સત્ય સમજાય છે. ભ્રમ ભાગે છે. “સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો”નું ચિંતન અને મનન આત્માને શાંતિના સામ્રાજ્યમાં લીન કરશે.

સુખ પ્રાપ્ત કરતાં...

૨૫૭

વધાવા

જૈન સાહિત્યમાં ભક્તિમાર્ગની વિચારધારામાં વિવિધ પ્રકારે પ્રભુ ભક્તિનું નિરૂપણ થયું છે. તેમાં 'વધાવા'ની રચના દ્વારા પ્રભુ ભક્તિનો આસ્વાદ કરવાની સુવર્ણક્ષણ પૂરી પાડે છે.

'વધાવા' શબ્દ વધામણી આપવી. શુભ સમાચાર આપવા. આનંદદાયક સમાચાર આપવા. અક્ષત પુષ્પ આદિથી પ્રભુને વધાવવાનું સન્માન વગેરે અર્થ પ્રચલિત છે તેમાં 'વધાવા'ની રચના દેવાધિદેવ તીર્થંકર ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકના શુભ સમાચાર આપે છે. તીર્થંકરનાં પાંચ કલ્યાણક અનુક્રમે ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ છે.

જૈન સાહિત્યમાં મહાવીર સ્વામીના હાલરડાની રચનાથી દેશ-વિદેશમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર કવિરાજ દીપવિજયની મહાવીર સ્વામીના પાંચ વધાવાની રચના ભક્તિભાવનાનું અનુસંધાન કરે છે.

તીર્થંકર ભગવાનનો જન્મ મૃત્યુલોકના માનવીને માટે આનંદદાયક નથી પણ સ્વર્ગના અઢળક વૈભવમાં રાયતા ઈંદ્રો અને દેવો પણ અતુલિત, અવર્ણનીય આનંદાનુભૂતિ કરે છે. નરકના જીવો કે જે રાતદિવસ અસહ્ય-પારાવાર વેદના ભોગવે છે તેઓ પણ પ્રભુના જન્મથી ક્ષણિક સુખાનુભૂતિ કરે છે.

નારકાડપિ મોદન્તે યસ્ય કલ્યાણ પર્વસુ પવિત્રં તસ્ય ચારિત્રં,
કો વા વર્ણયિતું ક્ષમં ॥ ૧ ॥

જે ભગવાનના કલ્યાણકથી નારકીના જીવો પણ અપૂર્વ આહ્લાદ અનુભવે છે એવા ભગવાનના જીવનચરિત્રનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે ?

ભગવાનનું જીવન ચરિત્ર અવર્ણનીય છે. એમનો મહિમા અપરંપાર છે. એવા ભગવાનના પાંચ કલ્યાણકની રચના વધાવાનો વિષય છે. ‘વધાવા’ કાવ્યનો વિચાર કરતાં પૂર્વ કેટલાક કવિઓએ પંચકલ્યાણકના સ્તવનની રચના કરી છે તેની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. પંચકલ્યાણકના સ્તવનમાં ભગવાનના જીવનનું કલ્યાણકના સંદર્ભમાં કાવ્યમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. એટલે શીર્ષક ભિન્ન છે પણ વિષયવસ્તુમાં કોઈ ભેદ નથી. એકમાં ‘સ્તવન’ શબ્દપ્રયોગ થયો છે. સ્તવન એટલે ભગવાનની સ્તુતિ મહિમા-ગુણગાન કરતી કાવ્યરચના.

જ્યારે વધાવામાં ‘વધાવા’ શબ્દ દ્વારા ભગવાનના કલ્યાણકના પ્રસંગો એ સર્વસાધારણ જનતાને માટે શુભ સમાચાર વધાવારૂપે છે. ગર્ભિત રીતે તેમાં પણ કલ્યાણકના પ્રસંગનું વર્ણન છે. ભક્તિનો એક પ્રકાર તરીકે આ પ્રકારની રચના મહત્ત્વની કહેવાય છે.

વધાવા-૨

“વધાવવું” એ ક્રિયાપદ છે. ભગવાનના કલ્યાણક ઉપરાંત પૂ. સાધુ ભગવંતોના નગર પ્રવેશ - સામૈયામાં એમને સન્માનપૂર્વક વધાવવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં તીર્થંકર ભગવાન દીક્ષા અવસ્થામાં એક નગરથી બીજા નગરમાં વિહાર કરીને જ્યારે પધારે છે ત્યારે તેઓ નગર કે ગામ બહાર આવે છે.

વધાવા

વનપાલક - નગર રક્ષક ગામમાં પ્રભુજી પધાર્યા છે તેની નગરજનોને વધામણી રૂપે આ સમાચાર આપે છે. આ શુભ સમાચાર સાંભળીને લોકો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રભુને વંદનાર્થે વાજતે-ગાજતે જાય છે.

ઉપા. વિનયવિજયજીની મરૂદેવી માતાની સજ્જાયમાં આ માહિતીનો ઉલ્લેખ થયો છે.

ઋષભજી આઈ સમોસર્યા, વિનીતા નગરી મોઝાર
હરખે દેઉ રે વધામણાં ઊઠી કરી રે ઉલ્લાસ
મરૂદેવી માતા...

પૂ. રાજવિજયની રૂકમણિરાણીની સજ્જાયમાં નેમનાથ ભગવાન દ્વારિકા નગરીમાં પધારે છે. તે પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણને વધામણીના સમાચાર આપવામાં આવે છે. કવિના શબ્દો છે -

વનપાલક સુખદાય, દીયો વધામણી આય.
આછેલાલ નેમિ વંદન તિહાં આવીયાજી. ॥ ૨ ॥

આ સંદર્ભથી વધામણી-વધાવાનો સંદર્ભ પ્રાચીનકાળથી વ્યવહાર અને ધર્મજીવનનો એક ભાગ-આચાર છે.

સાધુ ભગવંતોનો નગર પ્રવેશ, ચાતુર્માસ પ્રવેશ, ચાતુર્માસ પરિવર્તન, ઉપધાન, અંજન, શલાકા, પ્રતિષ્ઠા, મહોત્સવ, દીક્ષા પ્રસંગ વગેરેમાં સાધુ ભગવંતોને 'વધાવા' વધામણાથી સન્માન કરવામાં આવે છે.

વ્યવહાર જીવનમાં લગ્ન પ્રસંગે સાસુ-જમાઈને વધાવે છે. આ પ્રણાલિકા પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગણાય છે.

પરિવારમાં પુત્ર જન્મનો પ્રસંગ વધામણીનો ગણાય છે. આ રીતે વધાવાની માહિતી ખરી રીતે તો ભક્તિ માર્ગની એક વિશિષ્ટ ક્રિયા છે કે જેનાથી પ્રભુ અને ગુરુની ભક્તિ થાય છે.

ભક્ત કવિ સૂરદાસ અને તુલસીદાસનાં કેટલાંક પદો ‘વધાઈ’ નામથી રચાયાં છે. ‘વધાઈ’ લોકગીત સાથે સામ્ય ધરાવતો લઘુ કાવ્ય પ્રકાર છે. મુખ્યત્વે તો તે ‘પદ’ સ્વરૂપની રચના છે.

‘વધાવા’ લઘુ કાવ્ય પ્રકાર છે. તેમાં ‘ભગવાનના’ દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ કલ્યાણકના પ્રસંગોનું ભાવવાહી વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘સ્નાત્રપૂજા’ની રચનામાં માત્ર પ્રભુના જન્મ કલ્યાણકનું રસિક અને ચિત્રાત્મક શૈલીમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ મંગલમય પ્રસંગ ભક્તિની સાથે ભવ્યાત્માઓના જીવનમાં પણ મંગલસૂચક બને છે.

કવિરાજ દીપવિજયજીએ પાર્શ્વનાથ પંચ વધાવા (સ્તવન)ની રચના કરી છે તેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

પૂ. યોગનિષ્ઠ આચાર્ય ભગવંત બુદ્ધિસાગરસૂરિએ શ્રી મહાવીર પ્રભુના પાંચ વધાવાની રચના કરી છે. તેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

વધાવા

શ્રી મહાવીર પ્રભુના સંક્ષેપમાં પાંચ વધાવા આ. બુદ્ધિસાગરસૂરિએ ગહુંલી સંગ્રહ ભા.-૨માં પ્રગટ કર્યા છે. ગેય દેશીઓના પ્રયોગથી વધાવાનો સરળ શૈલી અને પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના જીવનનો મિતાક્ષરી પરિચય કરાવ્યો છે. વધાવાનું વસ્તુ પંચકલ્યાણકના સ્તવન સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

શ્રી મહાવીર પ્રભુના સંક્ષેપમાં પાંચ વધાવા

પહેલો વધાવો-શ્રાવણ વરસે રે સુજની. એ રાગ.

મહાવીર પ્રભુનો રે વધાવો, પહેલો સંઘ સકળ મળી ગાવો, ત્રીજે ભવેરે અરિહંત, કર્મ નિકાચ્યું તપ ગુણવંત. મ. ૧

દશમા સ્વર્ગથી રે ચવિયા, ત્રિશલાના ઉદરે અવતરિયા, ભારત દેશે રેસોહે, ક્ષત્રિકુંડ સહુનાં મન મોહે. મ. ૨

ચઉદ સ્વપ્નો રે દેખે, ત્રિશલા માતા હર્ષ વિશેષ,
સ્વપનાં પતિને રે સુષાવે, પુત્ર હોશે એમ પતિ સમજાવે. મ. ૩
જોશી સ્વપ્નોનાં ફલ ભાખે, તીર્થકર વા ચક્રી થાશે,
ત્રિશલા આનન્દે ઉભરાણી, બુદ્ધિસાગર હર્ષ ભરાણી. મ. ૪

બીજો વધાવો મહાવીર જન્મ

શ્રાવણ વરસે રે સુજની. એ રાગ
ભારત દેશે રે સ્વામી, મહાવીર જન્મ્યા ગુણ વિશ્રામી,
ત્રણ ભુવનના રે દેવા, ચઉસઠ ઈન્દ્રો સુર કરે સેવા. ભારત. ૧
અનુપમ લીલાએ ગાત્રે, ચૈત્ર સુદિ તેરસની રાત્રે,
સુરપતિ ઉત્સવ રે કરતા, મેરૂપર જિનવરને ધરતા. ભારત. ૨
સ્નાન કરાવે રે પ્રેમ, ભક્તિએ નિજ કલ્પને તેમ,
પગ અંગુઠે રે દબાવી, કંપાવી મેરૂ સમભાવી. ભારત. ૩
ઈન્દ્ર સંશયને ભાગ્યો, અનંત શક્તિ મહિમા જાગ્યો,
માતા પાસે રે લાવે, પ્રભુ ખમાવી સ્વર્ગે જાવે. ભારત. ૪
ઉત્સવ મહોત્સવ રે થાવે, વર્ધમાન પ્રભુ નામને ઠાવે,
અનુક્રમ મોટા રે થાવે, યૌવનવય યશોદા પરણાવે. ભારત. ૫
ભોગો ભોગવતાં અભોગી, જલ પંકજવત્ નિર્મલ યોગી,
બુદ્ધિસાગર રે દીક્ષા, લેવાની મનમાં થઈ ઈચ્છા. ભારત. ૬

દીક્ષા કલ્યાણક ત્રીજો વધાવો

માલણ ગુંથી લાવ ગુણીયલ ગજરો એ. રાગ.
થયા મહાવીર દેવ વૈરાગી, વિરતિ પરિણામે ત્યાગી,
શુદ્ધભાવના ઘટમાં જાગી. થયા. ૧

માગશર વદ દશમીએ દીક્ષા, દીધી મોહમાયાને શિક્ષા,
કરપાત્રે પ્રભુ લે ભીક્ષા. થયા. ૨

નિજ આતમમાં લયલીન, બાહ્ય ભાવમાં માની ન દીન,
શુદ્ધ ચિંતવતા રૂપ જિન. થયા. ૩

પરિષદ સહિયા દુઃખદાયી, પણ પ્રભુજી રહ્યા અકષાઈ,
ધર્મ શુક્લમાં લયલાવી. થયા. ૪

શુભાશુભી રહ્યું નહીં ચિત્ત, સત્ય સમતા યોગે પવિત્ર,
બુદ્ધિસાગર વીરચરિત્ર. થયા. ૫

ચોથો કેવલ કલ્યાણક વધાવો

ભવિ તમે વંદો રે સૂરીશ્વર ગચ્છરાયા. એ રાગ.

વૈશાખ સુદિ દશમી મહાવીરજીન, કેવલ જ્ઞાનને પામ્યા,
શુક્લ ધ્યાને ઘાતિકર્મનો, નાશ કરી દુઃખ વામ્યા,

ભવિજન વંદોરે વીરજિનેશ્વર દેવા,

જગ પરમેશ્વર રે, સુર નરપશુ કરે સેવા. ૧

સમવસરણ દેવે રચિયું શુભ, ત્યાં મહાવીર વિરાજે,
જૈનધર્મની દેશના દેવે, મેઘપેરે ધ્વનિ ગાજે. ભવિ. ૨

ચોત્રીશ અતિશયે છાજે અર્હન્, વાણી ગુણ પાંત્રીશે,
દોષ અઢાર રહિત વીતરાગી, સત્યતત્ત્વ ઉપદેશે. ભવિ. ૩

સંઘ ચતુર્વિધ તીર્થને સ્થાપ્યું, ભારત દેશ ઉદ્ધરિયો,
ચોવીશમા તીર્થકર છેલ્લા, અનંત ગુણનો દરિયો. ભવિ. ૪

એકાદશ ગણધર નિજપાટે, ગૌતમ આદિ થાપ્યા,
બુદ્ધિસાગર મહાવીર પ્રભુજી, ત્રણ્ય ભુવનમાં વ્યાપ્યા. ભવિ. ૫

પાંચમો નિર્વાણ કલ્યાણક વધાવો

ભવિ તમે વંદો રે ભગવતી સૂત્રની વાણી એ રાગ.

આસો અમાવાસ્યા રાત્રે, પ્રભુજી મુક્તિ સધાયા,

દીપાળીનું પર્વ ત્યારથી, સુરપતિ કરે નર રાયા,

પ્રભુ વીર દેવે રે, દિલથી હો નહીં ન્યારા,

આતમરામી રે, નિશ્ચય છો મન પ્યારા. ૧

વીર વીર ચિંતવતાં ગૌતમ, કેવલ જ્ઞાનને પાયા,

વીર પ્રભુનો સંવત પ્રગટ્યો, ઉત્સવ મહોત્સવ થાયા. પ્રભુ. ૨

જૈનધર્મ જગમાં ફેલાવી, મહાવીર મુક્તિ સધાવ્યા,

ધન્ય ધન્ય વીર પ્રભુનું જીવન, ભક્તોના મન ભાવ્યા. પ્રભુ. ૩

અતિ સંક્ષેપે પાંચ વધાવા, મહાવીર પ્રભુના ગાયા,

બુદ્ધિસાગર મહાવીર ગાતાં, જન્મ સફળ સમજાયા. પ્રભુ. ૪

સંદર્ભ :

○ કવિરાજ દીપવિજય મહાવીર પા. ૧૦૬

○ ગુરુભક્તિ ગહુંલી સંગ્રહ પા. ૧૦૬

○ ગહુંલી સંગ્રહ ભાગ-૨ પા. ૫૦

સ્નાત્ર પૂજા એ ભગવાનના જન્મોત્સવનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતી કાવ્યકૃતિ છે તેમાંથી ‘વધાવા’નો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે.

માય જિનનેજી, વાંદી પ્રભુને વધાવીયા

જૈન સાહિત્યમાં વિવિધ પદો રચાયાં છે. તેમાં વધાઈનો સંદર્ભ મળે છે.

આજ તો વધાઈ રાજા નાભિ કે દરબાર રે

મરૂદેવાએ બેટો જાયો, ઋષભકુમાર રે.

અહીં ઋષભદેવ ભગવાનના જન્મની વધાઈની માહિતી મળે છે.

મહોત્સવ દરમિયાન રાત્રિના સમયે જિનાલયમાં ભાવના દ્વારા ભક્તિની રમઝટ જામે છે. ભાવનાને અંતે ભગવાનની ‘વધાઈ’ સંગીતકારના સૂરોની સાથે તાલ મિલાવીને ભક્તો પણ વધાઈ ગાય છે.

મારા નાથની વધાઈ બાજે છે.

મારા પ્રભુજીની વધાઈ બાજે છે

શરણાઈ સૂર નોબત બાજે

ઔર ધનાધન ગાજે છે. મારા નાથની.

માત્ર જન્મકલ્યાણક સિવાય પણ ભક્તિભાવનાથી વધાઈ ગવાય છે.

મહોત્સવમાં પૂજા ભણાવ્યા પછી પ્રભુને વધાવા માટેની ક્રિયા થાય છે. તીરથ પદની પૂજાથી આ અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી તીરથ પદ પૂજો ગુણીજન, જેહથી તરીએ તે તીરથ રે
તીરથ પદ ધ્યાવો ગુણ ગાવો, પયરંગીરયણ (રત્નો) મિલાવો રે
થાળ ભરી ભરી તીરથ વધાવો જિનઅનંત ગુણ ગાવો રે

પ્રાચીનકાળમાં પ્રભુને વધાવવા માટે સોના-રૂપાનાં પુષ્પો-મોતીનો ઉપયોગ થતો હતો. કેવી ભાવભીની ભક્તિ હશે ?

પ્રભુના જન્મકલ્યાણક કે વધાવા સાથે સામ્ય ધરાવતી ‘કળશ’ સ્વરૂપની રચનામાં જન્માભિષેક જન્મકલ્યાણકનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વચ્છભંડારી શ્રાવક કવિએ પાર્શ્વનાથના કળશની રચના કરી છે. અહીં અભિષેકના અર્થમાં ‘કળશ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો છે.

વધાવા

૨૬૫

શ્રી અજિતનાથ જિનનો 'કળશ'ની રચના પદ્મવિજયજીએ કરી છે તેમાં પ્રભુના જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

શ્રી વર્ધમાન સ્વામી જન્માભિષેક કળશની કૃતિ અજ્ઞાત કવિની છે તેમાં જન્માભિષેકના કલ્યાણકારી પ્રસંગનું વર્ણન છે.

કવિએ પાંચ ઢાળમાં પાંચ કલ્યાણકનું ગેય દેશીના પ્રયોગ દ્વારા વર્ણન કર્યું છે.

કાવ્યના આરંભમાં સરસ્વતી વંદના કરીને વિષયવસ્તુની માહિતી આપવામાં આવી છે.

વંદી જગજનની બ્રહ્માણી, દેતા અવિચલ વાણી રે.

કલ્યાણક પ્રભુના ગુણખાણી, થુણસું ઉલટ આણી ॥ ૧ ॥

બીજી કડીમાં પ્રભુની સેવા-ભક્તિ કરવા માટેનું ઉપદેશ વચન છે.

એહને સેવો રે પ્રભુ શાસનના સુલતાન,

એહને સેવો રે જસ ઈંદ્ર કરે બહુમાન.

એ તો ભવોદધિ સુજાન, એહને સેવો રે ॥ ૨ ॥

કવિએ પ્રભુના અવન કલ્યાણકનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે પ્રભુનાં આત્માએ દશમા સ્વર્ગ વિમાનથી અવીને સિદ્ધાર્થ રાજાની રાણી ત્રિશલા કુક્ષિએ અવતાર લીધો.

પ્રભુ દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ૮૨ દિવસ રહ્યા અને હરિણગમેષી દેવે ત્રિશલા રાણીની કુક્ષિમાં ગર્ભનું સંહરણ કર્યું તે પ્રસંગનો કોઈ ઉલ્લેખ થયો નથી.

કહે ઈમ પ્રથમ વધાવો 'શબ્દો' દ્વારા પ્રભુની અવનનો નિર્દેશ થયો છે. (પ્રથમ ઢાળ)

બીજી ઢાળમાં બીજો વધાવો એટલે પ્રભુના જન્મકલ્યાણકની માહિતી.

બીજે વધાવે સજની ચૈતરસુદ તેરસની રજની
જન્મ્યા જીનવર જગઉપકારી, હું જાઉં તેહની બલિહારી.

બીજે વધાવે સજની ॥ ૧ ॥

છપ્પન દિશ કુમરી તિહાં આવે, પૂજી રુચિ જળશું ન્હવરાવે.
જીવો મહીધર લગે જિનરાયા, અવિચલ રહેજો

ત્રિશલાના જાયા. બીજે ॥ ૨ ॥

ઈન્દ્ર મહારાજા સુધોષા ઘંટાનો રણકાર કરીને પ્રભુના
જન્માભિષેકમાં સ્વર્ગવાસી દેવ-દેવીઓને પધારવા નિમંત્રણ આપે છે.

કવિના શબ્દો છે -

ધોષા ઘંટા તવ વજડાવે, તતક્ષણ દેવ સહુ તિહાં આવે,
પ્રભુ ગૃહી કંચનગિરિ પરઠાવે, સ્નાન કરી જિનને નવરાવે.

બીજે ॥ ૪ ॥

એક કોડ સાઠ લાખ કળશોથી પ્રભુનો અભિષેક થાય. બાળ
સ્વરૂપવાળા ભગવાન આ કેવી રીતે સહન કરશે ? એવો ઈન્દ્રને
સંશય થાય છે ત્યારે પ્રભુ અવધિજ્ઞાનથી આ સંશય જાણીને પોતાની
અદ્ભુત શક્તિથી ચમત્કાર કરે છે.

મહીધર નિજ અંગુઠે ચાંપ્યો, તતક્ષણ મેરૂ થરથર કંપ્યો,
ભાનુ નૃત્ય કરે છે રસીયો, પ્રભુ પદ ફરસ થઈ ઉલ્લસિયો.

બીજે ॥ ૭ ॥

જાણ્યો ઈંદ્રે સહુ વિરતંત બોલે કરજોડી ભગવંત
ગુનહો સેવકનો એ સહજો, મિથ્યા દુષ્કૃત એહનો હોજો.

બીજે ॥ ૮ ॥

ઈન્દ્રના સંશયનો પ્રત્યુત્તર આપતી કડી પ્રભુની શક્તિનો પરિચય આપે છે. સ્નાત્ર મહોત્સવ કરીને પ્રભુ માતાને સોંપે છે. પ્રભુના જન્મની વધાઈનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ જણાવે છે કે -

પુત્ર વધાઈ નિસુણી રાજા, પંચ શબ્દ વજડાવે વાજાં,
નિજપરિવાર સંતોષી વારુ વર્ધમાન નામ ઠવે ઉદારુ.

બીજે ॥ ૧૦ ॥

પ્રભુના ગૃહસ્થાવાસનો એક જ કડીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અનુક્રમે જોબન વય જબ પાવે, નૃપતિ રાજપુત્રી પરણાવે.
ભોગવી સંસારી ભોગ, દીપ કહે મન પ્રગટ્યો જોગ.

બીજે ॥ ૧૧ ॥

ત્રીજો વધાવો પ્રભુના દીક્ષા કલ્યાણકનો છે. લોકાંતિક દેવો પ્રભુને સંયમધર્મ માટે વિનંતી કરે છે. પ્રભુ સંવત્સરી દાન આપીને સંયમ સ્વીકારે છે. કવિના શબ્દોમાં આ માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. પ્રભુને એમ સુણાવે.

લોકાંતિક સુર અમૃતવયશે,

બુઝ બુઝ જગનાયક લાયક, ઈમ કહીને સમજાયે.

સહી તુમે ॥ ૨ ॥ સંયમ.

એક કોડને આઠ લાખનું દીન પ્રતે દીયે દાન.

ઈણી પરે સંવત્સર લગે લઈને, દીન વધારે વાન

સહી તુમે ॥ ૩ ॥ સંયમ.

પ્રભુને પાલખીમાં પધરાવીને દીક્ષા કલ્યાણકનો ભવ્યાતિભવ્ય વરઘોડો નીકળે છે.

સુરગણને નરગણ સમુદાય દીક્ષાને સંચરીયા,

માતા ધાવ કહે શીખામણ, સુણ ત્રિશલા નાનડીયા

સહી તુમે. ॥ ૬ ॥ સંયમ.

મોહ મલ્લને ઝેર^૧ કરીને ધરજો ઉજ્જવલ ધ્યાન,
કેવલ કમલા વહેલી વરજો, દેજો સુકૃત દાન રે.

સહી તુમે. ॥ ૭ ॥ સંયમ.

પછી ભગવાન પંચમુષ્ટીનો લોચ કરીને વ્રતધારી થયા.
સિંહ સમોવડ દુર્ધર થઈને, કઠીન કર્મ સહુ ટાલે,
જગ જયવંતો શાસન નાયક, ઈણીપરે દીક્ષા પાળે.

સહી તુમે ॥ ૧૧ ॥ સંયમ.

ચોથું કલ્યાણક કેવળજ્ઞાનીનું છે.
વૈશાખ સુદ દશમીને દિવસે, પામ્યા કેવળનાણજી,
બાર જોજન એક રાતે ચાલ્યા, જાણી લાભ નિધાન.

સાંભલ સજની. ॥ ૨ ॥

અપાપા નયરાઈ આવ્યા મહસેન વન વિકસંતજી,
ગણધરને વલી તીરથ થાપન, કરવાને ગુણવંતા.

સાંભલ સજની. ॥ ૩ ॥

દેવોએ સિંહાસન અને ત્રણ ગઢની રચના કરી. પછી પ્રભુ
બાર પર્ષદા સમક્ષ દેશના આપે છે.

ગુણ પાંત્રીશ સહિત પ્રભુવાણી, નિસુણે છે સહુ પ્રાણીજી.
લોકાલોક પ્રકાશક વાણી, વરસે છે ગુણખાણી.

સાંભલ સજની. ॥ ૬ ॥

માલ કોંશ થુતી રાગ સમાજે, જલધરની પરે ગાજેજી,
આતપત્ર પ્રભુ શિર પર રાજે, ભામંડલ છબી^૨ છાજે.

સાંભલ સજની ॥ ૭ ॥

પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીનો સંશય દૂર કરીને પોતાના પ્રથમ ગણધર
તરીકે સ્થાપના કરે છે. પછી ત્રિપદીનું દાન કરે છે.

૧. ઝેર કરીને - નાશ કરીને.

૨. છબી - શરીરની કાંતિ

ત્રિપદી પામી પ્રભુ શિરનામી, દ્વાદશાંગી સુવિચારીજી,
પદ છ લાખ છત્રીસ સહસની, રચના કીધી સારીજી.

સાંભલ સજની. ॥ ૧૨ ॥

એણીપરે ત્રીશ વરસ કેવલથી, બહુ નરનારી તારીજી,
ઈમ વધાવો ચોથો સુંદર, દીપ કહે સુખકારીજી.

સાંભલ સજની ॥ ૧૭ ॥

પાંચમા નિર્વાણ કલ્યાણકના આરંભમાં કવિ જણાવે છે કે -
કલ્યાણક પાંચમું જિનનુંજી, ગાવો હર્ષ અપાર વ્હાલા,
જગ વલ્લભ પ્રભુના ગુણ ગાઈ, સફળ કરો અવતાર વ્હાલા.
શાસન નાયક તીરથ વંદો.

પ્રભુ વિહાર કરીને અપાપા નગરીમાં પધાર્યા હતા. અહીં
પ્રભુએ સોળ પહોર દેશના આપી હતી. દીવાળીના દિવસે પ્રભુનું
નિર્વાણ થયું. કવિ આ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં જણાવે છે કે -

દીવાળી દિન મુક્તિ પધાર્યા, પામ્યા પરમાનંદ વ્હાલા,
અજર અમર પદ જ્ઞાન વિલાસી, અક્ષય સુખનો કંદ

વ્હાલા. ॥ ૪ ॥

અંતે કવિએ ઉપદેશ વચનનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે -
એ પ્રભુ ધ્યેયને સેવક ધ્યાતા, એહમાં ધ્યાન મિલાય વ્હાલા,
ત્રિકરણજોગે પૂર્ણતા પ્રગટે, સેવક ઈમ સમજાય.

વ્હાલા. ॥ ૭ ॥

ગાવો પાંચમો મોક્ષ વધાવો, ધ્યાવો વીરજિહ્વંદ વ્હાલા.
શ્રી વિજય લક્ષ્મીસુરીશ્વર રાજે, મેં ગાયા શુભ ભાવ.

વ્હાલા. ॥ ૮ ॥

વધાવાની રચનાનું નિમિત્ત-સ્થળની માહિતી આપતી પંક્તિઓ જોઈએ તો -

શ્રી જિન ગણધર આજારંગી, કપૂરચંદ વિસરામ વ્હાલા,
તસ આગ્રહથી હરષિત ચિત્તે, ખંભાત નયર સુઠામ.

વ્હાલા ॥ ૧૦ ॥

પંડિત સુગુરુ પ્રેમપસાઈ, ગાયો તીરથરાજ વ્હાલા,
દીપવિજય કહે મુજને હોજો, તીરથફળ મહારાજ વ્હાલા.

વ્હાલા ॥ ૧૧ ॥

કવિએ સરળ અને સુગ્રાહ્ય શૈલીમાં મહાવીર સ્વામીના પાંચ વધાવાની રચના કરીને પ્રભુનાં ગુણગાન ગાયાં છે. ભક્તિ માર્ગમાં સ્તવન સમાન વધાવાની રચના એના શીર્ષકથી જ પ્રથમ દૃષ્ટિએ આનંદ-ઉલ્લાસનો સંકેત કરીને ભક્તિરસમાં નિમગ્ન કરાવે છે.

દીપવિજય કવિરાજ બીજી રચના શ્રી પાર્શ્વનાથના પાંચ વધાવાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

પાર્શ્વનાથ પંચ વધાવા સ્તવન (સંદર્ભ-હસ્તપ્રત)

‘મહાવીર સ્વામી - પાંચ વધાવા’ની માફક “પાર્શ્વનાથના પાંચ વધાવા”ની કૃતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકનું વર્ણન કરતી ચરિત્રાત્મક ભક્તિપ્રધાન રચના છે. પંચકલ્યાણક સ્તવન વ્યવહાર જીવનમાં વિશેષ પ્રચલિત છે. કવિએ અહીં ‘વધાવા’ શબ્દ પ્રયોગથી સ્તવનની રચના કરી છે. વધાવા એ સ્તવનનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. માત્ર ભગવાનનું જન્મ કલ્યાણક જ વધામણી કે ખુશી વ્યક્ત કરવાનો મર્યાદિત અર્થ પ્રગટ થતો નથી પણ બાકીનાં કલ્યાણકો પણ ભવ્યજીવોને અનેરો ઉલ્લાસ આપે છે તેમ સમજવાનું છે.

આ સ્તવનની રચનાનો સંદર્ભ હસ્તપ્રતને આધારે નીચેની પંક્તિઓથી જાણી શકાય છે.

‘ઈતિ શ્રી પાર્શ્વનાથ પરમેશ્વરજીના પાંચ વધાવા ગુણગર્ભિત સ્તવન સંપૂર્ણ લિખીતં સંવત ૧૮૮૦ના વર્ષે પોષ સુદ-૬ દિને શ્રી પાટણ મધ્યે. શુભંભવતુ શ્રી. સામાન્ય રીતે ઢાળબદ્ધ રચનાઓમાં દુહાથી વસ્તુ નિર્દેશ કરાવીને ‘ઢાળ’માં તેનો વિકાસ થાય છે. અહીં કવિએ પ્રથમ ઢાળથી જ ‘વધાવા’ની રચનાનો પ્રારંભ કરતાં પ્રભુની મુખમુદ્રાનો મહિમા ગાયો છે. કવિના શબ્દો છે -

‘જિન મુખ પંકજ વાસિની રે, આપો વચન સુરંગ;
સાહિબ સુખ કરું રે, ત્રેવિસમો સુલતાન ‘આ. ॥ ૧ ॥

હસ્તપ્રત ૧.

પ્રથમ વધાવામાં ભગવાનના અવન કલ્યાણકનો ઉલ્લેખ કરીને જન્મ થયો તે વિશે માહિતી છે.

અવન વધાવો ગાવતાં રે પ્રગટે પુણ્ય. બીજા વધાવામાં પદ દિક્કુમરીઓ મેરૂપર્વત પર ભગવાનનો જન્મોત્સવ ઉજવે છે તેનું વર્ણન છે. આ પ્રકારની રચનાઓમાં પરંપરાગત નિરૂપણ હોય છે. તેમાં કવિ કલ્પનાનો કોઈ અવકાશ હોતો નથી. કવિએ ભગવાનના જન્મોત્સવની ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિ કરતાં જણાવ્યું છે કે -

‘મૃગ મદ કેશર ચંદન અરયેં અંગ, ધૂપ દીપ શુભ મંગલ આઠે આલેખીરે’ ભગવાનની બાલ્યાવસ્થામાં આ રીતે દેવોની ભક્તિ અપૂર્વ ગણાય છે. ભગવાનને આરતી મંગલ દીવો કરવો, પુત્ર જન્મની વધામણીના સમાચાર આપવા.

આ પ્રકારની રચનાની પરંપરાગત વિગતો નીચે મુજબ છે.

‘દીપવિજય કવિરાજ ચરણ શિરનામી રે
બીજો વધાવો ગાતાં નવ નિધ પામી રે’

સંયમ અવસર આવ્યો છે એમ જાણીને લોકાંતિક દેવો પ્રભુને
સંયમ સ્વીકારવા વિનંતી કરે છે. એટલે દીક્ષા કલ્યાણકની માહિતી
ત્રીજા વધાવામાં છે.

‘ભોગ કરમ ક્ષીણ જાણી ત્રિભુવન નાથજી,
જગહિત જાણી કંબલ દાન દીયે શુભ મારગ રે લો.’
‘દીક્ષા મહોત્સવ પરમ પ્રમોદ આરંભીયો રે’

સુરપતિ ને સુરગણ કનકના કળશથી પ્રભુને અભિષેક કરે છે.
અંગો પ્રભુનાં ચંદન કેસરથી સુવાસિત કરીને સાધુ વેશ આપે છે અને
પ્રભુ અણગાર બને છે.

પ્રભુએ દીક્ષા સ્વીકારીને ચાર ઘાતી કર્મોનો નાશ કરી
કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

‘ચિંહુ ગતિ ફેરા ફરી, પ્રભુ વરીયા કેવલ કમલા. કેવલજ્ઞાનથી
પ્રભુ જગતના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન ધરાવે છે - એમ જણાવ્યું છે.

પાંચમાં વધાવામાં ભગવાનની દેશના, પરિવારની માહિતી,
ભગવાનની વાણીના ગુણ, અતિશય વગેરેની માહિતી છે.

‘સુદ પાંચમ શ્રાવણ માસની રે, શિવપુર વસીયા’

આ પંક્તિ દ્વારા ભગવાનના નિર્વાણ કલ્યાણકનો ઉલ્લેખ
થયો છે.

દેશી બદ્ધ ગેય ઢાળ યુક્ત આ રચના પાર્શ્વનાથ ભગવાનની
ચરિત્રાત્મક માહિતી આપે છે. ઉપમાઓ અને વર્ણનમાં કોઈ
નવીનતા નથી.

વામા માતા માટે કવિની કલ્પના છે કે હંસગામીની, મૃગ લોચની, જનનીમુખને પંકજની ઉપમા, વામા માતાના કુક્ષિમાં ભગવાન આવ્યા અને પછી માતાને પણ શુભ સ્વપ્નો આવ્યાં, ગર્ભ વૃદ્ધિ પામ્યો ને માતાને દોહલા થયા તે પૂર્ણ કરવા નિત્ય ચઢતા પરિણામે જિનપૂજા ભક્તિ કરતી, વગેરે વિગતો આકર્ષક રીતે કાવ્યમાં ગૂંથી લીધી છે.

રચના સમય વર્ષ સ્થળ લહિયાનું નામ વગેરે માહિતી પણ કવિએ દર્શાવી છે. પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આદ્ય નામ કર્મ એવું પ્રબળ હતું કે ૧૦૮ નામથી એમની ભક્તિ ઠાઠમાઠથી ગામેગામ થાય છે. કવિ પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો મહિમા ગાઈને જીવનને ધન્ય બનાવે છે.

અથશ્રી મહાવીરસ્વામીના પાંચ વધાવા લિખ્યતે
હું તો મોહી રે નંદલાલ ॥ મોરલી તાને રે ॥ એ દેશી

વંદી જગજનની બ્રહ્માણી, દેતા અવિચલ વાણી રે
કલ્યાણક પ્રભુના ગુણખાણી થુણસું ઉલટ આણી ॥ ૧ ॥
એહને સેવોને પ્રભુસાસનાં સુલતાન એહને સેવોને જસઈંદ્રકરે બહુમાન
એતો ભવોદધિતરણ સુખાન એહને સેવોને ॥ ૨ ॥
કીધો ત્રીજે ભવે વરથાનક અરિહા ગોત્ર નિકાચ્યું રે
તે અનુસરવીવરવાકેવલ કરવી તીરથ જાત્ર એહને સેવોને ॥ ૩ ॥
કલ્યાણક પહેલો જગવલ્લભ ત્રણજાની મહારાય રે
દશમાં સ્વર્ગ વિમાનથી પ્રભુજી ભોગવી સુરનો આય એહને સેવોને ॥ ૪ ॥
જંબુદ્વીપે ભરતખેત્રમાં ક્ષત્રીકુલ સુખકાર રે
શ્રીસિદ્ધાર્થ ત્રિશલા ઉદરે લેવે પ્રભુ અવતાર એહને ॥ જસ ॥ એતો ॥ ૫ ॥
ચઉદ સુપન દેખે તવ ત્રિશલા ગજ વૃષભાદિ ઉદાર રે
હરખે જાગી ચીંતે મનમાં માને ધન અવતાર ॥
એહને. પ્રભુ. જસ. એતો ॥ ૬ ॥

બહુ ઉછરંગે જઈ પીયુસંગે સગલી વાત સુણાવે રે
 સુંભગે લાભ પુત્રનો હોસે પીઉ ના વચન વધાવે ॥ એહને. ॥ ૭ ॥
 સુપના ફલ પૂછી પાઠકને ગર્ભ વહે નૃપરાણી રે
 દીપ કહે ઈમ પ્રથમ વધાવી ગાવે સુર ઈદ્રાણી ॥
 એહને. પ્રભુ. જસ. એતો ભવો. એહનો

ઢાલ-રજી શ્રાવણ વરસે રે સજની એ દેશી ॥

બીજે વધાવે સજની ચૈતરસુદ તેરસની રજની
 જન્મ્યા જનવર જગઉપકારી હું જાઉ તેહની બલિહારી
 બીજે વધારે સજની ॥ ૧ ॥

છપ્પનદિશ કુમરી તિંહા આવે, પૂજી સુચીજલસુ ન્હવરાવે
 જીવો મહીધર લગે જિનરાયા અવિચલ રેં રહેજો ત્રિસલાના જાયા
 ॥ બીજે ॥ ૨ ॥

ગિરુઆ પ્રભુનું વદન નિહાળી, ચાલી બોલે ચતુરાબાલી
 હરખ્યો સુરપતિ સોહમ સ્વામી. જાણે જન્મ્યા જગ વિસરામી
 ॥ બીજે ॥ ૩ ॥

ઘોષા ઘંટા તવ વજડાવે તતક્ષણ દેવ સહુ તિંહા આવે
 પ્રભુ ગ્રહી કંચનગિરિપર ઠાવે સ્નાનકરી જિનને નવરાવે
 ॥ બીજે ॥ ૪ ॥

એક કોડ વલી ઉપર જાણું, સાઠ લાખ સંખ્યા પરમાણું
 સહુ કલશા શુચી જલસુ ભરીયા તત્ક્ષણ સોહમ મન સંશય ધરીયા
 ॥ બીજે ॥ ૫ ॥

ચિંતે લઘુવય છે પ્રભુ વીર કિમ સહસે જલધારા ધીર
 વીરે તસ મન સંશય જાણી કરવા ચિત્રીત અતિશયનાણી
 ॥ બીજે ॥ ૬ ॥

૧. સુચીજલ = પવિત્ર જલ

મહીધર નિજ અંગુઠે ચાંપ્યો તત્ક્ષણ મેરૂ થરથર કંપ્યો
માનું નૃત્ય કરે છે રસીયો પ્રભુપદ ફરસે થઈ ઉલ્લસિયો

॥ બીજે ॥ ૭ ॥

જાણ્યો ઈંદ્રે સહુ વિરતંત બોલે કરજોડી ભગવંત,
ગુનહો સેવકનો એ સહેજો, મિથ્યા દુષ્કૃત એહનો હોજો

॥ બીજે ॥ ૮ ॥

સ્નાત્ર કરી માતાને સમર્પે ઠવી પહોતા નંદીશ્વરદ્વીપે,
પુરણ લાહો રે લેવા અઢાઈ મહોચ્છવ તિહા કરવા

॥ બીજે ॥ ૯ ॥

પુત્ર વધાઈ નિસુણી રાજા પંચ શબ્દ વજડાવે વાજા,
નિજ પરિકર સંતોષી વારુ વર્ધમાન નામ ઠવે ઉદારુ

॥ બીજે ॥ ૧૦ ॥

અનુક્રમે જોવન વય જબ થાવે નૃપતિ રાજપુત્રી પરણાવે,
ભોગવી સંસારી ભોગ દીપ કહે મન પ્રગટ્યો જોગ

॥ બીજે ॥ ૧૧ ॥

ઢાળ ત્રીજી

વીણમવાસો રે વીઠલવારૂ તુમને ॥ એ દેશી ॥

હવે કલ્યાણક ત્રીજું બોલું જગગુરુદીક્ષા કેરૂ
હરખિત ચિત્તે ભાવે ગાવે તેહનું ભાગ્ય ભલેરું
સહી તુમે સેવો રે કલ્યાણક ઉપગારી

સંયમ મેવોરે આતમને હિતકારી ॥ ૧ ॥

લોકાંતિક સુર અમૃત વયણે પ્રભુને એમ સુણાવે
બુઝ બુઝ જગનાયક લાયક ઈમ કહીને સમજાવે

॥ સહી તુમે ॥ ૨ ॥ સંયમ

એક કોડને આઠ લાખનું દિન પ્રતે દીએ દાન,
ઈણી પરે સંવત્સર લગે લઈને દીન વધારે વાન

॥ સહી તુમે ॥ ૩ ॥ સંયમ

નંદીવર્ધનની અનુમત લેઈને વીર થયા ઉજમાલ,
પ્રભુ દીક્ષાનો અવસર જાણી આવ્યો હરી તત્કાલ

॥ સહી તુમે ॥ ૪ ॥ સંયમ

થાપી દિશ પૂરવને સાહમી દિક્ષા મહોચ્છવ કીધો રે
પાલખીઈ પધરાવી પ્રભુને લાભ અનંતો લીધો

॥ સહી તુમે ॥ ૫ ॥ સંયમ

સુરગણ નરગણને સમુદાયે દીક્ષાને સંચરીયા
માતા ધાવ કહે શીખામણ સુણ ત્રિશલા નાનડીયા

॥ સહી તુમે ॥ ૬ ॥ સંયમ

મોહ મલ્લને ઝેર કરીને ધરજો ઉજજવલ ધ્યાન
કેવલ કમલા વહેલી વરજો દેજો સુકૃત દાન

॥ સહી તુમે ॥ ૭ ॥ સંયમ

ઈમ શિખામણ સ્તવતા સુણતા થુણતે બહુ નરનારી
પંચ મુષ્ટીનો લોચ કરીને આપ થયા વ્રતધારી

॥ સહી તુમે ॥ ૮ ॥ સંયમ

ધન ધનશ્રી સિદ્ધારથ નંદન ધન ધન નંદીવરધન બંધવ
ઈમ બોલે સુરરાયા

॥ સહી તુમે ॥ ૯ ॥ સંયમ

અનુમત લેઈ નિજ બંધવની વિચરે જગ આધાર
સુમતે સુમતા ગુપતે ગુપતા જીવદયાના ભંડાર

॥ સહી તુમે ॥ ૧૦ ॥ સંયમ

સિંહ સમોવડ દુર્ધર થઈને કઠીન કર્મ સહુ ટાલે,
જગ જયવંતો શાસનનાયક ઈણિપરે દીક્ષા પાલે

॥ સહી તુમે ॥ ૧૧ ॥ સંયમ

દીક્ષા કલ્યાણક એ ત્રીજું સહી તુમે દિલમાં લાવો,
ઈમ વધાવો ત્રીજો સુંદર દીપ કહે સહુ ગાવો

॥ સહી તુમે ॥ ૧૨ ॥

ઢાળ ચોથી

અવનાસીની સેજડીઈ રંગ લાગો મોરી સજનીજી ॥ એ દીશી ॥

ચોથું કલ્યાણક કેવલનું કહું છું અવસર પામીજી

જગ ઉપકારી જગબંધવની હું પ્રણમું શિરનામી સાંભલ સજની ॥ ૧ ॥

વૈશાખ સુદ દશમી ને દિવસે પામ્યા કેવલનાણજી

બાર જોયણ એક રાતે ચાલ્યા, જાણી લાભ નિધાન સાંભલ ॥ ૨ ॥

અપાયા નયરીઈ આવ્યા મહસેનવન વિકસંતાજી

ગણધરને વલી તીરથ થાપન, કરવાને ગુણવંતા સાંભલ ॥ ૩ ॥

ભુવનપતિ વ્યંતર વૈમાનિક જોતસી હરિ સમુદાયજી,

વીસ બત્રીસ દશદોય મલીને એ ચૌસઠ કહેવાય સાંભલ ॥ ૪ ॥

ત્રિગડાની રચના કીધી સારી ત્રિદશપતિ અતિભારીજી

મધ્યપીઠ ઉપર હિતકારી, બેઠા પર ઉપગારીજી સાંભલ ॥ ૫ ॥

ગુણ પાંત્રીશ સહિત પ્રભુ વાણી, નિસુણે છે સહુ પ્રાણીજી

લોકાલોક પ્રકાશક નાણી વરસે છે ગુણખાણી ॥ સાંભલ ॥ ૬ ॥

માલકોશ શુભ રાગ સમાજે જલધરની પરે ગાજેજી

આતપત્ર પ્રભુ શિર પર રાજે ભામંડલ છબી છાજે સાંભલ ॥ ૭ ॥

નીકિ રચના ત્રણે ગઢની પ્રભુના ચારે રૂપજી,

વલી કેવલ કર્મની શોભા નિરખે સુર નર ભૂપ સાંભલ ॥ ૮ ॥

ઈંદ્રભૂતિ આદે મિલીને જગન કરે ભૂદેવજી,
 વિદ્યા વેદ તણાં અભ્યાસી, અભિમાની અહમેવ સાંભલ ॥ ૯ ॥
 જ્ઞાની આવ્યા નિસુણી બ્રાહ્મણ મનમેં ગર્વ ધરંતજી
 આવ્યો ત્રિગડે વાદ કરેવા દીઠો જગજયવંત સાંભલ ॥ ૧૦ ॥
 તત્ત્વજ્ઞ નામાદિક બોલાવે સત્ય સહુને તાણીજી
 જીવાદિક સંદેહ નિવારી થાપ્યો ગણધર નાણી સાંભલ ॥ ૧૧ ॥
 ત્રિપદી પામી પ્રભુ શિરનામી દ્વાદશાંગી સુવિચારીજી
 પદ છલાખ છત્રીશ સહસની રચના કીધી સારીજી સાંભલ ॥ ૧૨ ॥
 ચાલો તો જોવાને જઈયે વંદીજે જગવીરજી
 વલી પ્રણમીજે સોહમ પટધર ગૌતમ સ્વામી વજીર સાંભલ ॥ ૧૩ ॥
 નિરખીને પ્રભુજીની મુદ્રા નરભવ સફલો કીજેજી
 પ્રભુજીના બહુમાન કરીને લાભ અનંતો લીજે સાંભલ ॥ ૧૪ ॥
 વારે વારે કહું છું તોપણ તું તો મનમાં નાણેજી,
 માહરા મનમાં હુંશ અછેતે કેવલજ્ઞાની જાણેજી સાંભલ ॥ ૧૫ ॥
 સખી વયણે ઈમ થઈ જ ઉજમાલી ચાલી સઘલી બાલીજી
 નિસુણી દેશના આશાતના ટાલી પ્રભુવાણી લટકાલી સાંભલ ॥ ૧૬ ॥
 એણીપરે ત્રીશ વરસ કેવલથી બહુ નરનારી તારીજી
 ઈમ વધાવો ચોથો સુંદર દીપકહે સુખકારીજી સાંભલ ॥ ૧૭ ॥

ઢાલ પમી

આદી જિનેસર વિનતીહમારી - એ દેશી

કલ્યાણક પાંચમુ જિનનુંજી ગાવો હર્ષ અપાર વ્હાલા,
 જગવલ્લભ પ્રભુના ગુણગાઈ સફલ કરો અવતાર વાહલા.
 શાસન નાયક તીરથ વંદો ॥ ૧ ॥

૧. ભૂદેવ = બ્રાહ્મણ

વધાવા

૨૭૯

જગજાયકને રે દાન દીયંતા વીયરંતા જગભાણ વાહલા
 મધ્યમ અપાયા નગરી પધાર્યા પ્રણમે પદ મહીરાણ વાલા ॥ ૨ ॥ શાસન
 પ્રભુઈ લાભાલાભ વિચારી અણપૂછયો ઉપદેશવાલા ॥ ૩ ॥ શાસન
 દીવાલી દિન મુક્તિ પધાર્યા પામ્યા પરમાનંદ વાલા
 અજર અમરપદ જ્ઞાનવિલાસી અક્ષય સુખનો કંદ વાલા ॥ ૪ ॥ શાસન
 એ પ્રકર્તા અકર્તા ભોક્તાં નિજગુણે વિલસંતાજી
 દર્શન જ્ઞાન ચરણને વીરજ પ્રગટ્યા સાદી અનંત વાલા ॥ ૫ ॥ શાસન
 છે આકાશ અસંખ્ય પ્રદેશી તેહનો ગુણ છે અનંતવાલા
 એતો એક પ્રદેશે સાહિબ અનંતગુણે ભગવંત વાલા ॥ ૬ ॥ શાસન
 એ પ્રભુ ધ્યેય ને સેવક ધ્યાતા એહમાં ધ્યાન મિલાય વાલા
 ત્રિકર્ણ જોગે પૂર્ણતા પ્રગટે સેવક ઈમ સમજાય વાલા ॥ ૭ ॥ શાસન
 ગાવો પાંચમુ મોક્ષ વધાવો ધ્યાવો વીરજિશંદ વાલા
 શુભલેશ્યાઈ જગગુરુ ધ્યાને ટાલો ભવભય ફંદ વાલા ॥ ૮ ॥ શાસન
 ઈમ પ્રભુ વીર તણાં કલ્યાણક પાંચે ભવોદધિ નાવ વાલા
 શ્રીવિજય લક્ષ્મીસુરીશ્વર રાજે, મેં ગાયા શુભભાવવાલા ॥ ૯ ॥ શાસન
 શ્રીજિનગણધર આણારંગી કપૂરચંદ વિસરામ વાલા
 તસ આગ્રહથી હરખિત ચિત્તે ખંભાત નયર સુઠામવાલા ॥ ૧૦ ॥ શાસન
 પંડિત શ્રીગુરુ પ્રેમ પસાઈ ગાયો તીરથરાજ વાલા
 દીપવિજય કહે મુજને હોજો તીરથફલ માહારાજ વાલા ॥ ૧૧ ॥ શાસન

ઈતિશ્રી મહાવીર સ્વામીના પાંચ વધાવા સંપૂર્ણ

જ્ઞાનનો મહિમા

શાસનની પ્રભાવનામાં ‘જ્ઞાન’નું નિમિત્ત મહત્વનું છે. જ્ઞાનીની નિશ્રામાં વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, સત્સંગ કરવો, પરિણામે જ્ઞાન વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય.

વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાથી આત્માના જ્ઞાન ગુણનો વિકાસ વધુ ગતિશીલ બને છે.

જ્ઞાની મહાત્માઓ જ્ઞાનોપાસનાની સાથે સ્વાધ્યાય કરીને આત્મરમણતા દ્વારા અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં પ્રમાદ મહાન શત્રુ છે.

પ્રમાદ (આળસ)નો ત્યાગ કરે તો જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સરળ બને છે.

“પ્રથમ જ્ઞાન પછી દયા” એ આચારના પાલન માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે.

જડતા, મૂઢતા, અવિવેક, અવિનય, ઉદ્વેગ જેવા આત્માના શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ રાજમાર્ગ છે.

“ચેતન જ્ઞાન અજુવાળીએ”

વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પંચમીની આરાધનાથી આત્માના જ્ઞાન-ગુણનો વિકાસ થાય છે અને આત્મકલ્યાણનો સાચો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

: નોંધ :

જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા

તીર્થ યાત્રાનો મહિમા સુવિદિત છે, તેમ જ્ઞાન પણ જાણવા-આદરવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનતીર્થની યાત્રાનો મહિમા ઘેર બેઠાં ગંગા સમાન છે, ધર્મતીર્થ, ગુરુતીર્થ, જ્ઞાનતીર્થ અને માતા-પિતા તીર્થ સમાન છે.

જ્ઞાનતીર્થનો લાક્ષણિક પરિચય કરાવે છે જૈન સાહિત્યના અપરિચિત કાવ્યપ્રકારો કડખો, ચંદ્રાયણિ, ધૂવઉ, જખડી, નવરસો, બારમાસા, ચૂનડી, ગરબી વગેરે કૃતિઓની સમીક્ષા દ્વારા પરિચય માહિતી આપવામાં આવી છે.

અન્ય લેખો પણ જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા સમાન છે. આ પુસ્તકને આધારે જૈન સાહિત્યના શ્રુતસાગરની અનેરી સફર કરવાની ભૂમિકા પૂરી પાડવામાં આવી છે.

તીર્થયાત્રાની સફળતાનો પાયો જ્ઞાન છે. જ્ઞાનથી ધર્મતીર્થ, ગુરુતીર્થ અને માતા-પિતા એ તીર્થ સમાન સ્વીકારવાથી એમની કૃપાદષ્ટિનો અનન્ય લાભ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનમાં શાંતિ સમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. વ્યવહાર જ્ઞાનની યાત્રા માત્ર જીવનના વ્યવહારમાં જ ઉપયોગી-લાભકારક છે. જ્યારે જ્ઞાનતીર્થની યાત્રા લૌકિક અને લોકોત્તર એવું શાશ્વત સુખની સાથે આત્માને મુક્તિ અપાવે છે.